
السّهام المارقة
من أغراض الزنادقة
[الرد على الصوفية والأخبارية]
و
ملحقات [السّهام المارقة من أغراض الزنادقة]
علي بن محمد بن الحسن بن زين الدين العاملي
(سبط الشهيد الثاني)
تقديم، تحقيق وترجمة إلى اللغة التركية
إدريس تورك – خليل إشيلاق

ISBN 978-625-6254-25-1
9 786256 254251

ilâhiyât 1300

السّهام المارقة من أغراض الزنادقة
[الرد على الصوفية والأخبارية]
و
ملحقات *[السّهام المارقة من أغراض الزنادقة]*

علي بن محمد بن الحسن بن زين الدين العاملي
(سبط الشهيد الثاني)

تقديم، تحقيق وترجمة إلى اللغة التركية
إدريس تورك – خليل إشيلاق

ISBN 978-625-6254-25-1

1. Baskı: Eylül 2024

Sertifika No: 44396
Mizanpaj: Tavoos
Sayfa Düzeni: Tavoos
Kapak: Mak Grup Medya Pro. Rek. Yay. A.Ş.
Baskı: Sonçağ Yay. Mat. Rek. San. Tic. Ltd. Şti.
Matbaa Sertifika No: 47865

ilâhiyât
Fora İş Merkezi, 1354. Cadde No: 138/5, 06378
Ostim/Ankara

Tel: (0312) 439 01 69
www.ilahiyatyayin.com
editor@ilahiyatyayin.com - satis@ilahiyatyayin.com
www.instagram.com/ilahiyatyayin

السّهام المارقة من أغراض الزنادقة

[الرد على الصوفية والأخبارية]

و

ملحقات [السّهام المارقة من أغراض الزنادقة]

علي بن محمد بن الحسن بن زين الدين العاملي

(سبط الشهيد الثاني)

تقديم، تحقيق وترجمة إلى اللغة التركية

إدريس تورك – خليل إشيلاق

“Gazze ve Doğu Türkistan’ın izzetli halkına ve şehitlerine”

“To the glorious people and martyrs of Gaza and East Turkestan”

GİRİŞ

1. Şeyh Ali el-Âmilî'nin Hayatı

Şeyh Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynelabidin el-Âmilî, Şehîd-i Sânî adıyla da meşhur Zeynüddîn b. Alî b. Ahmed el-Cübaʿî el-Âmilî'nin (öl. 966/1559 [?]) torunun oğludur. *Dürrü'l-mensûr* isimli eserinin ikinci cildinde kendi hayatına dair bir başlık açmış ve 1078/1668 yılına kadar[1] yaşadıklarını genel hatlarıyla özetlemiştir.[2] Ayrıca Mansûr el-İbrâhîmî, tahkikini yaptığı *Dürrü'l-mensûr*'un girişinde ilgili kısımdan ve başka kaynaklardan derlediği bilgilerle hayatına dair daha detaylı bilgiler aktarmıştır.[3] Buna rağmen hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Bu bilgilere göre o, 1013/1604 veya 1014/1605 yılında Osmanlı hakimiyetindeki Lübnan'ın güneyindeki Cebeliâmil'de bulunan Cüba' beldesinde dünyaya gelmiş,[4] 12 Şaban 1098'de (23 Haziran 1687) Mekke'de vefat etmiştir.[5] An-

---

1 Hayatına dair verdiği bilgilerde son olarak 1078/1668 yılında vefat eden oğlundan bahsetmiştir. bk. Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehîd Âmilî, *Dürrü'l-mensûr min'l-me'sûr ve ġayri'l-me'sûr*, thk. Mansûr el-İbrâhîmî (Tahran: Merkezü'l-Âlî Li'l-Ulûi ve's-Sekâfeti'l-İslâmî, 1433), 2/714.

2 Âmilî, *Dürrü'l-mensûr min'l-me'sûr ve ġayri'l-me'sûr*, 2/703-725.

3 Mansûr el-İbrâhîmî, "Muḳaddimetü't-taḥḳîḳ", *Dürrü'l-mensûr min'l-me'sûr ve ġayri'l-me'sûr*, mlf. Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehîd el-Âmilî (Tahran: Merkezü'l-Âlî Li'l-Ulûi ve's-Sekâfeti'l-İslâmî, 1433), 1/21-54.

4 Âmilî, *Dürrü'l-mensûr min'l-me'sûr ve ġayri'l-me'sûr*, 709.

5 Şeyh Ali'nin vefat ettiği yer ve tarih konusunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. *Dürrü'l-mensûr*'un muhakkiki Mansûr el-İbrâhîmî, herhangi bir kaynak

ne tarafından soyu meşhur Şiî alimlerinden Şeyh Ali el-Kerekî'ye (öl. 940/1534) dayanmaktadır.[6]

Şeyh Ali altı yaşındayken babası Irak'a hicret etmiştir. Bunun üzerine kardeşinden ilim tahsil etmiştir. Altı yıl sonra ağabeyi de babasının yanına; Irak'a gidince hem ailenin geçimini üstlenmiş hem de Cebeliâmil'de bulunan diğer alimlerden ilim tahsil etmeye başlamıştır. On altı veya on yedi yaşlarında iken (1030-1620/1621) babasının ölümü üzerine hem maddî hem manevî sıkıntılar yaşamış, fakat bunlara rağmen ilim tahsilini terk etmemiştir. 1032-1622/1623 yılında hac yapmak için Mekke'ye meşakkatli bir yolculuk yapmıştır. Bu yolculukta yaşadıklarının bir kısmını *Dürrü'l-mens̱ûr*'da,[7] sûfîlerle yaşadığı ilginç hadiseleri de *Sihâmü'l-mâriḳa*'da aktarmıştır.

Ömrünün ortalarına doğru İsfahan'a göçmüştür. Burada dönemin önemli alimlerinden ilim tahsil etmiştir. Daha sonra birkaç kez daha hac maksadıyla Mekke'ye gitmiş, burada da ilmi faaliyetlerde bulunmuş ve mezhebî konularda çeşitli alimlerle münazaralar yapmıştır. *Sihâmü'l-mâriḳa*'dan anlaşıldığı kadarıyla bu yolculuklarından birisi 1032/1623-1048/1638 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu eserde, vuslata erdiği için kendisinden teklifin sâkıt olduğunu iddia ederek ibadetleri terk eden bir şeyhle yolculuğundan bahsetmiş, şeriata mugayir fiillerine rağmen Irak'a kadar kendisine tavır almadığını ve sohbetine iştirak ettiğini fakat o dönemde (1032/1623-1048/1638) Safevî hakimiyetinde olan Bağdat'a ulaştıklarında artık takiyyeye ihtiyaç kalmadığı için bu şeyhle irtibatını kestiğini ifade etmiştir.

Şeyh Ali, İran'a gidiş sebebini açık bir şekilde zikretmemiştir. Muhtemelen diğer Cebeliâmilli alimler gibi ikbal beklentisiyle git-

belirtmeden onun 1098/1687'de Mekke'de, *Riyâżü'l-ʿulemâʾ* yazarı Mîrzâ Abdullah Efendî (öl. 1130/1718) ise hicri 1103'te İsfahan'da vefat ettiğini belirtmiştir. bk. Mîrzâ Abdullah Efendî el-İsbahânî, *Riyâżü'l-ʿulemâʾ ve ḥiyażü'l-fużalâʾ*, thk. es-Seyyîd Ahmed el-Hüseynî (Kum: Mektebetu Ayetullah el-Mar'aşi el-Amme, 1403), 4/198; el-İbrâhîmî, "Muḳaddimetü't-taḥḳîḳ", 1/22.

6 Âmilî, *Dürrü'l-mens̱ûr min'l-me's̱ûr ve ġayri'l-me's̱ûr*, 2/709.

7 Âmilî, *Dürrü'l-mens̱ûr min'l-me's̱ûr ve ġayri'l-me's̱ûr*, 2/704-707.

miştir. Önceki Cebeliâmilli ulemanın bu topraklara göçü ve onların bir kısmının hatırı sayılır makamlara erişmeleri onun bu topraklara gelmesinde cezbedici amillerden olmalıdır.[8] Fakat anlaşıldığı kadarıyla o, bu topraklarda umduğunu bulamamıştır. Nitekim onun şu sözleri de buna işaret etmektedir:

> Bu hakîr, ömrünün çoğunu gurbette, sefalet içinde ve kalbi kırık bir halde geçirdi. Pişmanlık dışında eline bir şey geçmedi. Bütün bu sıkıntılara rağmen sürekli olarak ilim tahsili, araştırma ve mütalaa ile meşgul oldum. Bu süreçte ihtiyaç duyduğum kitaplar yanımda yoktu, bundan dolayı yetmişten daha fazla kitabı bizzat kendim yazmak zorunda kaldım.[9]

Onun İran'da bulunduğu dönemde umduğu ikbal ve makama erişememesinin muhtemel sebeplerini iki başlık altında ele almak mümkündür:

a) Safevîler'in ilk dönemlerinde Irak ve Cebeliâmil'deki Şiî alimlere ciddi anlamda ihtiyaç duyulmakla birlikte sonraki süreçte bu ihtiyaç önemli oranda azalmıştır. Nitekim Safevîler'in ilk zamanlarında İran dışındaki ulemaya mektupla davetler gönderilirken sonraki dönemlerde bu uygulamanın terk edilmesi de bu değişime işaret etmektedir. 10./16. asırda hicret eden Arap ulemanın bir kısmı bu topraklara daimî olarak yerleşmiş ve onların neslinden çok sayıda alim yetişmiştir. Ayrıca bu dönemden itibaren muhacir Arap ulemanın yanında İranlı alimler de ciddi mevkiler elde etmişler ve artık Şiîliğin tanımına yön veren bir konuma yük-

---

8 Cebeliâmilli ulemanın İran'a göçünün sebeplerine dair modern dönemde oldukça hararetli tartışmalar söz konusudur. Genel kabule göre Sünnî Osmanlı hakimiyetindeki Cebeliâmil'de bulunan Şiî ulema, baskılara maruz kaldıklarından ve Safevîler'in onlar için daha iyi imkanlar sunmasından dolayı buradan göçmüştür. Fakat Andrew J. Newman gibi araştırmacılar bunun tersini iddia ederek söz konusu tezin geçersiz olduğunu ileri sürmüşler; Osmanlıların Şiî ulemaya baskı uyguladıkları iddiasının temelsiz olduğunu ve ayrıca Safevîler'in kuruluşuyla birlikte Osmanlı hakimiyetindeki Şiî bölgelerde bulunan alimlerin yoğun bir şekilde İran'a göçtükleri kabulünün abartıdan ibaret olduğunu iddia etmişlerdir. Detaylı bilgi için bk. Habib Kartaloğlu, "Batılı Araştırmacılara Göre Safevî İran'a Şiî Ulemâ Göçü", *Turkish Journal of Shiite Studies* I/1 (2019), 25-48.

9 Âmilî, *Dürrü'l-menşûr min'l-me'şûr ve ġayri'l-me'şûr*, 2/708.

selmişlerdir. 11./17. asrın ikinci yarısından itibaren bu topraklara hicret eden alimler ise bekledikleri makam ve imkana kavuşamamışlar ve hatta bir kısmı dönmek zorunda kalmıştır. Nitekim Şeyh Ali'nin ağabeyi Zeynelabidîn'in (öl. 1064/1654) İran'a gelip, bir süre kaldıktan sonra geri dönmesi de[10] buna işaret etmektedir. Şeyh Ali de zikredilen sebepten dolayı umduğu ikbale kavuşamamış, kendisine kadılık, şeyhülislâmlık veya cuma imamlığı gibi makamlar teklif edilmemiştir. *Dürrü'l-mensûr*'da kendisinin ilmî birikimine dair uzun anlatısı da esasen makam elde etmek için yöneticilerin, ümeranın veya bu makamlara erişmesine vesile olacak ulemanın dikkatini çekmek içindi. Fakat bu dönemde müderrislik ve ulemanın işgal ettiği idari makamlar noktasında iç hiyerarşi oluşmuş ve dışarından gelen alimlerin söz konusu kurumsal halkaya dahil olma ihtimali zayıflamıştı.

b) Şeyh Ali'nin İran'a geldiği dönemde, 11./17. asrın ikinci yarısından itibaren Ahbârîlik hâkim düşünce haline gelmiş ve bu düşünceye mensup alimler tarafından "Usûlî" kavramı özelinde geçmişteki ulemaya, özellikle de onun dedelerinden Şehîd-i Sânî'ye sert eleştiriler getirilmekteydi. Şiî gelenekteki bu yeni gelişmeyle birlikte hadis ilmi dışında fıkıh, kelam ve mantık gibi ilimleri tahsil eden ve bu medrese geleneğini devam ettiren alimlere karşı teveccüh azalmıştı. Onun Cebeliâmil'de tahsil ettiği ilimler söz konusu coğrafyada Sünnî ilmî birikimle ilişkilendirilmiş ve bu yönüyle de Şiîlik mensubiyeti açısından şüpheli hale gelmişti. Nitekim bizzat kendisinin naklettiğine göre dönemin Ahbârî alimlerinin Allâme Hillî (öl. 726/1325) ve Şehîd-i Sânî gibi Şiî alimlerin Sünnî medreselerde okumaları ve bu mezhep mensuplarının ilim anlayışlarından etkilendikleri gerekçeleriyle onların eserlerini bidat mahsulü olarak nitelemeleri de[11] bu duruma işaret etmekteydi. Söz konusu dönemde daha ziyade hadis eserleri merkezli bir telif anlayışı hâkim olmaya başlamış ve bizzat Safevî şahı tarafından muteber hadis kitaplarına şerh yazmaları için Feyz-i

---

10 Âmilî, *Dürrü'l-mensûr min'l-me'sûr ve ġayri'l-me'sûr*, 2/686.
11 Âmilî, *Dürrü'l-mensûr min'l-me'sûr ve ġayri'l-me'sûr*, 3/934.

Kâşânî (öl. 1090/1679) ve Muhammed Takî Meclisî (öl. 1070/1659) gibi alimler görevlendirilmişti.

Her ne kadar Şeyh Ali de hadis metinleri üzerine şerhler kaleme almışsa da nihayetinde Sünnîler'in hakimiyetindeki Cebeliâmil'deki medreselerde Usûlî anlayış çerçevesinde ilim tahsil etmişti. Bundan dolayı onun Ahbârîler tarafından dışlandığı anlaşılmaktadır. Kendi akranları olan Muhammed Takî Meclisî, Muhammed Bâkır Meclisî (öl. 1110/1698-99 [?]), Hür el-Âmilî (öl. 1104/1693) ve *Hidâyetü'l-ebrâr* yazarı Hüseyin b. Şihâbüddîn el-Kerekî el-Âmilî (1076/1666) gibi Cebeliâmilli muhacir alimlerin önemli bir kısmı Ahbârîydi ve şeyhülislâmlık, kadılık ve cuma imamlığı gibi önemli mevkileri işgal ediyorlardı. Kendisi ise farklı bir çıkmaza girmişti. Dedesi Şehîd-i Sânî'ye sert eleştiriler getiren, hatta onu tekfir eden ve önemli makamlar elde etmiş Ahbârîler mevcutken onun Ahbârî anlayışı benimsemesi atalarının, özellikle de dedesinin mirasına ihanet anlamına gelecekti. Bu anlayışı benimsemediği sürece de dönemin ilim anlayışı gereği meşruiyet kazanması ve muteber bir konum elde etmesi zor görünmekteydi. Bu dilemmanın onu kızgınlığa sevk ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim *Dürrü'l-mens̱ûr*'da, özellikle de İran'da bulunduğu dönemde yazdığı kesin olan ikinci ve üçüncü ciltlerinde dedesi Şehîd-i Sânî'nin müdafaası için canhıraş gayret göstermesi, ağırlıklı olarak Ahbârî anlayışı ve onun temsilcilerine yönelik sert eleştiriler getirmesi, yaptığı münazaralarda Ahbârîler'i basit öncüllerle bile alt ettiğine dair çok sayıda hikayeye yer vermesi ve *Sihâmü'l-mâriḳa*'yı bir tasavvuf reddiyesi olarak kaleme almasına rağmen Ahbârîliğin kurucusu Muhammed Emîn el-Esterâbâdî (öl. 1033/1624) ve onun sıkı takipçisi Feyz-i Kâşânî reddiyesine çevirmesi de bu kızgınlığın bir yansımasıdır.

2. Sihâmü'l-mâriḳa

2.1. Telif Tarihi

Sihâmü'l-mâriḳa'nın müellif nüshası olan Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi nüshası ile müellif nüshasından istinsah edilen Kitabhâne-i

Âsitân-ı Kuds-i Razavî 150 ve 672 numaralarda kayıtlı nüshalarda telif tarihi olarak 9 Cemâziyelevvel 1070 (22 Ocak 1660) tarihine yer verilmiştir:

Şiraz: Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi, Nr. 1483/1:

نَجزَتِ الرِّسالة بخطِّ مؤلِّفها عامله الله بلطفه وكرمه وعفا عن سيِّئاته بمنه وجوده ونعمه، وذلك في ليلة تاسع شهر جمادى الأول سنة سبعين بعد الالف.

Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 150:

نَجزَتِ الرِّسالة بخطِّ مؤلِّفها عامله الله بلطفه وكرمه وعفا عن سيِّئاته بمنه وجوده ونعمه، وذلك في ليلة تاسع شهر جمادى الأول سنة سبعين بعد الالف.

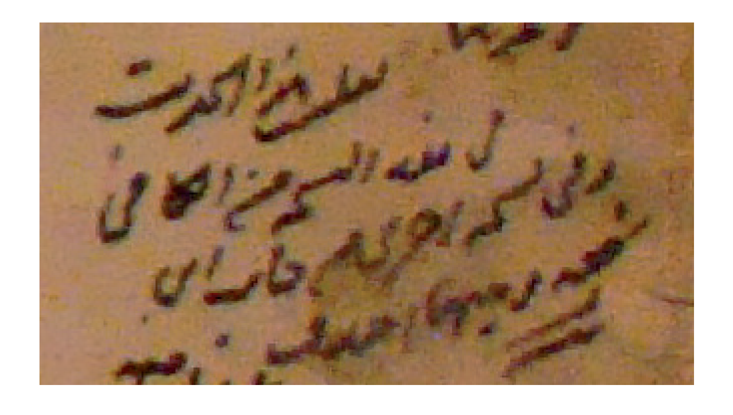
Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 672:

نَجزَتِ الرِّسالة بخطِّ مؤلِّفها أقل العباد علي ابن محمد بن الحسن بن زين الدين العاملي، عامله الله بلطفه وكرمه وعفا عن سيِّئاته بمنه وجوده ونعمه، وذلك في ليلة تاسع شهر جمادي الأول سنة سبعين بعد الالف.

Yine müellif nüshasından istinsah edilen Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî'deki 521/1 numaralı nüshada ise eserin 1075/1665 yılında yazıldığı belirtilmiştir:

نَجزَتِ الرِّسالة بخطِّ مؤلِّفها عامله الله بلطفه وكرمه وعفا عن سيِّئاته بمنه وجوده ونعمه، وذلك في يوم السَّبت من شهور سنة خمس وسبعين بعد ألف.

Bu iki farklı bilgi, *Sihâmü'l-mâriḳa*'nın telif tarihi noktasında belirsizliğe sebep olmaktadır. Fakat Şeyh Ali, Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi nüshasının 56. sayfasının derkenarına bir hadisle ilgili olarak şu şekilde bir minhuvât kaydı düşmüştür:

"نقلتُ هذا الحديث في هذه النسخة من **الكافي**، وفي نسخة أخرى من **كتاب ابن شعبة**، وهنا اختلاف. منه.»

"Bu hadisi, bu nüshada *el-Kâfî*'den, diğer nüshada ise *Kitâbu İbn Şu'be*'den naklettim, ikisi arasında farklılıklar mevcuttur. Minhu."

Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Şeyh Ali'nin bizzat kendisi iki nüsha istinsah etmiştir. Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi, Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî 150 ve 672 numaralardaki nüshalarda söz konusu hadis *el-Kâfî*'de geçen hadisle mutabıktır. Meclis Kütüphanesi nüshasında ise bu hadisteki "الزهد" ve "ظلمكم" kelimelerinin *Kitâbu İbn Şu'be*'de olduğu gibi "تزهد" ve "ظلمتم" şeklinde yazıldığı görülmüştür.[12] Bu da Meclis Kütüphanesi nüshasının Şeyh Ali'nin 1075/1665 yılında yazdığı bir nüshadan istinsah edildiğine işaret etmektedir. Bu bilgilerden eserin ilk olarak 1070/1660 yılında yazıldığı, 1075/1665 yılında müellif tarafından tekrar istinsah edildiği sonucu çıkmaktadır.

Sihâmü'l-mâriḳa 1070/1660 yılında yazıldığı halde Şeyh Ali, bu eserin mukaddimesinde 1073/1662 yılında birinci cildinin yazımını tamamladığı[13] *Dürrü'l-mens̱ûr*[14] isimli eserine atıf yapmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla *Dürrü'l-mens̱ûr*'un yazımına *Sihâmü'l-mâriḳa*'dan önce başlamış, birinci cildini bu eserden sonra tamamlamıştır. Nitekim onun *Dürrü'l-mens̱ûr*'un birinci cildinde *Sihâmü'l-mâriḳa*'dan hiç bahsetmemesi ve ikinci ciltten itibaren bu esere atıf yapması da[15] buna delalet etmektedir.

---

12 krş. Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali el-Hüseyin b. Şuʿbe el-Harrânî, *Tuḥfe'l-ʿUḳûl ʿan Âli'r-Rasûl*, thk. Ali Ekber el-Gaffârî (İran: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1404), 348-352; Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehîd el-Âmilî, *Sihâmü'l-mâriḳa* (Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslamî, 521/1), 49-52.

13 bk. el-İbrâhîmî, "Muḳaddimetü't-taḥḳîḳ", 1/55.

14 *Dürrü'l-mens̱ûr* Şeyh Ali'nin bazı müşkül hadislerin şerhi için kaleme aldığı, bunun yanında tefsir ve benzeri ilimlerde çeşitli konuları ele aldığı ve ömrü boyunca tuttuğu notları bir araya getirmesiyle oluşturduğu fevâid tarzı bir eserdir. bk. el-İbrâhîmî, "Muḳaddimetü't-taḥḳîḳ", 1/54-70.

15 bk. Âmilî, *Dürrü'l-mens̱ûr min'l-me's̱ûr ve ġayri'l-me's̱ûr*, 2/709, 863.

2.2. Telif Sebebi

Sihâmü'l-mârıḳa Şiî gelenekte yazılmış en meşhur tasavvuf reddiyelerinden birisi olarak kabul görmüştür.[16] Bu eser, Şiîlik özelinde tasavvuf karşıtlığı noktasında oldukça ikna edici bir anlatıya sahiptir. Bu niteliğinden dolayı sonraki dönem tasavvuf reddiyelerinde bu metinden yoğun bir şekilde beslenilmiştir. Nitekim meşhur tasavvuf muhaliflerinden Hür el-Âmilî 1076/1666 yılında yazdığı *İs̱nâʿaşeriyye* isimli tasavvuf reddiyesinde -Şeyh Ali'nin veya *Sihâmü'l-mârıḳa*'nın ismini hiç zikretmemekle ve Ahbârîler'e yönelik eleştirileri hazfetmekle birlikte- neredeyse *Sihâmü'l-mârıḳa*'yı bütün olarak eserine almış, işlediği konulara uygun olarak bu metindeki içeriği eserine dağıtmıştır.[17]

Şeyh Ali, *Sihâmü'l-mârıḳa*'yı, gınâ hadisi olarak da meşhur olan;

> Kur'ân'ı Arap okuyuşu ve sesleriyle okuyun. Fısk ve kebâir ehlinin okuyuş şeklinden sakının. Benden sonra Kur'ân'ı tegannî yaparak, ağıt şeklinde yahut keşiş gibi okuyan bazı kavimler gelecektir. Bu tür okuyuşlarla onların arınması mümkün olmaz. Onların ve onları beğenenlerin kalpleri ters-düz olmuştur.[18]

şeklindeki rivayetin anlamının sûfîler tarafından kendi gınâ anlayışları doğrultusunda çarpıtıldığını ve bazı Şiîler'in de bu anla-

---

16 bk. Muhammed b. Hasan b. Ali el-Meşgarî Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, thk. Ahmed Hüseynî Eşkeverî (Bağdat: Mektebetü'l-Endülüs, t.y.), 1/129; Efendî el-İsbahânî, *Riyâżü'l-ʿulemâʾ*, 4/198; Hüseyin b. Muhammedkuli Kentûrî, *Keşfü'l-ḥaceb ve'l-estâr an esmâi'l-kütüb ve'l-esfâr* (Kum: Mektebetu Ayetullah el-Mar'aşi el-Amme, 1409), 313; Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer el-Mûsevî Hansârî, *Ravżâtü'l-cennât fî aḥvâli'l-ʿulemâʾ ve's-sâdât* (Tahran #Kum: Mektebetu İsmailiyyan, 1390), 1/132; Muhammed Muhsin Aga Büzürg-i Tahrânî, *Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa* (Beyrut: Dârü'l-Edva, 1983), 12/260; Resûl Ca'feriyân, *Siyâset ve Ferheng-i Rûzgâr-ı Ṣafevî* (Tahran: Neşr-i İlm, 1392), 1/805-807; Kathryn Babayan, *The Waning of the Qızılbash the Spiritual and the Temporal in Seventeenth Century Iran* (Princeton: Princeton University (Doktora tezi), 1993), 327; Ata Anzali, *Mysticism in Iran: the Safavid Roots a Modern Concept* (Columbia: the University of South Carolina Press, 2017), 41.

17 bk. Muhammed b. Hasan b. Ali el-Meşgarî Hür el-Âmilî, *Risâletü'l-İs̱nâʿaşeriyye fi'r-red ale's-ṣûfiyye* (Kum: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1400), 15-16.

18 Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kūb b. İshâk Küleynî er-Râzî, *el-Uṣûl mine'l-Kâfî*, thk. Ali Ekber el-Gaffârî (Tahran: Mektebetü's-Sadûk, 1381), 2/614.

ma meylederek hak yoldan saptığını görmesi üzerine hem bu hadisin doğru manasını ortaya koymak hem de sûfîlerin çarpık anlayışlarını ifşa etmek için yazdığını belirtmiştir. Söz konusu ifadelerden bu eserin gınâ bağlamında bir tasavvuf reddiyesi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yazıldığı dönemden itibaren tasavvuf düşüncesine karşı yazılmış bir reddiye olarak şöhret bulması da bu ifadeleri desteklemektedir. Fakat söz konusu meşhur kabulün aksine eserin yazılmasında belli açılardan daha farklı, mutlak maksadın ötesinde dönemle ilişkili sebeplerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. *Dürrü'l-menşûr*'daki ve *Sihâmü'l-mârika*'nın en önemli kısmı olan beşinci fasıldaki ifadelerinden görüldüğü kadarıyla Şeyh Ali'nin bu eseri yazmasının asıl sebebi tasavvuf karşıtlığından ziyade bu dönemdeki Ahbârî alimlerin Usûlî alimlere yönelik ağır ithamlarına ve eleştirilerine cevap vermektir. Çünkü onun iddiasına göre Muhammed Emîn el-Esterâbâdî (öl. 1033/1624) ve Feyz-i Kâşânî gibi Ahbârîler, dedelerinden Şehîd-i Sânî de dahil olmak üzere Usûlî anlayışa sahip alimlerin Sünnîler'in yolunu takip ederek ictihada başvurduklarını ve bundan dolayı dalalete düşerek dini tahrif ettiklerini iddia etmişlerdir:

> Molla Muhsin el-Kâşânî [Feyz-i Kâşânî], bana incelemem için bazı risalelerini gönderdi. Bunlardan birisi *Sefînetü'n-necât* olarak isimlendirdiği ve oğlu için nasihatler ihtiva eden bir risaleydi. Muhtevasına baktığımda onun alimlerimizin büyüklerini sarih ifadelerden daha beliğ kinayelerle tekfir ettiğini gördüm…
>
> Onun kafirler olarak nitelediği kişiler özelde Şeyh Müfîd, Seyyid el-Murtazâ ve Allâme [el-Hillî] (Allah onlardan razı olsun) gibi alimler ve "ictihadı kabul edenler" şeklinde genel bir tanıma dahil ettikleri kişilerdi…
>
> *Sefînetü'n-necât* yazarı, [Alimlerimizin büyüklerini tekfir ettiği halde], Nâsibî sûfîleri övüyor ve "*ilimde derinleşenler*"[19] ifadesini sûfîler olarak tefsir ediyordu. Halbuki *el-Kâfî*'de ve diğer eserlerde vârid olan rivayetlerde "ilimde derinle-

---

[19] Âl-i İmrân 3/7.

> şenler" ibaresiyle kimlerin kastedildiği [masum imamlar] açık bir şekilde ortaya konulmuştur...
>
> Bunları öğrendiğimde alimlerimizin faziletlerini anlatmak, onun [Feyz-i Kâşânî] ve benzerlerinin itimat ettiği Gazzâlî gibi İsnâaşeriyye'ye mensup olmayan sûfîlerin çirkinliklerini ortaya koymak için *Sihâmü'l-mâriḳa min eġrâḍi'z-zenâdiḳa*'yı yazdım.[20]

Söz konusu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Şeyh Ali, esasta *Sihâmü'l-mâriḳa*'yı hem Ahbârî hem de sûfî düşüncenin eleştirisi için kaleme almıştır. Tasavvuf geleneğine yönelik eleştiriler ise Ahbârîliğin önemli temsilcilerinden Feyz-i Kâşânî'yi sûfî temayülünden, bir yönüyle de onun özelinde Ahbârîliği tasavvuf düşüncesi üzerinden itibarsızlaştırma gayretinden kaynaklanmaktadır. Onun Mirlûhî (öl. 1085/1674 [?]), Muhammed Tâhir Kummî (öl. 1098/1687), Hür el-Âmilî ve Muhammed Bâkır Meclisî gibi eserlerinde Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) Şiî olduğu iddialarına karşı çıkan ve tasavvuf düşüncesine yönelik katı muhalefetleriyle meşhur Ahbârî alimler bulunduğu halde Feyz-i Kâşânî'yi hedef seçmesi de bu bağlama oturmaktadır. Şeyh Ali'nin asıl amacı, "Alimlerimizin büyüklerini sarih ifadelerden daha beliğ kinayelerle tekfir ettiğini gördüm" ve [Feyz-i Kâşânî] ve diğerlerinin itimat ettiği Gazzâlî gibi İsnâaşeriyye'ye mensup olmayan sûfîler" ifadeleriyle Şiî alimleri tekfir ettiği halde "Şîa düşmanı Sünnî Gazzâlî'nin mukallidi bir Ahbârî Feyz-i Kâşânî" portresi çizerek onun üzerinden Ahbârîliliğe dair Şiîler nezdinde menfî bir algı oluşturmaktı. Onun, *Dürrü'l-menŝûr*'da *Sihâmü'l-mâriḳa*'nın içeriğine dair örtülü ifadeleri de bu tespiti belli açılardan desteklemektedir:

> Şiî alimlere hakaret edenlere, alimlerimizin yolundan ayrılan mutasavvıflara ve sûfîlerin mülhidlerini destekleyenlere cevaben *Sihâmü'l-mâriḳa min eġrâḍi'z-zenâdiḳa* isimli bir kitap yazdım.[21]

---

[20] Âmilî, *Dürrü'l-menŝûr min'l-me'ŝûr ve ġayri'l-me'ŝûr*, 2/861-863.
[21] Âmilî, *Dürrü'l-menŝûr min'l-me'ŝûr ve ġayri'l-me'ŝûr*, 2/709.

Şeyh Ali, bu ifadelerle –her ne kadar *Sihâmü'l-mâriḳa*'da gerçek muhataplarını gizleyip daha ziyade Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/922), Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 234/848 [?], Gazzâlî ve İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) gibi sûfîlerin Şiîlik özelinde din anlayışlarına eleştiriler getirse de- esas itibariyle kendi dönemindeki hâkim Şiî düşünce ve onun temsilcileri olan Ahbârî ve sûfî temayüle sahip Şiî alimleri hedef almıştır. Burada "Şiî alimlere hakaret edenler" ibaresiyle Esterâbâdî, Molla Halil Kazvînî (öl. 1089/1678), Feyz-i Kâşânî ve Hür el-Âmilî gibi Ahbârîler'i, "alimlerimizin yolundan ayrılan mutasavvıflar ve sûfîlerin mülhidlerini destekleyenler" ifadesiyle de sûfî temayüle sahip ve eserlerinde Gazzâlî'nin düşüncelerinden yoğun bir şekilde beslenen ve kendi tabiriyle "Gazzâlî mukallidi" Feyz-i Kâşânî gibi Şiî sûfîler kastetmektedir. Hedef alınan her iki zümrede de kesişim noktasında Feyz-i Kâşânî yer almaktadır. Bu noktada onun sûfîleri ve Ahbârîler'i birlikte hedef almasının sebeplerini anlayabilmek için 11./17. asır İran'ındaki hem Ahbârî-Usûlî mücadelesinin hem de sûfîlerle tasavvuf muhalifleri arasındaki husumetin fikrî ve toplumsal zeminini tahlil etmek önem arz etmektedir.

2.3. Sihâmü'l-mâriḳa'da Şîa-Tasavvuf İlişkisine Dair Anlatı

2.3.1. İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Karşıtlığının Tarihi Serencamı[22]

11./17. asra kadar İmâmiyye Şîası'nda tasavvuf düşüncesine veya sûfî yapılanmalara karşı belirgin bir tavır söz konusu değildi. Bu durum, muhtemelen Şiî gelenek içerisinde söz konusu döneme kadar kurumsal sûfî yapıların bulunmaması veya Şiîlerin sûfîlerle etkileşiminin sınırlı olmasından kaynaklanmaktaydı. Öte yandan ilk dönem Şiî metinlerin bazılarında çeşitli sûfîlerin isimleri zikredilmekle birlikte bu durum, daha ziyade kıyaslama yoluyla imamların diğer insanlara nispetle makamlarının yüceliğine dikkat çekmek içindi. Kelam, tefsir, hadis gibi çeşitli ilimlerin

[22] Bu başlık altındaki içerik genel anlamda *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar* isimli tezimizin giriş kısmının özetidir.

kaynağının imamlar olduğuna dair anlatıda, zühdün ve tasavvufun menşeinin de imamlar olduğuna dair atıflar söz konusuydu. Bunun yanında az da olsa tasavvuf düşüncesine yönelik müspet veya menfî tavır sergileyen Şiî alimler de bulunmaktaydı. Bu anlamda belki de 11./17. asra kadar sûfîlere yönelik doğrudan eleştirilerin yer aldığı tek metin Seyyid Murtazâ b. Dâî Hasan-ı Râzî'ye (6/12. asır [?]) nispet edilen *Tebṣıratü'l-ʿavâm*'dı. Yazar bu eserde İttihâdiyye, Uşşâkıyye, Nûriyye, Vâsiliyye, ilim tahsilini haram gören, marifetin mücâhedeyle ve şeyhin telkiniyle mümkün olabileceğini iddia eden sûfî bir zümre ile haramlardan kaçınmayan, ibadetleri önemsemeyen, dilencilikle geçinen gezgin dervişler olmak üzere altı adet sûfî fırkaya yer vermiş ve bunların din anlayışlarına yönelik eleştiriler getirmiştir. Onun bu zümreleri mevzu bahis etmesinin asıl sebebi, Şiî düşünceyi Şîa'nın gulâtı üzerinden tanımlayan Ehl-i sünnet mensuplarına nazire yapmak ve imamların mucize göstermesi, günahlardan korunmuş olması, meleklerden ve bazı peygamberlerden üstün olmaları gibi Şîa'nın Ehl-i sünnet mensupları açısından aykırı görüşlerine sûfîler üzerinden meşruiyet kazandırmaktı.[23]

Müspet tavır sergileyenlere ise Haydar el-Âmülî (öl. 787/1385'ten sonra) ve İbn Ebû Cumhûr el-Ahsâî (öl. 904/1499 [?]) gibi Şiî alimleri örnek verebiliriz. Onlar, 8./14. ve 9./15. asırlarda İbnü'l-Arabî çizgisindeki düşünceleriyle Şîa-tasavvuf terkibine dair yeni bir anlayış ortaya koymuşlar ve hatta Haydar el-Âmülî, "hakiki Şiî, sûfî; hakiki sûfî de ancak Şiî olabilir" mottosuyla bu terkibin sabitelerini belirlemiştir. Fakat onların bu girişimleri 11./17. asra kadar Şiî düşüncede fazla karşılık bulmamıştır.[24] Bunun yanında Safevîler'in hemen öncesinde bazı Sünnî tarikatlarda Ehl-i beyt sevgisi üzerinden bir şiîleşme temayülü meydana geldiği görülmektedir. Fakat bu durum, bir mezhep değiştirme vakasından ziyade

---

23 Detaylı bilgi için bk. Halil Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 51-54.

24 Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*, 60-63.

önceki tasavvuf geleneğinden farklı olarak İmâmiyye Şîası'nın on iki imamına -Şîa'nın onlara yüklediği akidevî manadan tecrit ederek- muhabbet besleme üzerinden tezahür eden tutumdu.[25] Belki de bunun tek istisnası 9./15. asrın sonlarına doğru şiîleşmeye başlayan ve nihayetinde tarikattan devletleşmeye doğru evrilen Safeviyye tarikatıydı. Fakat şiîleşme sonrası Kızılbaş geleneğinin ne derece geleneksel bir sûfî anlayışa sahip olduğu konusu oldukça tartışmalıdır. Bundan dolayı Safevîler dönemi Kızılbaşlığı, sûfî yapılardan farklı olarak müstakil bir inceleme alanına tekabül etmektedir. Çünkü bu dönemde Kızılbaşlığın tarikat yapılanmasına dair elimizde çok az veri bulunmaktadır.

Safevîler'in hakimiyetiyle birlikte İran'da bulunan Sünnî tarikatların önemli bir kısmı bu bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Kalanlar ise -süreç hakkında yeterli veri bulunmamakla birlikte- şiîleşmeye veya şiîleşmek zorunda kalmaya başlamışlardır. Bu tarikatların mezhep değiştirme süreçleri hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Fakat 11./17. asırdan itibaren takiyye akidesi üzerinden neredeyse tasavvuf geleneğinin bütün fikrî birikimini tevarüs eden ve bu mirası Şiî akideyle telif eden geniş bir toplumsal nüfuza ve fikrî zemine yaslanan Şiî tasavvuf anlayışıyla karşılaşmaktayız. Bu anlayışın önemli temsilcileri Gazzâlî, İbnü'l-Arabî, Mevlânâ, Attâr ve Şebüsterî gibi sûfîlerin birikiminden istifadeyle yeni bir Şîa-tasavvuf terkibi vücuda getiren Şeyh Bahâî (öl.1030-1031/1622 [?]), Molla Sadrâ (öl. 1050/1640 [?]), Muhammed Takî Meclisî (öl. 1070/1659), Feyz-i Kâşânî (öl. 1090/1679), Hasan Geylânî (11/17. asır), Hüseyin Geylânî (11/17. asır), Recep Ali Tebrîzî (öl. 1070/1660) ve Muhammed Sâid Kummî (öl. 1107/1695) gibi Şiî sûfî alimler ile Kübreviyye'nin sonradan şiîleşen iki kolu Nûrbahşiyye ve Zehebiyye tarikatları mensuplarıydı.

Şiî sûfîler yeni bir kurgu inşa ederek tasavvuf düşüncesini Şiîliğin aslî unsuru olarak görmüşler ve imamlardan itibaren kesintisiz bir Şiî sûfîler silsilesi oluşturmaya çalışmışlardır. Onlar

[25] Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*, 29-31.

açısından tasavvuf, Şiîliğin zâtî özelliğidir ve tasavvufun membaı masum imamlardır. Tasavvuf ve Şiîlik tek bir hakikate işaret eder, dolayısıyla hakiki Şiî, sûfî; hakiki sûfî de Şiî'dir.[26] İmamlar, dinin hakikati olan bâtınî sırlarını bazı Şiîlerine emanet etmiş; bu emanet de tarikat silsileleri ve Şiî sûfîler yoluyla kesintisiz bir şekilde kendilerine intikal etmiştir. Şiîliğin hakiki temsilcilerinin kendileri olduğunu iddia eden Şiî sûfîler, kendilerini Şiî saymayıp tekfir eden tasavvuf muhalifi ulemayı da başkasının bağına girip; bağ sahibine: "Senin ne işin var burada?" diye bağıran hırsıza benzetmişlerdir.[27]

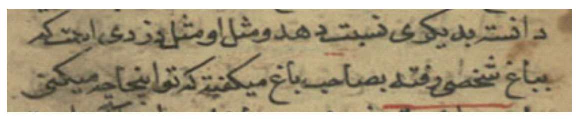
Şiî sûfîler özellikle 11./17. asırda geniş bir toplumsal nüfuz elde etmişler ve ulemanın din alanındaki otoritesine meydan okumuşlardır. Tasavvuf muhalifi Şiî alimler ise Şiî sûfîleri kendi nüfuz alanları için tehdit olarak görmüşler ve onlar aleyhine fiilî ve fikrî bir mücadeleye girişmişlerdir. Söz konusu tehdidi bertaraf edebilmek için bir taraftan çok sayıda tasavvuf reddiyesi kaleme alırken diğer taraftan bizzat sahada mücadele etmişler, sûfîleri tekfir ederek minberlerde onlara lanet okumuşlar, onların camilere girmelerini engellemişler ve hatta bu dönemde tedavüle giren tasavvuf aleyhine bir hadisi istinsah ederek halka dağıtmaya başlamışlardır.[28]

Tasavvuf muhaliflerinin sûfîlere yönelik mücadelesinin en önemli ayağını tasavvuf düşüncesinin fikrî anlamda meşruiyetini ortadan kaldırma maksadıyla yazılan tasavvuf reddiyeleri oluş-

---

[26] Vâiz Edhem Uzletî Halhâlî, "Mişbâḥu mişkâti'l-envâr", *Resâil-i Fârisî-yi Edhem Halhâlî*, thk. Abdullah Nûrânî (Tahran: Encümeni Âsâr u Mefâhir-i Ferhengi, 1381), 1:354-355; Niʻmetullâh b. Rahmetullâh Şîrâzî, *Maʿârifü'l-ḥaḳîḳa* (Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslamî, Nr. 17755/1), 39a-b; Muhammed Takī b. Maksûd Alî Meclisî, "Tasḥiḥ ve intiḳâdî risâle-yi Teşvîḳu's-sâlikîn Molla Muhammed Takî Meclisî", ed. Muhammed Ali Tâvûsî - Muhammed Rızâ İsfendiyâr, *Câvîdân-i Hired* 21 (1391), 89.

[27] Müellifi Meçhul, *Fütûḥu'l-mücâhidîn*, Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslamî, nr. 10720, 67b.

دانسته بدیگری نسبت دهد و مثل او مثل دزدی است که
بباغ شخصی رفته بصاحب باغ میگفته که تو اینجا چه میکنی

[28] Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*, 273-276.

turmuştur. Bu reddiyelerdeki anlatıya göre tasavvuf, Şîa tarihi açısından haricî bir unsurdur, imamların ve Şiî ulemanın tamamı tasavvuf karşıtıdır ve Safevîler döneminde ortaya çıkan Şiî tasavvuf anlayışı da ârızî bir durumdur.[29] Bazıları tasavvufu Safevîler öncesinde yani takiyye döneminde bazı Şiîler'in Sünnîler'le etkileşimi sonucu ortaya çıkan, kendi dönemlerine kadar intikal eden ve Şiîlik'ten ayıklanması gereken *Sünnî artığı* olarak değerlendirmiştir. Bir kısmı da Şah İsmâil'e kadar İran topraklarına Sünnîler'in hâkim olduğunu kastederek, bu topraklarda tasavvuf anlayışı gibi Sünnîler'den kalma pek çok bidatin devam ettiğini belirtmiş ve tasavvufu, *Sünnî bidat kalıntısı* olarak nitelemiştir.[30] Bundan dolayı da 11./17. asrın Şiî sûfîlerini, henüz bu bidat kalıntısından arınamayan ve tam anlamıyla şiîleşemeyen *On iki imamcı Sünnîler* olarak isimlendirmişlerdir.[31]

Tasavvuf reddiyelerinde sadece tasavvuf anlayışı değil, Ahbârî anlayış istikametinde felsefî düşünce ile Sünnî gelenekle ilişkilendirilen ve aklî ilimler temelinde teşekkül eden fıkıh usulü, kelam ve mantık gibi ilimler de hedef alınmıştır.[32] Bu anlamda söz konusu metinler, bir yönüyle de Şiîliğin yeniden tanımlandığı ve sabitelerinin yeniden tayin edildiği metinlere dönüşmüşlerdir.

2.3.2. İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Reddiyeleri Edebiyatı

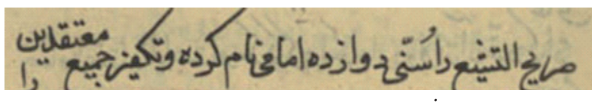
Tasavvuf muhalifleri, İmâmiyye Şîası'nda tasavvuf düşüncesinin ve sûfî şahsiyetlerin bulunmadığına dair kurgularını inşa ederlerken Şiî sûfîleri veya tasavvuf anlayışına müspet bakan Şiî âlimleri

---

[29] 11./17. asrın meşhur tasavvuf muhaliflerinden Hür el-Âmilî (öl. 1104/1693), Şîa tarihinde tasavvuf düşüncesinin ve sûfî olan bir Şiî'nin bulunmadığını fakat kendi döneminde bu düşüncenin Şiîliğe sirayet etmeye başladığını belirtmiştir. bk. Hür el-Âmilî, *Risâletü'l-İs̱nâʿaşeriyye*, 55.

[30] Mîrlûhî, *İdrâ'ü'l-ʿâḳilîn*, Kitabhane-i Âyetullah Mar'aşî Necefî, nr. 389'dan naklen Ca'feriyân, *Siyâset ve Ferheng-i Rûzgâr-ı Ṣafevî*, 1:896.

[31] Müellifi Meçhul, *Fütûḥu'l-mücâhidîn*, Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslamî, nr. 10720, 11a.

صحیح التشیع را سنی دوازده امامی نام کرده و تکفیر جمیع معتقدین را

[32] Detaylı bilgi için bk. Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*.

görmezden gelmişler, geçmiş ulemanın tamamının tasavvuf karşıtı olduğunu iddia etmişler ve bunu temellendirme adına eserlerinde Şiî âlimlerin yazdıkları *tasavvuf reddiyeleri listeleri* şeklinde başlıklar oluşturmuşlar veya bu konuda müstakil metinler yazmışlardır. Şiî gelenekte daha öncesinde buna yönelik bir tecrübe ve edebiyat oluşmadığı için söz konusu reddiye listeleri tedricî olarak şekillenmiş ve süreç içerisinde sürekli genişlemiştir. Bu listeler oluşturulurken pek çok manipülasyona başvurulmuş ve özellikle de Safevîler öncesi Şiî ulemanın akaid, hadis ve rical gibi alanlarda kaleme aldıkları ve sûfîlerle ilişkilendirilebilecek sadece birkaç cümlenin bulunduğu metinler de bu reddiye listelerine eklenmiştir. Ayrıca nispeti sorunlu, apokrif, yazarı meçhul pek çok metin bu listeye dâhil edilmiş ve listenin genişliği yoluyla Şiî ulemanın tarih boyunca istisnasız bir şekilde tasavvuf muhalifi olduğuna dair bir anlatı inşa edilmeye çalışılmıştır.[33]

İlk dönem tasavvuf reddiyelerinde bu listede sınırlı sayıda Şiî âlimin ve eserin ismi yer alırken sonraki dönem reddiyelerde bu liste oldukça genişletilmiştir. İlk tasavvuf reddiyelerinden Mirlûhî'nin (öl. 1085/1674 [?]) 1060/1650 yılında kaleme aldığı *Salvetü'ş-Şîʿa*'da Safevîler öncesi Şiî ulemanın kaleme aldığı reddiyeler olarak sadece birkaç metne yer verilirken; Şeyh Ali el-Âmilî (öl. 1103/1692) -bu kitapta tahkikli neşrini hazırladığımız- *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa*'da listeye başka eserler de ilave etmiştir. Yazarını tespit edemediğimiz ve bir mecmuanın vikayesinde sadece yarım sayfalık kısmı nakledilen *Kifâyetü'l-ʿÂḳilîn* (telif tarihi: 1075/1665 sonrası) isimli eserde söz konusu liste biraz daha genişlemiştir. Bu eserden birkaç yıl sonra kaleme alınan müellifi meçhul *Hidâyetü'l-ʿavâm* (telif tarihi: 1076/1664-1078/1666 arası) isimli eserde ise nihai halini almış ve onlarca eser listelenmiştir. Bir çalışmamızdan naklen söz konusu reddiye listesindeki genişlemeyi tablo halinde şu şekilde göstermemiz mümkündür:[34]

---

33 Detaylı bilgi için bk. Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*, 33-64.

34 Halil Işılak, "İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Karşıtlığının Ortaya Çıkışı: Bir Mecmuanın Vikayesindeki Şiî Ulemanın Tasavvuf Reddiyeleri Listesi ve Hadîkatü'ş-

Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa (Telif tarihi: 1070/1660)	***Kifâyetü'l-ʿÂḳilîn*** (Telif tarihi: 1075/1665 sonrası)	***Hidâyetü'l-'avâm*** (Telif tarihi: 1076/1664- 078/1666 arası)
		Hişâm b. Hakem (öl. 79/795), *Kitâbü'r-Red ʿale'z-zenâdıḳa*
		Hüseyin b. Saîd b. Hammâd (2./8. asır [?]), *Kitâbü'r-Red ʿale'l-Ġāliyye*
		Muhammed b. Ebî Umeyr (öl. 217/832 [?]), *Kitâbü'r-Red ʿale Asḥâbı'l- ḳader ve'l-cebr*
		Muhammed b. Hemmâm, *Kitâbü'r-Red ʿale'l-mübtedeʾâ*
	Ubeydullah b. Mûsâ b. Ahmed b. Muhammed b. el-İmâm Muhammed et-Takī (5./11. asır [?]), *Edyân ve Milel*	Ubeydullah b. Mûsâ, *Kitâbü Edyân ve Milel*
	Ali b. Bâbeveyh Kummî, *Ḳurbü'l-isnâd*,	
Şeyh Sadûk (öl. 381/991), *İʿtiḳādât*	Şeyh Sadûk, *İʿtiḳādât* ve *Mürşid*	Şeyh Sadûk, *İʿtiḳādât*
Şeyh Müfîd (öl. 413/1022), *er-Red ʿalâ Asḥâbı'l-Ḥallâc*	Şeyh Müfîd, *er-Red ʿalâ Asḥâbı'l-Ḥallâc*	Şeyh Müfîd, *er-Red ʿalâ Asḥâbı'l-Ḥallâc*
Ebû Ca'fer et-Tûsî (öl. 460/1067) *Kitâbü'l-Ġaybe* ve *el-İḳtiṣâd*,	Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-İḳtiṣâd*, *el-Ġaybe* ve *Ricâl*,	Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-Ġaybe*
Cafer b. Muhammed Ebû Mansûr et-Tabersî (6./12. asır [?]), *el-İḥticâc*	Cafer b. Muhammed Ebû Mansûr et-Tabersî, *el-İḥticâc*	Cafer b. Muhammed Ebû Mansûr et-Tabersî, *el-İḥticâc*

Şî'a'nın Nispetine Dair İddialar", *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (2023), 682-685.

İbn Hamza et-Tûsî, (7./13. asır [?]) *Kitâbü’l-Hâdî ile’n-necât min cemîʿu’l-mühlikât*	İbn Hamza et-Tûsî, *Kitâbü Îcâzi’l-meṭâlib ve Kitâbü’l-Hâdî ile’n-necât min cemîʿu’l-mühlikât*	İbn Hamza et-Tûsî, *Kitâbü Îcâzi’l-meṭâlib* ve *Kitâbü’l-Hâdî ile’n-necât min cemîʿu’l-mühlikât*
Cafer b. Muhammed ed-Dûrîstî, (5./11. asır [?]) *Kitâbü’l-İʿtikâd*	Cafer b. Muhammed ed-Dûrîstî, *Kitâbü’l-İʿtikâd*	Cafer b. Muhammed ed-Dûrîstî, *Kitâbü’l-İʿtikâd*
	Seyyid Murtazâ b. Dâî Hasan-ı Râzî (6./12. asır [?]), *Fuṣûli’t-tâmme*	Seyyid Murtazâ b. Dâî Hasan-ı Râzî, *Tebṣıratü’l-ʿavâm* ve *Fuṣûli’t-tâmme*
	İmâduddîn Hasan b. Ali Tabersî (7./13. asır), *Esrârü’l-imâme*	İmâduddîn Hasan b. Ali Tabersî, *Esrârü’l-imâme*
Allâme Hillî (öl. 726/1325), *Nehcü’l-ḥaḳ* ve *el-Keşkûl*	Allâme Hillî, *Nehcü’l-ḥaḳ ve keşfü’ṣ-ṣıdḳ*	Allâme Hillî *Nehcü’l-ḥaḳ* ve *el-Keşkûl*
Ebu’l-Meâli (öl. 485/1092’den sonra) *Beyânu’l-Edyân*		Ebu’l-Meâli, *Beyânu’l-Edyân*
		Kitâbü Ḫıred rûzâfezû [?]
		Kitâbü Ḳurreti’l-ʿuyûn
		Kitâbü’l-Vakîʿa fî sebbi’l-mübtedeʾâ
Şeyh Ali b. Abdülâl (öl. 940/1534), *Meṭâʿinü’l-mücrimiyye*	Şeyh Ali b. Abdülâl, *Meṭâʿinü’l-mücrimiyye*	Şeyh Ali b. Abdülâl, *Meṭâʿinü’l-mücrimiyye*
Şeyh Hasan (10./16. asır), *ʿUmdetü’l-maḳâl*	Şeyh Hasan, *ʿUmdetü’l-maḳâl*	Şeyh Hasan, *ʿUmdetü’l-maḳâl*
Mollâ Ahmed Erdebîlî (öl. 993/1585), *Ḥadîḳatü’ş-Şîʿa*	Mollâ Ahmed Erdebîlî, *Ḥadîḳatü’ş-Şîʿa*	Mollâ Ahmed Erdebîlî, *Ḥadîḳatü’ş-Şîʿa*
	Biżâʿatü’n-necât	*Biżâʿatü’n-necât,*
	Tavżîḥü’l-meşrabeyn	*Tavżîḥü’l-meşrabeyn*
	Feżâʾiḥu’l-mübtediʿa	*Feżâʾiḥu’l-mübtediʿa,*
	Naṣîḥatü’l-kirâm	

	Tesliyetü'ş-Şîʿa	*Tesliyetü'ş-Şîʿa*
	ʿAynü'l-ḥayât	*ʿAynü'l-ḥayât*
	Dürerü'l-esrâr	*Dürerü'l-esrâr*
	Dürre-yi Fâḫira	*Dürre-yi Fâḫira*
	Meslekü'l-mürşidîn	*Meslekü'l-mürşidîn*
	Maḳsadü'l-mühtedîn	*Maḳsadü'l-mühtedîn*
	Ẕeḫiratü'l-müʾminîn	*Ẕeḫiratü'l-müʾminîn*
	Şihâbü'l-mü'minîn	*Şihâbü'l-mü'minîn fî recmi'ş-şeyâṭîni'l-mübtedeʿîn*
	Erġâm	*Erġâmü'l-mülḥidîn*
	Nüzûlü's-sevâʿiḳ	*Nüzûlü's-sevâʿiḳ fî iḥrâḳul münâfiḳ*
	Süyûfu Ḥâdde	*Süyûfu Ḥâdde*
	S̱üḳûbü'ş-şihâb	*S̱üḳûbü'ş-şihâb fî recmi'l-mürtâb*
	Aʿlâmü'l-muḥibbîn	*Aʿlâmü'l-muḥibbîn*
	Şeyh Ali, *Sihâmü'l-mâriḳa*	Şeyh Ali, *Sihâmü'l-mâriḳa*
	Mollâ Muhammed Tâhir, *Tüḥfetü'l-Aḫyâr*	Mollâ Muhammed Tâhir, *Tüḥfetü'l-Aḫyâr*
		İs̱bâtü'l-ḥucce alâ ehli'l-bidaʿ
		Salvetü'ş-Şîʿa
		Tabṣıratü'n-nâẓirîn
		Zâdü'l-mürşidîn
		Miʿyârü'l-ʿakâ'id
		Muḫtaṣaru't-tavżîḥ

Öncelikle belirtmek gerekir ki söz konusu listelerde ciddi anlamda çarpıtma söz konusudur. *Ḥadîḳatü'ş-Şîʿa*'dan önceki tasavvuf reddiyeleri şeklinde nitelenen metinlerin önemli bir kısmı imametle ilgili veya Şiî âlimler hakkında yazılmış olup -en azından günümüze ulaşanlardan- hiç birisi doğrudan tasavvuf reddiyesi değildir. Şiî gelenekte gerçek anlamda tasavvuf reddiyeleri 1050/1640'lı yıllarda yazılmaya başlanmıştır. Bu tarihten itiba-

ren yazılan reddiyelere dönemin meşhur Şiî sûfîlerinden Ethem Halhâlî'nin tasavvuf anlayışına karşı yazılan *Devâzdeh Suâl*'i (telif tarihi: 1054/1644) ve yukarıdaki listede yer alan Abdurreşîd b. Nûreddin Şûşterî'nin (öl. 1078/1668 [?]) *Dürre-yi Fâḫira* (telif tarihi: 1057/1647) isimli risalesini örnek verebiliriz. Bunlardan sonra Ahmed Erdebîlî'ye (öl. 993/1585) nispet edilen, fakat büyük ihtimalle meşhur tasavvuf muhaliflerinden Mirlûhî tarafından yazılan *Ḥadîḳatü'ş-Şîʿa* (telif tarihi: muhtemelen 1058/1648-1060/1650 yılları arası) gelmektedir. Daha sonra Mirlûhî *Salvetü'ş-Şîʿa* (telif tarihi: 1060/1650) da dahil olmak üzere müstear isimle pek çok metin kaleme almıştır. Muhammed Tâhir Kummî ise aynı tarihlerde *Redd-i Ṣûfiyye* isimli kısa ama oldukça etkili bir risale yazmıştır.[35] Bu alimleri ve eserlerini "ilk nesil tasavvuf muhalifleri ve reddiyeleri" şeklinde nitelemek mümkündür.

1070/1660'lardan itibaren reddiyelerin sayıları artmış ve daha hacimli metinler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemdeki yazarları ve eserlerini ise "ikinci nesil tasavvuf muhalifleri ve reddiyeleri" olarak isimlendirebiliriz. Bu dönemde yazılan ilk eserlerden birisi de Şeyh Ali tarafından 1070/1660 yılında kaleme alınan *Sihâmü'l-mâriḳa*'dır. Daha sonra Muhammed Bâkır Meclisî, Hür el-Âmilî, Ali b. Şeyh Hüseyin Kerbelâî (öl. 1135/1723), Ali Kulî Beg (12/18. asır) ve müstear isimle pek çok alim reddiyeler kaleme alarak tasavvuf muhalifi cepheyi tahkim etmişlerdir ve böylelikle söz konusu karşıtlığı kitlesel bir hüviyete büründürmüşlerdir.[36]

---

[35] Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*, 231-273.

[36] Safevîler döneminde, özellikle de 11./17. asrın ikinci yarısından itibaren geniş bir reddiye edebiyatı oluşmaya başlamıştır. Bu edebiyat üzerine ilk ve en önemli çalışmalar Resûl Caʻferiyân tarafından yapılmıştır. bk. Caʻferiyân, *Siyâset ve Ferheng-i Rûzgâr-ı Ṣafevî*, 1/745-955. Daha sonrasında Kathryn Babayan hazırladığı doktora çalışmasında bu edebiyata dair yetersiz de olsa bir liste sunmuş ve kısmen eserler hakkında değerlendirmeler yapmıştır. bk. Babayan, *The Waning of the Qızılbash*, 326-328. Ata Anzali ise daha dakik bir incelemeyle bu listeyi genişletmiş ve metinler hakkında oldukça kıymetli değerlendirmelerde bulunmuştur. bk. Anzali, *Mysticism in Iran*, 38-42. Fakat onun da gözden kaçırdığı önemli metinler söz konusuydu. Belki de Şiî gelenekte yazılan ilk tasavvuf reddiyesi olarak değerlendirilebilecek ve dönemin meşhur Şiî sûfîlerinden Edhem Halhâlî'nin tasavvuf anlayışına karşı yazılan *Devâzdeh Suâl*'i (telif tarihi: 1054/1644), aynı şekilde Abdurreşîd b.

2.3.3. Sihâmü'l-mâriḳa'da Tasavvuf Düşüncesine Yönelik Eleştiriler

Sihâmü'l-mâriḳa tasavvuf muhalifleri ve Usûlî anlayış cephelerini tahkim edebilmek için yazılmış oldukça önemli bir metindir. Bu eserdeki tasavvuf düşüncesinin menşeine ve Şiîler arasında neşvünemâ bulmasının sebeplerine dair anlatı oldukça kabul görmüş ve sonraki reddiyelerde bu kurguya sıklıkla atıf yapılmıştır.[37] İslam düşünce tarihi, Şiî merkezli bir okumanın parçası haline getirilmiş, tasavvuf düşüncesinin teşekkülünün muharrik unsurları Şîa karşıtlığına indirgenmiş ve Şiî gelenekte ortaya çıkan tasavvuf anlayışı ve sûfî yapılar Sünnîler'le etkileşim sonucu ortaya çıkan haricî unsur/bidat olarak nitelenmiştir:

> Biliniz ki, bu isim -tasavvuf- ilk başlarda hak yoldan sapmış hukemâ için kullanılırdı. İslam'ın gelmesiyle birlikte zındıklardan bir cemaat için kullanıldı. Daha sonra Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ve benzerleri gibi Ehl-i beyt düşmanı ve Ehl-i hilâf'tan [Şîa muhalifi] bir cemaat için kullanıldı. Onlardan sonra Gazzâlî gibi Nâsibîler Ehl-i beyt'e düşmanlık etmek için aynı yolu takip ettiler. Bu isim -sûfî- ne İmamların (a.s.) yaşadıkları dönemlerde ne de Mehdî'nin (a.s.) gaybeti zamanında İmâmiyye Şîası'ndan herhangi bir kişi için kullanılmıştır. Bu zamanda veya yakın dönemde İmâmiyye Şîası'ndan bazıları sûfîlerin kitaplarını mütalaa ettiler, onlardan bazıları bu kitapların şeriatın esaslarına aykırı olmadığını zannettiler ve bunlardan hoşlandılar… Sonra bu durum, bazılarının onların yollarına tamamıyla bağlanmasına kadar vardı.[38]

Safevîler döneminde yazılmış çoğu tasavvuf reddiyesinde genellikle Şiîlik açısından haricî muhataplar olan ve Sünnî olarak

---

Nûreddin Şûşterî'nin (öl. 1078/1668 [?]) 1057/1647 yılında kaleme aldığı *Dürre-yi Fâḫira* isimli risalesi bunlardan bazılarıdır. bk. Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*, 231-330.

[37] Hür el-Âmilî, *Risâletü'l-İs̱nâʿaşeriyye*, 15; Seyyid Ni'metullāh b. Abdillâh b. Muhammed el-Mûsevî el-Hüseynî Cezâirî, *Envârü'n-nuʿmâniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kârî, Dâru'l-Kûfe, 1429), 2/193.

[38] Âmilî, *Sihâmü'l-mâriḳa* (521/1), 7b (13).

nitelenen Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Bâyezîd-i Bistâmî, Hallâc-ı Mansûr, Gazzâlî, İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ gibi sûfîlerin tasavvuf düşünceleri eleştiriye tabi tutulmuştur. Fikrî zemin hesaba katılmadığında bu dönemdeki tasavvuf muhaliflerinin salt dinî saiklerle Sünnî sûfî gelenekle hesaplaştıklarını düşünmek mümkündür. Fakat onların gerçek muhatapları kendi nüfuz alanlarına tehdit teşkil eden Şiî sûfîler olduğu halde zikredilen sûfîleri ön plana çıkarmaları ve onların Ehl-i sünnete mensup olduklarını sıklıkla vurgulamaları oldukça etkili bir stratejinin parçasıdır. Bu yolla Şiî tasavvuf anlayışını haricî bir unsur ve bir yönüyle de "Sünnîliğin Truva atı" şeklinde konumlandırarak bu anlayışın Şiîlik özelinde dinî meşruiyetini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bunu yaparken de özellikle iki ismi ön plana çıkarmışlardır:

Hallâc-ı Mansûr

Şiî alimlerin yazdıkları tasavvuf reddiyelerinin genelinde Hallâc-ı Mansûr sûfîlerin önderi olarak konumlandırılmış ve bütün bir tasavvuf geleneği Hallâciyye kavramına indirgenmiştir. Hallâc-ı Mansûr'un seçilmesinde Şiîlik açısından daha hususi anlamı söz konusudur. Tasavvuf muhalifleri onun kimliği üzerinden Şiîlik özelinde tasavvuf düşüncesine set çekmeye çalışmışlardır.

Genel tasavvuf tarihi anlatılarından farklı olarak ilk dönem Şiî kaynaklarda Hallâc-ı Mansûr, sûfîliğinin yanında "sahte sefir" olarak da nitelenmiştir. Buna göre o, On ikinci İmam Mehdî'nin sefiri olduğu iddiasında bulunmuş ve sihir, büyü gibi çeşitli hilelerle Şiîler arasında çok sayıda taraftar edinmiştir. Bunun üzerine bizzat İmam Mehdî tarafından bir tevkî' ile sefirlik iddiası yalanlanmış ve lanetlenmiştir. Üçüncü sefir İbn Rûh en-Nevbahtî ise onun kanının helal olduğuna dair bir fetva yayımlamış, ilahlık iddiasında bulunduğu gerekçesiyle onu yönetime ihbar etmiş ve nihayetinde asılmıştır. Tasavvuf muhalifleri söz konusu anlatı üzerinden Şiî sûfîleri *sahte sefir sûfî Hallâc-ı Mansûr*'un takipçileri olarak Şiîlik mensubiyeti açısından gulât bir zümre olarak nitelendirmişlerdir.[39]

---

[39] Detaylı bilgi için bk. Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*, 386-392.

Gazzâlî

Sihâmü'l-mâriḳa'dan önce yazılan reddiyelerde genel olarak Hallâc-ı Mansûr, Bâyezîd-i Bistâmî, İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ (öl. 672/1273) gibi isimlerin tasavvuf anlayışları eleştiriye tabi tutulmuştur. Gazzâlî ise bu metinlerde sûfî kimliğinden ziyade, Şiî imamet anlayışına muhalif bir kelamcı olarak ön plana çıkmıştır. Örneğin müellifi meçhul *Devâzdeh Suâl*'de (telif tarihi: 1054/1644), Abdurreşîd b. Nûreddin Şûşterî'nin (öl. 1078/1668 [?]) yazdığı *Dürre-yi Fâḫira*'da (telif tarihi: 1057/1647), Ahmed Erdebîlî'ye nispet edilen *Ḥadîḳatü'ş-Şîʿa*'da (telif tarihi: muhtemelen 1058/1648-1060/1650 yılları arası), Mirlûhî tarafından yazılan *Salvetü'ş-Şîʿa*'da (telif tarihi: 1060/1650) ve Muhammed Tâhir Kummî'nin kaleme aldığı *Redd-i Ṣûfiyye*'de (telif tarihi: muhtemelen 1050/1640-1060/1650 arası) Gazzâlî'nin tasavvuf anlayışına yönelik nadiren veya oldukça sınırlı bir atıf söz konusudur.[40] Şeyh Ali ise *Sihâmü'l-mâriḳa*'da önceki reddiyelerden farklı olarak Gazzâlî'yi merkeze oturtmuş, onu tasavvuf düşüncesini inşa eden en önemli isim olarak konumlandırmış ve eserini bir yönüyle de Gazzâlî reddiyesine dönüştürmüştür. Onun Ehl-i beyt ve Şîa düşmanı bir Sünnî olduğunu sıklıkla vurgulamış ve Şiî olduğuna dair iddiaları çürütmek için yoğun gayret sarfetmiştir.

Döneme dair fikrî zemin ve nüfuz mücadelesi bilinmediğinde Şeyh Ali'nin Gazzâlî eleştirilerinin sebebini anlamak güçtür. Esasen onun asıl hedefi Gazzâli'den ziyade onun takipçileri olan Şiî sûfîlerdi. Çünkü 11./17. asırda Şiî sûfîler arasında ömrünün sonlarına doğru Sünnîliği terk ederek Şiîliğe geçtiğine inandıkları Gazzâlî'nin eserlerine yönelik bir teveccüh söz konusuydu.

---

[40] Müellifi Meçhul, *Devâzdeh Suâl* (Kitabhâne-i Âyetullah Gülpeygânî, Nr. 129/1); Abdurreşîd b. Nûreddin Şûşterî, *Dürre-yi Fâḫira* (Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslamî, Nr. 4386/1); Ahmed b. Muhammed Mukaddes Erdebîlî [?], *Ḥadîḳatü'ş-Şîʿa* (Kum: İntişârât-ı Ensâriyân, 1378), 2/717-818; Seyyid Muhammed b. Muhammed Mîrlûhî, "Salvetü'ş-Şîʿa ve Ḳuvvetü'ş-Şerîʿa", *Mîraṡ-ı İslâmî-yi Îrân*, thk. Şeyh Ahmed Âbidî (Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazreti Ayetullahü'l-Uzmā Mar'aşî Necefî, 1416), 2/343/351; Molla Muhammed Tâhir Kummî, "Redd-i Ṣûfiyye", *Mîraṡ-ı İslâmî-yi Îrân* (Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazreti Ayetullahü'l-Uzmā Mar'aşî Necefî, 1416), 4/134-150.

Onun eserlerinden yoğun bir şekilde beslenmekle kalmayıp, bunları Sünnî içerikten tecrit ederek şiîleştirmişlerdir. Feyz-i Kâşânî *Meḥaccetü'l-beyżâ* ismiyle *İḥyâ*'ı, Şiî sûfîlerden Edhem Halhâlî (öl. 1052/1642) *Mişkâtü'l-Envâr*'ı, onun hemşerisi Nevrûz Ali Tebrîzî de (11/17. yüzyıl) *Erbaʿîn fî uṣûli'd-dîn'*i şiîleştirmişlerdir.[41] Bu açıdan Şeyh Ali'nin "[Feyz-i Kâşânî] ve benzerlerinin itimat ettiği Gazzâlî gibi İsnâaşeriyye'ye mensup olmayan sûfîler"[42] ifadeleri de bu bağlama oturmaktadır. Gazzâlî'nin Şiî olmadığına dair vurgusu, bu kesimin iddialarına yönelik cevap niteliği taşımaktadır.

Diğer isimlerden ziyade "Gazzâlî mukallidi" olarak da nitelediği Feyz-i Kâşânî'yi hasım olarak seçmesinde muhataplık ilişkisi bağlamında daha şahsi sebepler rol oynamıştır. Çünkü Feyz-i Kâşânî, sûfî kimliğinin yanında katı bir Ahbârî'ydi ve bu anlayış doğrultusunda Usûlî anlayışın önemli temsilcilerinden ve Şeyh Ali'nin dedelerinden Şehîd-i Sânî'ye ictihad taraftarı olması ve Sünnî usul anlayışından etkilenerek Şiî rivayetleri sağlamlık yönüyle sınıflandırmasından dolayı ağır eleştiri ve ithamlarda bulunmuştur. Dolayısıyla Şeyh Ali, -her ne kadar husumetinin asıl ve şahsî veçhesini perdelese de- Gazzâli takipçisi sûfî kimliği üzerinden Feyz-i Kâşânî'nin diğer aidiyeti olan Ahbârîliği itibarsızlaştırmaya çalışmıştır. Nitekim *Sihâmü'l-mâriḳa*'da Feyz-i Kâşânî'yi, hem "sûfî Gazzâlî mukallidi" hem de "Ahbârî Esterâbâdî mukallidi "olarak nitelemesi de bu niyete matuftur. Bir yönüyle de bu eser, "Şîa muhalifi sûfî Gazzâlî üzerinden sûfî-Ahbârî Feyz-i Kâşânî'nin düşüncelerine yönelik bir reddiyedir.

Şeyh Ali, sûfî Ahbârîler'le ilgili olarak "İnnâgazzâliyyûn" ve "İnnânasabnâiyyûn" şeklinde oldukça özgün ıstılahlar geliştirmiştir. "İnnâgazzâliyyûn" ile Gazzâlî'yi mezhep imamları olarak kabul eden, "İnnânasabnâiyyûn" ile de her ne kadar metin içinde kavramın delaletine dair doğrudan açıklama yapmasa da Ehl-i beyt düşmanı anlamında Nâsibî olarak nitelediği Gazzâlî'nin ta-

---

41 Detaylı bilgi için bk. Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*, 79-110.

42 Âmilî, *Dürrü'l-menṣûr min'l-me'ṣûr ve ġayri'l-me'ṣûr*, 2/863.

kipçileri olan Feyz-i Kâşânî gibi "Ahbârî-Şiî sûfîleri" kastetmektedir. Ayrıca Gazzâlî'nin keşf vasıtasıyla Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ali'den efdal olduğu bilgisine ulaştığına ve Yezid'e laneti caiz görmediğine dair vurgusu da bu stratejinin bir parçasıdır. Bu ifadelerdeki keşf kavramıyla onun "sûfî", efdaliyet konusundaki görüşüyle "Sünnî", Yezid'e laneti caiz görmediğinden dolayı da "Nâsibî" olduğunu ima etmiş ve bu sayede "Nâsibî Sünnî sûfî" birisinin takipçileri şeklinde niteleyerek Şiî sûfîleri, toplum nezdinde mahkûm etmeye çalışmıştır.

Onun bu anlatısı sonraki tasavvuf reddiyelerinde sıklıkla tekrarlanmış ve Gazzâlî "Ehl-i beyt düşmanı sûfî" kimliğiyle bir anda tasavvuf muhaliflerinin hedefi haline gelmiştir. Onun Şîa'ya muhalif görüşleri ön plana çıkarılarak "Nâsibî sûfî" kimliğine özellikle vurgu yapılmış ve sûfî kimliğinin de Şiîlik özelinde sakıncalı olduğuna dair bir anlatı inşa edilerek Şiîler arasında ona yönelik teveccühe set çekilmeye çalışılmıştır. Nitekim müellifi meçhul *Hidâyetü'l-'avâm ve fażîḥatü'l-liʾâm*, (telif tarihi: 1075-1078 (1664-1666) yılları arası) isimli tasavvuf reddiyesinde "Bu dönemde Şiîler arasında kendilerini "İnnâgazzâliyyûn" şeklinde isimlendiren bir zümre bulunmaktadır ve bunların sayıları da bir hayli fazladır"[43] şeklindeki ifade de Şeyh Ali'den ödünç alınmıştır.

Sonraki dönemde yazılan tasavvuf reddiyelerinde Şeyh Ali'nin tasavvuf düşüncesinin menşeine ve Şiîler arasında yayılmasına dair anlatısı ile Şiî tasavvuf anlayışı aleyhine oldukça kullanışlı bir malzeme olan "Nâsibî sûfî Gazzâlî"ye dair eleştirilerine sıklıkla atıf yapılmış, fakat Ahbârîler'e yönelik eleştirileri görmezden gelinmiştir. Nitekim Hür el-Âmilî *İs̱nâʿaşeriyye* isimli tasavvuf reddiyesinde *Sihâmü'l-mâriḳa*'yı neredeyse bütün olarak eserine aldığı halde Ahbârîler'le ilgili eleştirileri kapsam dışı tutmuştur. Bu durumun temel sebebi, söz konusu reddiyelerin yazarlarının neredeyse tamamının Ahbârî temayüle sahip olmalarıdır. Bu yüzden seçici davranmışlar; kullanışlı içeriği almışlar fakat kendi aidiyet-

---

43 Muhammed b. Nizâm ʿAsâm [?], *Hidâyetü'l-'Avâm ve Fażîḥatü'l-Liʾâm (Naṣîḥatü'l-Kirâm ve Fażîḥatü'l-Liʾâm)* (Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslamî, 10369), 142b.

leriyle ilişkili eleştirileri yok saymışlardır. Böylelikle Şeyh Ali'nin Feyz-i Kâşânî'nin Ahbârî aidiyeti üzerinden bir ihtiyaca binaen gündeme getirdiği Gazzâlî eleştirileri, sonraki tasavvuf reddiyelerinde ona yönelik mutlak eleştirilere dönüşmüştür.

2.4. Sihâmü'l-mâriḳa'da Ahbârîler'e Yönelik Eleştiriler

2.4.1. Ahbâriyye[44]

İmâmiyye Şîası düşüncesine göre Hz. Peygamber'den sonra şeriatı muhafaza edecek ve yeni karşılaşılacak müşküllere çözüm üretecek mutlak otorite imamlardı. Fakat bu vazifeyi uhdesinde bulunduran On İkinci İmam'ın ancak kıyamete yakın bir dönemde zuhur etmek üzere gaybete girmesi ve bu dönemde -bazı menkıbevi anlatıları istisna kabul edersek- herhangi bir tasarrufta bulunmaması, söz konusu görevlerin icrası konusunda açmazlara sebep olmuştur. Bu noktada Usûlî olarak nitelenen Şiî alimler, yeni bir fıkıh inşasıyla bu sorunu çözme adına tarihî süreçte tedricî olarak imamın uhdesinde bulunan görevlerin bazılarını üstlenmişlerdir. Nâib-i imam veya velâyet-i imam şeklinde bir otorite tesis ederek Şiî müntesipleri, müctehid ve mukallid şeklinde keskin bir ayrıma tabi tutmuşlar ve ahkâma dair konularda müctehid olmayanlara bir müctehidi taklit etme zorunluluğu getirmişlerdir.[45] Böylelikle Şiî ulema din ve dünya işlerinde imam adına müracaat edilmesi gereken mutlak otorite haline gelmiştir.[46]

---

[44] Bu kısımdaki içerik daha önce kaleme aldığımız "11./17. Asırda Şiî Ulema Arasında Ahbârî-Usûlî Ayrışmasını Resmeden Bir Risale: Risâle-i Su'âl u Cevâb" isimli makalenin giriş kısmının özetidir. bk. Halil Işılak - Mustafa Türkan, "11./17. Asırda Şiî Ulema Arasında Ahbârî-Usûlî Ayrışmasını Resmeden Bir Risale: Risâle-i Su'âl u Cevâb", *Bilimname: Düşünce Platformu* 2/50 (2023), 3-7.

[45] Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Kerekî, "er-Risâletü'l-Caʿferiyye", *Resâʾilü'l-Muḥaḳḳiḳ el-Kerekî*, thk. Muhammed Hassun (Kum: Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'aşi: 1989/1409, ts.), 80; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Kerekî, "er-Risâletü's-Ṣalâtü'l-cum'a", *Resâʾilü'l-Muḥaḳḳiḳ el-Kerekî*, thk. Muhammed Hassun (Kum: Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'aşi: 1989/1409, ts.), 1:142-143; Şeyh Hasan İbn Şehîd es-Sânî, *Meʾâlimü'l-usûl*, thk. Alî Muhammedî (Kum: Dâru'l-Fikr, 1374), 335; Muhammed Bâkır el-Hüseynî el-Esterâbâdî Mîr Dâmâd, "Şâriʿu'n-necât", *Risâlehâ-ye Ḫaṭṭı-ye Fıḳhî*, thk. Gurûh-u Muhakkikân (Kum: Müessese-i Dâire-i el-Meârif-i Fıkh-i İslâmî Ber Mezhebi Ehl-i Beyit, 1426), 254.

[46] Detaylı bilgi için bk. Ahmad Kazemi Moussavi, *The Struggle For Authority in The*

Söz konusu otoritenin üstlenilmeyle birlikte Şiî düşüncede dinî ilimlerde önemli bir açılım gerçekleşmiştir. İmamın otoritesini temsil eden ulema, bu otoriteyi temellendirme adına fıkıh, fıkıh usûlü, hadis usûlü ve kelam gibi alanlarda yeni bir anlayış geliştirmiştir. Bunu yaparken de daha erken dönemde usûl ilimlerini sistemleştiren diğer mezheplerin, özellikle de Ehl-i sünnet'in ilmî birikiminden istifade etmişlerdir. Bu durum özellikle de Muhakkık Hillî (öl. 676/1277) ve Allâme Hillî gibi alimlerin nezdinde temsil edilen Hille ekolüyle birlikte daha belirgin hale gelmiş ve söz konusu anlayış bu haliyle Safevîler dönemine intikal etmiştir.[47]

Safevîler, İmâmiyye Şîası'nı resmi mezhep olarak ilan etmiş ve öncesinde Sünnîliğin hâkim olduğu İran topraklarının önemli bir kısmını cebren veya farklı yöntemlerle şiîleştirmişlerdir. Bu gelişmeyle birlikte İmâmiyye Şîası'nın düşünce yapısında bazı dönüşümler meydana gelmiştir. *Kütübü'l-erbaʿa* gibi Şîa'nın temel hadis metinleri bu topraklara intikal etmeye ve Şiî düşüncede yeni bir durum olarak söz konusu metinlere hacimli şerhler yazılmaya başlamıştır. Böylelikle hadis metinleri daha fazla önem kazanmış; fıkıh ve kelam alanlarında hüküm çıkarma araçları olmaktan çıkarak bizzat dinin sabitelerinin belirlendiği merciler haline gelmişlerdir. Bu dönüşümün bir neticesi olarak Ahbârîlik şeklinde yeni bir anlayış ortaya çıkmıştır. Söz konusu anlayış, bireysel manada şiîleşen fakat entelektüel manada henüz bu sürecin tamamlanamadığı İran topraklarının, fikrî ve ilmî manada da şiîleşmesinde kritik bir rol oynamıştır. Ahbârîlik özelinde Şiîlik, fıkıh ve kelam gibi alanlara nispetle Şiîliğe daha özgü olan ha-

Nineteenth Century Shi'ite Community: The Emergence Of The Institiution Of Marja-ı Taqlid (Canada, 1991); Moojen Momen, *An Introduction to Shi'i Islam: the History and Doctrines of Twelver Shi'ism* (New Haven: Yale University, 1985); Said Amir Arjomand, *The shadow of god and the Hidden Imam: religion, political order, and societal change in Shi'ite Iran from the beginning to 1890.* (Chicago: The University of Chicago, 1984); Ahmed el-Kâtib, *Şia'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi: Şûrâdan Velâyet-i Fakîhe*, çev. Mehmet Yolcu (Ankara: Kitabiyat, 2005).

[47] Nitekim Ahbârîliği sistemleştiren Esterâbâdî, kendilerine intikale eden Şiî düşünceyi Eşʿarî ve Muʿtezilî anlayışın telifi olarak nitelemiştir. bk. Muhammed Emîn Esterâbâdî, *Dânişnâme-i Şâhiyye* (Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, 10633), 31b-32a.

dis/ahbâr geleneğine yaslanmaya, diğer mezheplere, özellikle de Safevîler öncesi İran topraklarında hâkim olan ve Ehl-i sünnet'e ait görülen mantık, felsefe, kelam ve tasavvuf düşüncesi gibi fikrî unsurları Şiî bünyeden atma yoluyla müstakil bir Şiîliğe evrilmeye başlamıştır.[48]

Her ne kadar modern dönemdeki pek çok araştırmacı -muhtemelen Ahbârî düşünceyi sistemleştiren Muhammed Emîn el-Esterâbâdî'nin (öl. 1033/1624) kurgusunun etkisinde kalarak-Ahbârîliği Küleynî (öl. 329/941) ve Şeyh Sadûk (öl. 381/991) gibi ilk dönem Şiî muhaddislerle başlatsalar da [49]esas itibariyle bu anlayış, Safevîler döneminin bir ürünüdür ve teşekkülüne sebep olan bütün unsurlar bu döneme aittir. Esterâbâdî yeni bir tarih inşasıyla[50] kendi düşüncesini imamlar dönemine ve onlardan hemen sonra sahih akîdenin temsilcisi olduklarını iddia ettiği Küleynî ve Şeyh Sadûk gibi meşhur muhaddislere dayandırmıştır. Ona göre Şiîler büyük gaybet (el-gaybetü'l-kübrâ) döne-

---

[48] Ayrıntılı bilgi için bk. Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*, 95-96, 136-137, 218-219; Işılak - Türkan, "11./17. Asırda Şiî Ulema Arasında Ahbârî-Usûlî Ayrışmasını Resmeden Bir Risale: Risâle-i Su'âl u Cevâb", 3-7; Halil Işılak, "Şia'da Usuli-Ahbari Ayrışması (Ayrışmanın Tarihlendirmesi ve Fikri Zemini Üzerine Yeni Bir Okuma Önerisi)", *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi*, ed. Orhan Karaoğlu - Nail Elhan (Ankara: İnkılâp Kitabevi, 2022), 147-164.

[49] bk. Mazlum Uyar, *İmamiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik* (İstanbul: Ayışığıkitapları, 2000), 158. Pek çok araştırmacı Esterâbâdî'yle sistemleşen Ahbârîliği "Neo-Ahbârîlik" veya "Yeni Ahbârîlik" olarak isimlendirmiştir. Robert Gleave söz konusu iddiaları dakik bir şekilde ele almış ve bu iddiaların sağlam temellere dayanmadığın ortaya koymuştur. bk. Robert Gleave, *Scripturalist Islam: The History and Doctrines of the Akhbārī Shīʿī School* (Leiden: E.J. Brill, 2007), 1-30.

[50] Esterâbâdî, Ahbârîliğin nevzuhûr bir anlayış olmayıp köklerinin imamlar ve onlardan sonraki Şiîler'in henüz diğer mezhep ve düşünce yapılarıyla etkileşime girmediği Küleynî ve Şeyh Sadûk gibi muhaddisler dönemlerine dayanan sahih akîdeyi temsil ettiğini iddia etmiştir. Bu inşasını tarihî kaynaklarla da temellendirmeye çalışmıştır. Şehristânî'nin (öl. 548/1153) İmâmiyye Şîası'nın Ahbârî ve Usûlî şeklinde ayrıştığına dair ifadesini, bunun ispatı olarak sunmuştur. Fakat Şehristânî ile Esterâbâdî'nin ayrımları arasında ciddi farklılıklar söz konusudur. Şehristânî sadece Şiî kelamcılar arasındaki özellikle de müteşâbihlerin yorumlanması konusundaki ayrışmaya işaretle Ahbârî-Usûlî ayrışmasından bahsederken Esterâbâdî muhaddisler ile fakihler ve kelamcılar gibi usûl ilmiyle iştigal eden alimler arasındaki ayrışmayı Ahbârî-Usûlî ayrışması olarak sunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Gleave, *Scripturalist Islam: The History and Doctrines of the Akhbārī Shīʿī School*, 1-30; Işılak, "Şia'da Usuli-Ahbari Ayrışması", 156-158.

mine kadar bütün dinî meselelerini imamlara veya onların temsilcilerine danışarak çözmekteydiler. Fakat sonraki dönemlerde bazı Şiî alimlerin (Usûlîler) diğer mezheplerle ve düşünce yapılarıyla etkileşimleri sonucu Şiî düşüncede sapmalar ve bidatler ortaya çıkmıştır. Bu alimler, ihtiyaç olmadığı halde diğer mezhep mensuplarının, özellikle de Sünnîler'in usûl ilimlerinden etkilenerek ictihad yapmaya, Şiîler'i müctehid ve mukallid şeklinde bir ayrıma tabi tutmaya ve böylelikle sahih akîdeyi tahrif etmeye başlamışlardır.[51] Bu tahrifatın önüne geçmenin yegâne yolu da Şiî akîdenin saf halinin korunduğu ilk dönemlerdeki Şiî anlayışı tekrar hâkim kılmaktır.

Esterâbâdî, Usûlî ulemanın sistemleştirdiği taklit anlayışına karşı çıkarak esaslı bir girişimde bulunmuş ve Şiîliği tekrar ilk dönemlerdeki sahih temeller üzerine oturtmak masadıyla taklit edilecek tek zümre olarak sadece imamları konumlandırmıştır. Böylelikle dinde mutlak otorite olan, fakat kıyamete yakın bir dönemde zuhûr etmek üzere gaybete giren, bu süreçte herhangi bir tasarrufta bulunmayan imam anlayışı açmazına yeni bir açılım getirmiştir. Ona göre imamlar vefat etmiş ve sonuncusu gaybete girmiş olsa bile onlar bizzat yazdırdıkları tamamı sahih hadislerden oluşan *Kütübü'l-erbaʿa*'da ve diğer muteber kitaplarda Şiîler'in kıyamete kadar karşılaşacakları bütün müşküllere çözüm getirmişlerdir. Dolayısıyla Şiî ulemanın yapması gereken, imamlar gibi mutlak bir otoriteden yoksun olan ve bu açığı kapatma adına usûl ilimleri geliştirmek zorunda kalan diğer mezheplerin, özellikle de Sünnîler'in fikrî birikiminden beslenmek yerine, bütün meselelerde imamların haberlerine müracaat etmesidir.

Esterâbâdî'nin bu anlatısı ciddi anlamda kabul görmüş ve aralarında çeşitli konularda ihtilaflar bulunmakla birlikte Şiî ulema-

---

51 Muhammed Emîn Esterâbâdî, *Fevâʾidü'l-medeniyye (Âmilî'nin Şevâhidü'l-mekkiyye ile birlikte)*, thk. Rahmetî Erâkî (Kum: Müessesetü'l-neşri'l-islâmî, 1424), 123-124; Seyyid Niʻmetullâh b. Abdillâh b. Muhammed el-Mûsevî el-Hüseynî Cezâirî, *Zehrü'r-rebi'* (Lübnan: Müessesetü'l-Âlemiyye li't-Teclîd, 1421), 450. Ayrıca bk. Işılak, *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*, 68-69.

nın önemli bir kısmı Ahbârî anlayışı benimsemiştir. Bunun neticesinde Şiî ulema arasında Ahbârî ve Usûlî şeklinde keskin bir ayrışma meydana gelmiş ve taraflar, rakiplerinin görüşlerini çürütmek için geniş bir külliyat ortaya koymuşlardır. Ahbârîler, *Kütübü'l-erbaʿa*'ya hacimli şerh ve haşiyeler yazarak hadisleri mutlak otorite olarak konumlandırmaya çalışmışlardır. Ayrıca söz konusu metinlerde Allâme Hillî, Şehîd-i Evvel (öl. 786/1384) ve Şeyh Ali'nin dedelerinden Şehîd-i Sânî gibi Usûlî ulemaya da sert eleştiriler getirmişler ve onları Ehl-i sünnet'in fâsid bineğine binmekle itham etmişlerdir.[52]

2.4.2. Şeyh Ali'nin Ahbârîler'e Yönelik Eleştirileri

Sihâmü'l-mâriḳa'da tasavvuf eleştirileri ön planda olmakla birlikte Ahbârî anlayışa ve temsilcilerine yönelik de sert eleştiriler söz konusudur. Şeyh Ali, muhataplarını kapalı ifadelerle ve remizlerle eleştirmekle birlikte onun hedefindeki asıl isimler Ahbârîliği sistemleştiren Esterâbâdî ile onun sadık takipçilerinden Feyz-i Kâşânî ve Molla Halil Kazvînî gibi alimlerdi.

Ahbârî alimlerin Usûlî ulemaya yönelik eleştirilerinin Şeyh Ali'yle daha hususi bir ilişkisi söz konusuydu. Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla o, İran'a geldiğinde Ahbârî alimlerin geçmişteki Şiî ulemaya özellikle de dedesi Şehîd-i Sânî'ye yönelik ağır ithamlarda bulunduklarını, hatta daha ileri giderek dini tahrip eden bir şahsiyet olarak nitelediklerini görmüş ve bu durum karşısında şaşkınlık yaşamıştır. Bu noktada Şehîd-i Sânî'ye en fazla tenkit yöneltenlerin başında Esterâbâdî ve Feyz-i Kâşânî gibi Ahbârî alimler gelmekteydi. Bundan dolayı Ahbârîliği sistemleştiren Esterâbâdî'nin görüşlerine karşı bir reddiye de kaleme almıştır. *Sihâmü'l-mâriḳa*'nın 5. babının 6. faslında böyle bir risaleyi yazmayı vaat ederken, *Dürrü'l-menṡûr*'da risalenin yazımını ta-

52 Molla Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ Feyz-i Kâşânî, *el-Ḥaḳāʾiḳ fî meḥâsini'l-aḫlâḳ; Ḳurretü'l-ʿuyûn; Miṣbâḥu'l-enẓâr* (Kum: Dârü'l-Kütübü'l-İslâmî, 1409), 49; Âmilî, *Sihâmü'l-mâriḳa* (521/1), 29a-29b.

mamladığını, fakat henüz varaklarını bir araya getirip cemetmediğini ifade etmiştir.[53]

Şeyh Ali'nin öfkesine sebep olan asıl olay ise Feyz-i Kâşânî'nin kendisine hidayete ermesi (Ahbârîliğin hak olduğunu ispatı) için *Sefînetü'n-necât* isimli risalesini göndermesidir. Ahbârî anlayışın müdafaa edildiği bu risalede Şeyh Ali'nin dedesi de dahil olmak üzere Usûlî çizgideki alimlere yönelik sert eleştireler ve hatta onların dini tahrif ettiklerine dair ağır ithamlar bulunmaktaydı. Bundan dolayı o, ilmî mesaisinin bir kısmını dedesini ve onun temsil ettiği anlayışı müdafaa etmeye harcamıştır. Pek çok eserinde bu konuya müstakil başlıklar açmış; türedi bir anlayış olarak gördüğü Ahbârîliğin tutarsızlıklarını ve geçmiş ulemaya yönelik iddialarının temelsiz olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Şeyh Ali, Ahbârî düşüncenin ihdas edilmesinin sebeplerini; a) Arap ulema karşıtlığı (etnik-bölgesel asabiye) ve b) dinî ilimlere vakıf olmamaktan kaynaklanan cehalet şeklinde sıralar.

a) Arap Ulema Karşıtlığı:

Şeyh Ali'nin iddiasına göre Ahbârî alimlerin Usûlî ulemaya yönelik muhalefetleri, esasta etnik/bölgesel asabiyeden kaynaklanmaktadır. Buna göre İranlı alimler, Cebeliâmil ve Irak'tan göç edip İran'a gelen Arap ulemanın nüfuzunu kırabilmek için Ahbârî anlayışı devreye sokmuşlardır. Bunu yaparken de Arap müctehidlerin toplum ve ümera nezdinde nüfuz kazanabilmek için Ehl-i sünnet'e öykünerek ictihad ve taklit bidatını ortaya attıklarını ve söz konusu bidat sebebiyle imamlardan ahbâr yoluyla intikal eden sahih Şiîliği tahrif ettiklerini iddia etmişlerdir. Nitekim Esterâbâdî'nin, "*Araplar inkârcılık ve iki yüzlülükte daha ileridedirler*"[54] ayetindeki Araplar ifadesiyle ictihad yoluyla dalalete sapmalarından dolayı Arap ulemanın kastedildiğini ima etmesi,[55] aynı şekilde onların ictihadda bulunarak hüküm koyma noktasında Allah'a ortak

---

[53] Âmilî, *Dürrü'l-menşûr min'l-me'şûr ve ġayri'l-me'şûr*, 2/709. Kaynaklarda bu risalenin akıbeti konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

[54] et-Tevbe 9/97.

[55] Âmilî, *Dürrü'l-menşûr min'l-me'şûr ve ġayri'l-me'şûr*, 2/811.

koşma yönüyle şirke saptıklarını ve bundan dolayı da "*Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*"[56] ayetindeki müşrikler ifadesiyle de müctehidlerin kastedildiğini iddia etmesi de[57] bu bakış açısının bir yansımasıdır. Her ne kadar açık bir şekilde ifade etmeseler de Ahbârîler'in müşrik ve kafir olarak niteledikleri müctehidler, Şîa'nın büyüklerinden Şeyh Müfîd (öl. 413/1022), Şerîf el-Murtazâ (öl. 436/1044), Allâme Hillî, Şehîd-i Sânî ve Safevîler döneminde Şiîliğin ihyası ve tervici için büyük fedakarlıklarla yurtlarını terk ederek İran'a göçen Iraklı ve Cebeliâmilli alimlerdi.

Şeyh Ali, her ne kadar Ahbârîliği Arap karşıtlığına indirgese de esasta bu anlatı genel anlamda temelsizdir. Çünkü bu anlayışın kurucusu Esterâbâdî ve önde gelen isimlerinden Feyz-i Kâşânî ve Molla Halil Kazvînî gibi alimler İranlı olmakla birlikte, Muhammed Takî Meclisî, Muhammed Bâkır Meclisî Hür el-Âmilî ve Hüseyin b. Şihâbüddîn el-Kerekî gibi önemli temsilcileri Cebeliâmil kökenli Arap alimlerdi. Nitekim bizzat kendisi Hür el-Âmilî'nin Ahbârî anlayış istikametindeki düşüncelerine sert eleştireler getirmiş ve onu dedelerinin yoluna ihanet etmek ve şeytanın yoluna sapmakla itham etmiştir.[58]

b) Cehalet:

Şeyh Ali, Ahbârîler'in Sünnî menşeili olarak gördükleri ictihad mefhumu üzerinden Şiî müctehidlere yönelik sert eleştirilerini cehalet, taassup ve şöhret sevdasıyla açıklar. Ona göre bu anlayışı ihdas eden kişi Esterâbâdî'dir. O, Ehl-i sünnet menşeili ictihad anlayışının Şiîler arasında ihtilafların ortaya çıkmasına zemin teşkil ettiğini ve ihtilafları izale etmenin tek yolunun da doğrudan imamların ahbârı ile amel etmek olduğunu iddia etmiştir. Fakat yeterli ilmî birikime sahip olmadığı halde ayet ve hadislerin yakînî manasına muttali olduğu vehmine kapılarak ictihadın gereksiz olduğuna ikna olmuş ve buna müracaat edenle-

---

56 et-Tevbe 9/5.
57 Âmilî, *Dürrü'l-mens̱ûr min'l-me's̱ûr ve ġayri'l-me's̱ûr*, 2/810.
58 Âmilî, *Dürrü'l-mens̱ûr min'l-me's̱ûr ve ġayri'l-me's̱ûr*, 3/966.

ri "Arap müctehidler" kavramı üzerinden dini tahrif eden müşrikler olarak nitelemiştir.[59] Fakat Esterâbâdî ve onun mukallitleri, bizzat imamlar tarafından kınanan ictihadla, övülen ictihadın farkına muttali olmadıkları için ictihad kavramını mutlak manada ve Sünnîler'in tanımladığı şekliyle ele almışlar ve nihayetinde bu yola başvuran alimlerin dini tahrif ettiğini iddia etmişlerdir.[60] Fakat onların bu şekilde ithamda bulundukları kişiler, On İkinci İmam Mehdi'nin bizzat tevki gönderdiği ve Şîa'nın en büyük alimlerinden Şeyh Müfîd ile ismi rüya yoluyla bizzat Hz. Ali tarafından konulan Şerîf el-Murtazâ idi.[61]

Şeyh Ali'nin *Dürrü'l-menşûr*'da aktardığı bir nakil, bu dönemde Ahbârîler'in geçmişteki Şiî ulemaya bakışını yansıtması açısından önemlidir. Buna göre Esterâbâdî'nin takipçilerinden bir alim, ondan naklen geçmiş ulema hakkında şu sözleri söylemiştir:

> Seyyid Murtazâ haber-i vâhidle amel etmiyordu ve ahbârın çoğunu kabul etmiyordu, Allâme [Hillî] ictihadı savunuyordu, çünkü o uzun süre Sünnîler'den ilim tahsil etti, Şeyh Müfîd kelam ilminde eserler tasnif etti, Hoca Nasîrüddîn [et-Tûsî] felsefe alanında eserler yazdı, Şeyh Zeynüddîn [Şehîd-i Sânî] Sünnîler'den ilim tahsil etti, Şeyh Bahâüddîn [el-Amilî] ise sûfîydi. İşte bunlar dalalet ehlinin fiilleridir.[62]

Ayın şekilde onun aktardığı başka bir olay Ahbârîler'in Usûlî alimlere yönelik eleştirelinde ne derece ileri gittiklerini göstermesi açısından önemlidir. Buna göre yanında fıkıh alanında yazılmış *Kitabu Şerâʾiʿ* veya *Kitabu Ḳavâʿid* bulunan birisine Ahbârî bir alim, bu kitapların yazarlarının kim olduğunu sormuş, o da "Filan alim" şeklinde cevap verince, bu kişi "Kâfirlerin putunu elimde tutmak bu kitaba dokunmaktan bana daha sevimlidir" şeklinde karşılık vermiştir.[63]

---

[59] Âmilî, *Dürrü'l-menşûr min'l-me'şûr ve ġayri'l-me'şûr*, 2/809-813.
[60] Âmilî, *Dürrü'l-menşûr min'l-me'şûr ve ġayri'l-me'şûr*, 3/956-958. Ayrıca bk. *Sihâmü'l-mâriḳa*, 5. Fasıl.
[61] bk. *Sihâmü'l-mâriḳa*, 5. Fasıl.
[62] Âmilî, *Dürrü'l-menşûr min'l-me'şûr ve ġayri'l-me'şûr*, 3/934.
[63] Âmilî, *Dürrü'l-menşûr min'l-me'şûr ve ġayri'l-me'şûr*, 3/960.

Şeyh Ali, *Dürrü'l-menṣûr*'da İran'da bulunduğu dönemde Ahbârîler'le yaşadığı ilginç tartışmalara yer vermiştir. Bir gün dönemin meşhur Ahbârî alimlerinden Molla Halil Kazvînî, İsfahan'a geldiğinde Şeyh Ali'yi evinde ziyaret eder ve sohbet esnasında bazı insanların kendi yollarına, yani Ahbârîliğe tabi olmadıklarını söyler. Şeyh Ali de ona "Sizin yolunuz nedir ki?" şeklinde soru yöneltir. O da "Ben ictihadı reddediyorum ve onunla amel etmeyi caiz görmüyorum" der. Şeyh Ali ise, "Bütün İmâmiyye uleması da bu konuda seninle aynı düşünmektedir" karşılığını verir. O, "benimle aynı düşünen hangisidir?" diye sorar. Şey Ali "Allâme [el-Hillî]'ye ne dersin" cevabını verir. O, Şeyh Ali'nin ilmî meselelere yeterince vakıf olmadığını düşünerek alaycı bir tebessümle "Bilakis Allâme bunu en fazla yayan kişidir" der." Bunun üzerine Şeyh Ali, Allâme Hillî'nin *Minhâcü'l-kerâme*'deki "İmamiyye'nin kaidelerinden birisi ictihadla amel etmenin caiz olmasıdır" ve *Teẕkiretü'l-fuḳahâ*ʾdaki "Bu kitabı İmâmiyye fıkhı hakkında yazdım. İmâmiyye mensupları dinin fürûuna ilişkin meselelerini Masum İmamlar'dan alırlar, ne insanların rey ve kıyasına ne de ictihadına başvururlar"[64] cümlelerini okur. Daha sonra "Hadislerde meşru görülmeyen ictihaddan murat; sırf istihsan, rey ve kıyastan ibaret olandır ve bunlar da Sünnîler'in yöntemidir. Bizim alimlerimizin ictihadı ise kitap ve sünnetten cüzi hükümler istinbat etmekten ibarettir" şeklinde izahatta bulununca Kazvînî, cevap vermekte zorlanır ve konuyu değiştirmek zorunda kalır.[65]

Şeyh Ali dönemin önde gelen Ahbârîler'inden hemşerisi Hür el-Âmilî ile de benzer bir tartışma yaşar. Onun aktardığına göre Hür el-Âmilî, Şeyh Ali'nin dedelerinden Şehîd-i Sânî'nin Allâme Hillî'den naklettiği "Bu meselede ne Ehl-i sünnet ne de Şîa kaynaklarında 'doğrudan' (باخصوصية) bir nas bulamadım, bu yüzden icti-

[64] Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Teẕkiretü'l-fuḳahâ*ʾ, thk. Müessesetu Al-i'l-Beyt li-İhyai't-Türas (Beyrut: Müessesetu Al-i'l-Beyt li-İhyai't-Türas, 1414), 1/4.

[65] Âmilî, *Dürrü'l-menṣûr min'l-me'ṣûr ve ġayri'l-me'ṣûr*, 2/814-815, 3/962.

had yoluna gittim"[66] sözündeki "doğrudan" ibaresini hazfetmiş, onun nasları görmezden gelerek keyfî bir şekilde ictihadda bulunduğunu iddia etmiştir. Aynı şekilde, Molla Ahmed Erdebîlî'ye de iftirada bulunmuş ve onun "fıkıh kitaplarının, dalalet kitapları olduğu" fikriyle kendisiyle aynı inanca sahip olduğunu, hatta Erdebîlî'nin bir fıkıh kitabı olan *İrşâd*'a[67] şerh yazdığı için insanların kendisini kınadıklarını söylediğini iddia etmiştir. Şeyh Ali de "Madem *İrşâd* dalalet kitaplarındı, o zaman ne diye bizzat kendisi bu eseri şerh etmiştir" cevabını vermiştir.[68]

2.4.3. İnnâvecednâʾiyyûn

Şeyh Ali, hem *Sihâmü'l-mâriḳa*'da hem de *Dürrü'l-mens̱ûr*'da Feyz-i Kâşânî özelinde Ahbârîler'le ilişkili olarak "İnnâvecednâʾiyyûn" şeklinde bir kavrama yer vermiştir. Bu kavram *Sihâmü'l-mâriḳa*'nın bütün nüshalarında "İnnâvecednâʾiyyûn" şeklinde olduğu halde *Dürrü'l-mens̱ûr*'un bir yerinde "Vecednâbiyyûn", başka bir yerinde "Vicdâniyyûn" şeklinde geçmektedir.[69] Söz konusu kavram; ﴿ اِنَّا وَجَدْنَٓا اٰبَٓاءَنَا عَلٰٓى اُمَّةٍ وَاِنَّا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ ﴾ (*Biz atalarımızı bir inanç üzerinde bulduk* (وَجَدْنَا) *ve biz onların izlerinden gitmekteyiz*)[70] ayetine atıfla ıstılah haline getirildiği için *Dürrü'l-mens̱ûr*'daki okumaların hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum muhtemelen nüshaların müstensihinin yanlış yazmasından veya muhakkikin hatalı okumasından kaynaklanmaktadır.

Şeyh Ali'nin iddiasına göre Feyz-i Kâşânî, kendisine gönderdiği *Sefînetü'n-necât* isimli risalede Şeyh Müfîd ve Şerîf el-Murtazâ (öl. 436/1044) gibi İmâmiyye Şîası'nın büyük alimlerini müşriklerle bir tutarak "İnnâvecednâʾiyyûn" olarak isimlendirmiştir:

---

[66] Zeynüddîn b. Alî b. Ahmed el-Cübaî el-Âmilî, *Mesâlikü'l-efhâm fî tenḳīḥi Şerâʾiʿi'l-İslâm*, thk. Müessesetü'l-Maârifi'l-İslâmiyye (Kum: Müessesetü'l-Maârifi'l-İslâmiyye, 1425), 4/276.

[67] *İrşâdü'l-ez̲hân* Allâme Hillî'nin fıkıhla ilgili 15.000 meseleyi ihtiva eden kitabıdır. Erdebîlî ise bu esere *Mecmaʿu'l-fâʾide ve'l-burhân fî şerḥi İrşâdi'l-ez̲hân* ismiyle şerh yazmıştır.

[68] Âmilî, *Dürrü'l-mens̱ûr min'l-me's̱ûr ve ġayri'l-me's̱ûr*, 3/966.

[69] Krş. Âmilî, *Dürrü'l-mens̱ûr min'l-me's̱ûr ve ġayri'l-me's̱ûr*, 1/50, 2/861.

[70] ez-Zuhruf 43/23.

> Mollâ Muhsin el-Kâşânî [Feyz-i Kâşânî], bana incelemem için bazı risalelerini gönderdi. Bunlardan birisi *Sefînetü'n-necât* olarak isimlendirdiği ve oğlu için nasihatler ihtiva eden bir risaleydi. Muhtevasına baktığımda onun, alimlerimizin büyüklerini sarih ifadelerden daha beliğ kinayelerle tekfir ettiğini gördüm. Müctehid alimlerimizi, Allah Teâlâ'nın kafirler hakkındaki "*Biz atalarımızı bir inanç üzerinde bulduk* (وَجَدْنا) *ve biz onların izlerinden gitmekteyiz*" sözüne işaretle "İnnâvecednâˀiyyûn" şeklinde isimlendirmişti. Oğluna da [Hûd suresinin 11.] ayetinin devamındaki "*Kâfirlerle beraber olma*!" kısmını kastederek [Hz. Nuh'un oğluna hitaben] gemiye gelmesi için söylediği "*Haydi yavrum gel*"[71] şeklinde hitap etmiştir.[72]

Feyz-i Kâşânî, *Sefînetü'n-necât*'ın mukaddimesinde söz konusu ayete atıfla insanları Ehl-i sünnet'in ihdas ettiği[73] zan ve reye dayalı ictihad anlayışını takip eden Şiî alimleri taklit etmek yerine Kur'ân ve ahbâra tabi olmaya davet etmiş ve bu yolu Hz. Nuh'un gemisine nispetle kurtuluş gemisi (Sefînetü'n-necât) olarak isimlendirmiştir.[74] İctihad yoluyla hüküm çıkarılmasının bâtıl bir yöntem olduğunu belirttikten sonra ictihad ehlini taklit edenleri, "Semiˁnâˀiyyîn" (Atalarımızdan böyle işittik diyenler) ve "İnnâvecednâˀiyyîn" (Atalarımızı bu yol üzere bulduk diyen zümre) şeklinde tanımlamıştır.[75] Şeyh Ali'ye göre onun "İnnâvecednâˀiyyûn" kavramıyla kastı Şeyh Müfîd, Şerîf el-Murtazâ, Şehîd-i Evvel ve Şehîd-i Sânî gibi Şîa'nın büyük alimleridir.[76] Fakat Feyz-i Kâşânî'nin bu kavramlarla söz konusu alimlerden ziyade mukallitleri, yani hala geçmiş alimlerin izinden gitmekte ısrar edenleri kast ettiği anlaşılmaktadır.

---

71 Hûd 11/42.

72 Âmilî, *Dürrü'l-mensûr min'l-me'sûr ve ġayri'l-me'sûr*, 2/861.

73 وأنّ الاجتهاد فيها والأخذ باتّفاق الآراء ابتداع في الدّين، واختراع من المخالفين

74 Feyz-i Kâşânî, *Sefînetü'n-necât*, 17-18.

75 Feyz-i Kâşânî, *Sefînetü'n-necât*, 29-30.

76 Âmilî, *Dürrü'l-mensûr min'l-me'sûr ve ġayri'l-me'sûr*, 2/862.

2.5. Tahkikte Esas Alınan Nüshalar

2.5.1. Sihâmü'l-mâriḳa

Sihâmü'l-mâriḳa'nın tahkikinde tespit edebildiğimiz altı nüshasından birisi müellif nüshası olmak üzere beş nüshasına müracaat edilmiştir.

1. Müellif Nüshası, Şirâz: Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi, Nr. 1483/1

Sihâmü'l-mâriḳa ve *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa*'nın tahkikli neşrinde esas aldığımız nüshadır. Bu nüsha 9 Cemâziyelevvel 1070 tarihinde gece vakti bizzat müellif tarafından yazılmıştır. *Sihâmü'l-mâriḳa* ve *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa*'yı ihtiva eden bu mecmuada *Sihâmü'l-mâriḳa*, 2-72 sayfaları arasında yer almaktadır. Mecmuadaki her bir sayfa numaralandırılmıştır. Nesih hatla yazılan bu nüshanın her bir sayfası 17 satırdan oluşmaktadır.

Bu nüsha, bizzat müellif tarafında yazılmış olmasına rağmen pek çok hata ihtiva etmektedir. Bu hatalar, üzeri çizilerek veya kenarlarda sah kaydı düşülerek giderilmeye çalışılmıştır. Bazen kenara düşülen sah kayıtlarında da hata söz konusu olduğu için bunlara da sah kaydı düşülmek zorunda kalınmıştır.[77] Bazen de hadisler veya başka kaynaklardan yapılan nakiller, eksik veya hatalı bir şekilde aktarılmıştır.[78] Ayrıca bu nüshanın bazı yerleri silindiği veya zarar gördüğü için okunamaz durumdadır. Bu nüshadan istinsah edildiği anlaşılan Âsitân-ı Kuds-i Razavî, nr. 150 ve aynı şekilde bu nüshadan istinsah edilen nüshadan istinsah edilen Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, nr. 1968/1 nüshaları ise müellif nüshasından göre daha kâmil ve sağlıklıdırlar. Çünkü söz konusu nüshalarda müstensihler, derkenardaki tashihler metne dahil etmiş, bazı yazım ve nakil hatalarını gidermişlerdir.

Nüshanın derkenarlarında çok sayıda minhuvat kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlar metnin hikayesini ve muhataplarını tespit

---

[77] Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehîd el-Âmilî, *Sihâmü'l-mâriḳa* (Şiraz: Kitâbhâne-i Allâme Tabâtabâî, 1483/1), 35.

[78] Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehid el-Âmilî, *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa* (Şiraz: Kitâbhâne-i Allâme Tabâtabâî, 1483/2), 73,91.

etmek açısından oldukça önemlidir. Örneğin bir minhuvat kaydında yazar, farklı bir tarihte başka bir nüsha daha istinsah ettiğini ifade etmiştir. Bu kayıt sayesinde eserin telif tarihine dair karışıklığı çözmek de mümkün olmuştur.

2. Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 150

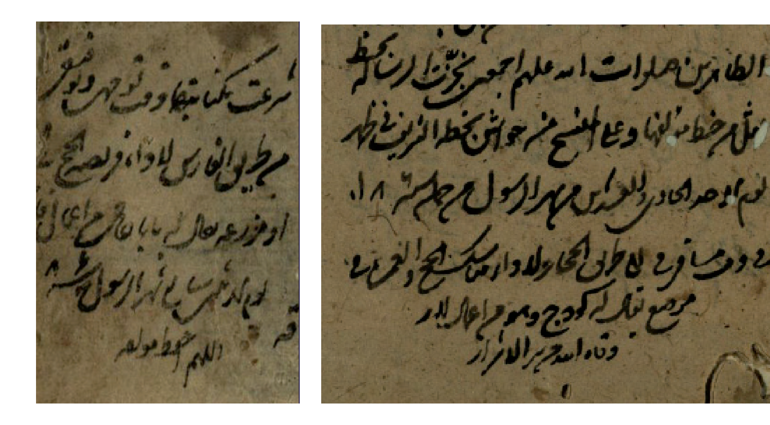
Sihâmü'l-mâriḳa, bu kütüphanedeki 150 numaralı mecmuanın 215b-237a varakları arasında yer almaktadır. Gayet okunaklı nestalik hatla yazılmış bu nüshada her bir sayfada 21 satır bulunmaktadır. İstinsah tarihi bulunmamakla birlikte ferâğ kaydında söz konusu nüshanın müellif nüshasından istinsah edildiği belirtilmiştir. Nüshalar arasında en sağlam ve güvenilir olanıdır. Muhtemelen ilim erbabı olan müstensih, müellif nüshasındaki oldukça okunaksız ve hatalı sah kayıtlarını titiz bir şekilde metin içine taşımış, müellifin asıl kaynaklardan yaptığı nakillerdeki hataları tashih etmiş ve ayrıca müellif nüshasındaki minhuvât kayıtlarının önemli bir kısmını derkenarlara eklemiştir.

3. Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nr. 1968/1

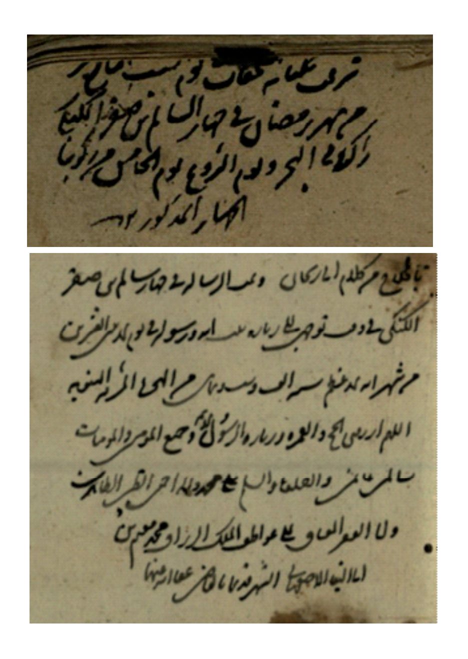
Sihâmü'l-mâriḳa, dört risalenin bulunduğu mecmuanın 1b-44a varakları arasında yer almaktadır. Oldukça özel bir nüshadır. Ferâğ kaydından ve mecmua boyunca kenarlara düşülen notlardan anlaşıldığı kadarıyla bu nüshayı el-Kâdî olarak meşhur Muhammed Mukîm Ebâ'l-Bekâ' [?] el-İsfehânî, 1086 yılında hac yolculuğu esnasında dua niyetine kaleme almıştır. Mecmuanın çeşitli yerlerine düştüğü notlardan onun hac yolculuğunun duraklarını ve süresini takip etmek mümkündür. Mecmuanın zahriyesine düştüğü nottan bu nüshanın yazımına Fars eyaleti istikametinden yaptığı hac yolculuğu esnasında 9 Şaban (Şehri'r-Resûl) 1086 tarihinde Pazartesi günü başlamış,[79] ilk risale olan *Sihâmü'l-mâriḳa*'nın yazımını

[79] Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehîd el-Âmilî, *Sihâmü'l-mâriḳa* (Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 1968/1), 1a.

21 Şaban (Şehri'r-Resûl) 1086 tarihinde Pazar günü öğle vaktinde Kerdec/Kûdec [?] olarak bilinen yerde tamamlamıştır.[80]

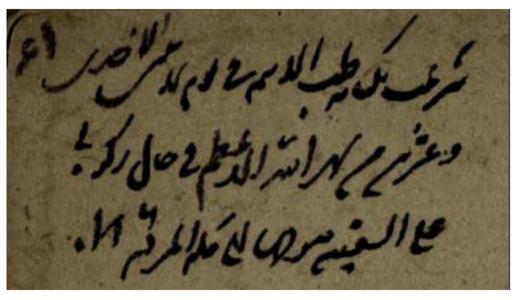

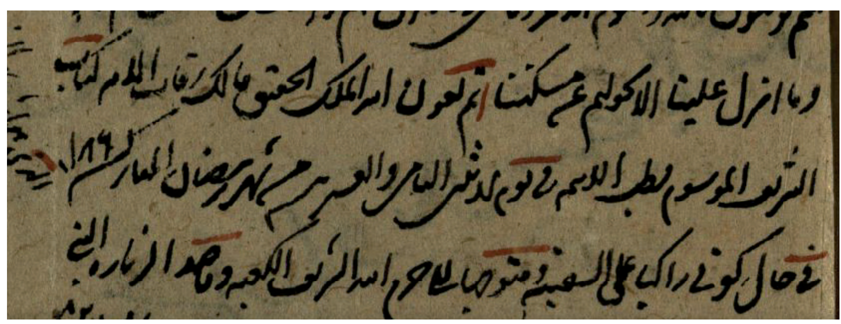
Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa'nın yazımına ise 19 Ramazan [?] 1086 tarihinde cumartesi günü başlamış,[81] 22 Ramazan 1086 günü tamamlamıştır.[82]

[80] Âmilî, *Sihâmü'l-mâriḳa (Danişgah)* (1968/1), 44a.
[81] Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehid el-Âmilî, *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa* (Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 1968/2), 44a.
[82] Âmilî, *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa* (1968/2), 60a.

Bir sonraki risale olan *Tıbbü'l-eʾimme*'nin yazımına ise 21 Ramazan 1086 günü hac yolculuğunda gemideyken başlamış,[83] 28 Ramazan 1086 tarihinde pazartesi günü yine gemideyken tamamlamıştır.[84]

Oldukça güzel bir talik hatla yazılan nüshada, noktalama oldukça azdır ve özellikle de *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa* kısmında daha da azalmaktadır. Nüshanın bazı yerlerinde kurt yenikleri olduğu için kelimeleri okumak zor olabilmektedir. Bu nüsha, müellif nüshasından istinsah edilmiş bir nüshadan istinsah edilmiştir. Müellif nüshasındaki minhuvat kayıtlarının önemli bir kısmı nüshaya alınmıştır; fakat ilginç bir şekilde bu kayıtlarda bazı lafız farklılıkları söz konusudur. Bu durum muhtemelen, müstensihin esas aldığı nüshanın okunaksız olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim ferâğ kaydında bizzat müstensih bu nüshayı oldukça zor ve okunaksız bir nüshadan istinsah ettiğini belirtmiştir.

---

83 Müellifi Meçhul, *Tıbbü'l-eʾimme* (Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 1968/3), 61a.

84 Müellifi Meçhul, *Tıbbü'l-eʾimme* (1968/3), 123a.

4. Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Nr. 521/1

4 risalenin yer aldığı bu mecmuada *Sihâmü'l-mâriḳa* 5-60 sayfaları arasında yer almaktadır. Nesih hatla yazılmış ve her bir sayfada 18 satır bulunmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi bu nüshanın müellifin yazdığı başka bir nüsha üzerinden istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Diğer nüshalarda telif tarihi olarak 1070 yılı verilirken, bu nüshada 1075 tarihi telif tarihi olarak zikredilmiştir. Ayrıca diğer nüshalardan nispeten cümle ve lafız farklılıkları söz konusudur. Öte yandan pek çok yazım hatası da mevcuttur. Bu nüshada hiçbir minhuvat kaydı bulunmamaktadır.

5. Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 672

Müellif nüshasından istinsah edilen bu nüsha, bir mecmuanın 1b-34a varakları arasında yer almaktadır. Muhammed Şerîf el-Erġiyânî tarafından 10 Rebîüssânî 1125 tarihinde 1070 yılında yazılan müellif nüshasından istinsah edilmiştir. Kırık nesih hatla yazılmış bu nüshada her bir sayfada 20 satır bulunmaktadır.

2.5.2. Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa

Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa'nın tahkikinde Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi'nde bulunan müellif nüshası da dahil olmak üzere 4 nüshadan istifade edilmiştir. Sebebi tam olarak tespit edemesek de her bir nüshanın sonu farklı bitmektedir.

1. Müellif Nüshası, Şirâz:
Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi, Nr. 1483/2

Bu nüshada *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa* ilk risalesi *Sihâmi'l-mâriḳa* olan mecmuanın 72-96 sayfaları arasında yer almaktadır. Diğer nüshaların sonları farklı bittiği için *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa*'nın tahkikinde önemli oranda bu nüsha esas alınmıştır. Fakat nüshada özellikle 91. sayfadan itibaren hat değişmektedir. Ayrıca nüshanın son varakları ciddi anlamda zarar görmüş ve bazı kısımlar silinmiştir. Bu kısımlar genellikle başka metinlerden yapılan nakillerden oluşmaktadır. Silinen kısımlar asıl kaynak üzerinden tamamlanmaya çalışılmış, yazara ait silinmiş kısımlar ise köşeli

parantez içinde üç nokta ile gösterilmiştir. Sonunda istinsaha dair bilgi bulunmamakla birlikte, ilk risale olan *Sihâmü'l-mâriḳa*'yla aynı tarihte istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

2. Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Nr. 521/2

Nüshanın sonunda istinsaha dair bilgi bulunmamaktadır. Hat aynı olduğu için *Sihâmü'l-mâriḳa*'yı istinsah eden kişinin aynı tarihte bu nüshayı da istinsah ettiği anlaşılmaktadır. Müellif nüshasına kıyasla bu nüshada takriben 2 varaklık eksiklik söz konusudur. Eksik kısımda müellif, Ebü'r-Reyhân el-Bîrûnî'nin (ö. 453/1061 [?]) *el-Âs̱ârü'l-bâḳıye*'sinden Hallâc-ı Mansûr'un hayatına ve mehdilik iddiasına ve İbn Hallikân'nın *Vefeyâtü'l-aʿyân*'ından Sünnî ulemanın Yezid'e lanet okunup okunamayacağına dair görüşlerini aktarmış, devamında Gazzâlî'nin Şiî düşünceye muhalif görüşleriyle ilgili kısa bir değerlendirme yapmıştır.

**3. Tahran: Tahran Üniversitesi
Merkez Kütüphanesi, Nr. 1968/2**

Muhammed Mukîm Ebâ'l-Bekâ' [?] el-İsfehânî bu nüshanın yazımına hac yolculuğu esnasında 19 Ramazan [?] 1086 tarihinde cumartesi günü başlamış,[85] 22 Ramazan 1086 günü tamamlamıştır.[86] Bu nüsha takriben sondan bir varak eksiktir ve Ebü'r-Reyhân el-Bîrûnî'nin *Âs̱ârü'l-bâḳıye*'sinden Hallâc-ı Mansûr'la ilgili nakille sonlanmaktadır.

4. Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 18382

Bu nüsha esasen aynı kütüphanede bulunan 672 numaralı mecmuadaki *Sihâmü'l-mâriḳa*'nın devamıdır. Söz konusu mecmuanın 34a-40b varakları arasında yer almaktadır. Hattan anlaşıldığı kadarıyla aynı müstensih *Sihâmü'l-mâriḳa*'nın istinsahını tamamladığı tarihten iki gün sonra 12 Rebîüssânî 1125 tarihinde *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa*'nın istinsahını da bitirmiştir. Bu nüsha sondan tak-

---

85 Âmilî, *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa* (1968/2), 44a.
86 Âmilî, *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa* (1968/2), 60a.

riben 6 varak eksiktir ve Mevlânâ'nın *Meṡnevî*'sinden yapılan nakilden önce sonlanmaktadır.

2.6. Nüsha Remizleri

Müellif Nüshası, Şirâz: Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi, Nr. 1483/1 ve 1483/2: ش

Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nr. 1968/1 ve 1968/2: د

Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Nr. 521/1 ve 521/2: م

Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 150: آ

Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 672 ve 18382: ق

KAYNAKÇA

Âmilî, Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehîd. *Dürrü'l-menṣûr min'l-me'ṣûr ve ġayri'l-me'ṣûr*. thk. Mansûr el-İbrâhîmî. 2 Cilt. Tahran: Merkezü'l-Âlî Li'l-Ulûi ve's-Sekâfeti'l-İslâmî, 1433.

Âmilî, Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehid. *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa*. Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 1968/2.

Âmilî, Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehid. *Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa*. Şiraz: Kitâbhâne-i Allâme Tabâtabâî, 1483/2.

Âmilî, Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehîd. *Sihâmü'l-mâriḳa*. Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslamî, 521/1.

Âmilî, Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehîd. *Sihâmü'l-mâriḳa*. Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 1968/1.

Âmilî, Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehîd. *Sihâmü'l-mâriḳa*. Şiraz: Kitâbhâne-i Allâme Tabâtabâî, 1483/1.

Âmilî, Zeynüddîn b. Alî b. Ahmed el-Cübaî. *Mesâlikü'l-efhâm fî tenḳīḥi Şerâʾiʿi'l-İslâm*. thk. Müessesetü'l-Maârifi'l-İslâmiyye. 16 Cilt. Kum: Müessesetü'l-Maârifi'l-İslâmiyye, 1425.

Anzali, Ata. *Mysticism in Iran: the Safavid Roots a Modern Concept*. Columbia: the University of South Carolina Press, 2017.

Arjomand, Said Amir. *The shadow of god and the Hidden Imam: religion, political order, and societal change in Shi'ite Iran from the beginning to 1890.* Chicago: The University of Chicago, 1984.

Babayan, Kathryn. *The Waning of the Qızılbash the Spiritual and the Temporal in Seventeenth Century Iran*. Princeton: Princeton University (Doktora tezi), 1993.

Ca‘feriyân, Resûl. *Siyâset ve Ferheng-i Rûzgâr-ı Ṣafevî*. 2 Cilt. Tahran: Neşr-i İlm, 1392.

Cezâirî, Seyyid Ni‘metullāh b. Abdillâh b. Muhammed el-Mûsevî el-Hüseynî. *Envârü'n-nu'mâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kârî, Dâru'l-Kûfe, 1429.

Cezâirî, Seyyid Ni‘metullāh b. Abdillâh b. Muhammed el-Mûsevî el-Hüseynî. *Zehrü'r-rebi'*. Lübnan: Müessesetü'l-Âlemiyye li't-Teclîd, 1421.

Efendî el-İsbahânî, Mîrzâ Abdullah. *Riyâżü'l-'ulemâ' ve ḥiyażü'l-fużalâ'*. thk. es-Seyyîd Ahmed el-Hüseynî. 7 Cilt. Kum: Mektebetu Ayetullah el-Mar'aşi el-Amme, 1403.

Esterâbâdî, Muhammed Emîn. *Dânişnâme-i Şâhiyye*. Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, 10633.

Esterâbâdî, Muhammed Emîn. *Fevâ'idü'l-medeniyye (Âmilî'nin Şevâhidü'l-mekkiyye ile birlikte)*. thk. Rahmetî Erâkî. Kum: Müessesetü'l-neşri'l-islâmî, 1424.

Feyz-i Kâşânî, Molla Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ. *el-Ḥaḳā'iḳ fî meḥâsini'l-aḫlâḳ; Ḳurretü'l-'uyûn; Miṣbâḥu'l-enẓâr*. Kum: Dârü'l-Kütübü'l-İslâmî, Thk. el-Hâc Muhsin Akîl., 1409.

Feyz-i Kâşânî, Molla Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ. *Sefînetü'n-necât ve el-Kelimâtü'ṭ-ṭarîfe*. thk. Agâ Hüseyin İmâmî Kâşânî. Tahran: Medrese-yi Âlî Şehîd Mutahharî, 1387.

Gleave, Robert. *Scripturalist Islam: The History and Doctrines of the Akhbārī Shī'ī School*. Leiden: E.J. Brill, 2007.

Halhâlî, Vâiz Edhem Uzletî. "Miṣbâḥu mişkâti'l-envâr". *Resâil-i Fârisî-yi Edhem Halhâlî*. thk. Abdullah Nûrânî. Tahran: Encümeni Âsâr u Mefâhir-i Ferhengi, 1381.

Hansârî, Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca‘fer el-Mûsevî. *Ravżâtü'l-cennât fi aḥvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât*. Tahran #Kum: Mektebetu İsmailiyyan, 1390.

Harrânî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali el-Hüseyin b. Şu'be. *Tuḥfe'l-'Uḳûl 'an Âli'r-Rasûl*. thk. Ali Ekber el-Gaffârî. İran: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 2. Basım, 1404.

Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar. *Teẕkiretü'l-fuḳahâ'*. thk. Müessesetu Al-i'l-Beyt li-İhyai't-Türas. 17 Cilt. Beyrut: Müessesetu Al-i'l-Beyt li-İhyai't-Türas, 1414.

Hür el-Âmilî, Muhammed b. Hasan b. Ali el-Meşgarî. *Emelü'l-âmil*. thk. Ahmed Hüseynî Eşkeverî. 2 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Endülüs, t.y.

Hür el-Âmilî, Muhammed b. Hasan b. Ali el-Meşgarî. *Risâletü'l-İs̱nâʿaşeriyye fi'r-red ale's-ṣûfiyye*. Kum: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1400.

Işılak, Halil. "İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Karşıtlığının Ortaya Çıkışı: Bir Mecmuanın Vikayesindeki Şiî Ulemanın Tasavvuf Reddiyeleri Listesi ve Hadîkatü'ş-Şî'a'nın Nispetine Dair İddialar". *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (2023), 675-701.

Işılak, Halil. *Safevîler Dönemi İmâmiyye Şîası'nda Tasavvuf Düşüncesi Üzerine Tartışmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Işılak, Halil. "Şia'da Usuli-Ahbari Ayrışması (Ayrışmanın Tarihlendirmesi ve Fikri Zemini Üzerine Yeni Bir Okuma Önerisi)". *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi*. ed. Orhan Karaoğlu - Nail Elhan. 147-164. Ankara: İnkılâp Kitabevi, 2022.

Işılak, Halil - Türkan, Mustafa. "11./17. Asırda Şiî Ulema Arasında Ahbârî-Usûlî Ayrışmasını Resmeden Bir Risale: Risâle-i Su'âl u Cevâb". *Bilimname: Düşünce Platformu* 2/50 (2023), 1-36.

İbn Şehîd es-Sânî, Şeyh Hasan. *Meʾâlimü'l-usûl*. thk. Alî Muhammedî. Kum: Dâru'l-Fikr, 1374.

İbrâhîmî, Mansûr. "Muḳaddimetü't-taḥḳîḳ". *Dürrü'l-mens̱ûr min'l-me's̱ûr ve ġayri'l-me's̱ûr*. mlf. Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin eş-Şehîd el-Âmilî. Tahran: Merkezü'l-Âlî Li'l-Ulûi ve's-Sekâfeti'l-İslâmî, 1433.

Kartaloğlu, Habib. "Batılı Araştırmacılara Göre Safevî İran'a Şiî Ulemâ Göçü". *Turkish Journal of Shiite Studies* I/1 (2019), 25-48.

Kâtib, Ahmed. *Şia'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi: Şûrâdan Velâyet-i Fakîhe*. çev. Mehmet Yolcu. Ankara: Kitabiyat, 2005.

Kentûrî, Hüseyin b. Muhammedkuli. *Keşfü'l-ḥaceb ve'l-estâr an esmâi'l-kütüb ve'l-esfâr*. Kum: Mektebetu Ayetullah el-Mar'aşi el-Amme, Thk. Şihâbeddin Maraşî., 1409.

Kerekî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. el-Hüseyn b. Alî. "er-Risâletü'l-Caʿferiyye". *Resâʾilü'l-Muḥaḳḳiḳ el-Kerekî*. thk. Muhammed Hassun. Kum: Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'aşi: 1989/1409, ts.

Kerekî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. el-Hüseyn b. Alî. "er-Risâletü'ṣ-

Ṣalâtü'l-cum'a". *Resâʾilü'l-Muḥaḳḳiḳ el-Kerekî*. thk. Muhammed Hassun. Kum: Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'aşi: 1989/1409, ts.

Kummî, Molla Muhammed Tâhir. "Redd-i Ṣûfiyye". *Mîraṣ̱-ı İslâmî-yi Îrân*. Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazreti Ayetullahü'l-Uzmā Mar'aşî Necefî, Tsh. Resûl Ca'feriyân., 1416.

Küleynî er-Râzî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kūb b. İshâk. *el-Uṣûl mine'l-Kâfî*. thk. Ali Ekber el-Gaffârî. Tahran: Mektebetü's-Sadûk, 1381.

Meclisî, Muhammed Takī b. Maksûd Alî. "Tasḥiḥ ve intiḳâdî risâle-yi Teşvîḳu's-sâlikîn Molla Muhammed Takî Meclisî". ed. Muhammed Ali Tâvûsî - Muhammed Rızâ İsfendiyâr. *Câvîdân-i Hired* 21 (1391), 75-108.

Mîr Dâmâd, Muhammed Bâkır el-Hüseynî el-Esterâbâdî. "Şâriʿu'n-necât". *Risâlehâ-ye Ḫaṭṭı-ye Fıḳhî*. thk. Gurûh-u Muhakkikân. Kum: Müessese-i Dâire-i el-Meârif-i Fıkh-i İslâmî Ber Mezhebi Ehl-i Beyit, 1426.

Mîrlûhî, Seyyid Muhammed b. Muhammed. "Salvetü'ş-Şîʿa ve Ḳuvvetü'ş-Şerîʿa". *Mîraṣ̱-ı İslâmî-yi Îrân*. thk. Şeyh Ahmed Âbidî. Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazreti Ayetullahü'l-Uzmā Mar'aşî Necefî, 1416.

Momen, Moojen. *An Introduction to Shi'i Islam: the History and Doctrines of Twelver Shi'ism*. New Haven: Yale University, 1985.

Moussavi, Ahmad Kazemi. *The Struggle For Authority in The Nineteenth Century Shi'ite Community: The Emergence Of The Institiution Of Marja-ı Taqlid*. Canada, 1991.

Mukaddes Erdebîlî [?], Ahmed b. Muhammed. *Ḥadîḳatü'ş-Şîʿa*. Kum: İntişârât-ı Ensâriyân, Tsh. Sâdık Hasanzâde., 1378.

Müellifi Meçhul. *Devâzdeh Suâl*. Kitabhâne-i Âyetullah Gülpeygânî, Nr. 129/1.

Müellifi Meçhul. *Tıbbü'l-eʾimme*. Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 1968/3.

Şîrâzî, Ni'metullâh b. Rahmetullâh. *Maʿârifü'l-ḥaḳîḳa*. Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslamî, Nr. 17755/1.

Şûşterî, Abdurreşîd b. Nûreddin. *Dürre-yi Fâḫira*. Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslamî, Nr. 4386/1.

Tahrânî, Muhammed Muhsin Aga Büzürg-i. *Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa*. Beyrut: Dârü'l-Edva, 1983.

Uyar, Mazlum. *İmamiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik*. İstanbul: Ayışığıkitapları, 2000.

ʿAsâm [?], Muhammed b. Nizâm. *Hidâyetü'l-ʻAvâm ve Fażîḥatü'l-Liʾâm (Naṣîḥatü'l-Kirâm ve Fażîḥatü'l-Liʾâm)*. Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslamî, 10369.

NÜSHALARIN İLK VE SON SAYFALARI

SİHÂMÜ’L-MÂRİḲA,

Şirâz: Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi, Nr. 1483/1, s. 1.

Sihâmü'l-mâriḳa, Şirâz: Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi, Nr. 1483/1, s. 72.

٧٢

الطرق والمسالك غير ملتفت الى من التجى اليه ما يؤدي الى ضعف
هذه الملة ممن يظهر له انه في اعتقاده عليه والله تعالى حافظه وناصره
وقامع عدوه وقاهره ثم قال آمين اتق امر مهجته فان هذا دعا يشمل البشر
والحمد لله وحده وصلى الله على من لا نبي بعده محمد وآله الطاهرين صلوات الله عليهم
اجمعين تمت الرسالة بخط مؤلفها عامله الله بلطفه وكرمه وعفا عن سيئاته
بمنه وجوده وفرغ من ذلك في ليلة تاسع شهر جمادى الاولى سنة سبعين بعد الالف
ولعل من تاملها وانصف يظهر له ان الباعث على كتابتها نصرة الدين واهله
لا غير ذلك والله الهادي الى سواء السبيل وهو حسبنا ونعم الوكيل

بسم الله الرحمن الرحيم هذه مقتبسة رسالة تشتمل على ما رايته من كلام
علمائنا رضوان الله عليهم وغيرهم مما له مناسبة بالمقام فمن ذلك
ما ذكره شيخنا بل شيخ الطائفة المحقق الشيخ المفيد محمد بن محمد بن النعمان قدس
الله روحه ونور ضريحه في كتاب الرد على اصحاب الحلاج وقد رايت
منه اوراقا يسيرة والكتاب مشهور وقد ذكره في فهرست مصنفاته
الشيخ الطوسي والنجاشي رحمهما الله وفي هذه الاوراق اعلم ايدك الله
انا نرى كثيرا من هذا العالم قائلا بالامامة على ظاهر من القول
مليح وباطن من الفعل قبيح يعلن تقى وايمانا ويبطن كفرا وعدوانا

باكثر

Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 150, 215b.

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

الحمد لله مبيّن الحق وأهله ومبير الباطل فرعه وأصله ومزيّن سماء الشريعة بكواكب النبوّة والولاية
وماحي ظلم ظُلَم من سلك خلاف سبيلهم من طرق الغواية والصلوة على من أسّس
قواعد الدين القويم وشيّدها وقرّر قوانين الصراط المستقيم ومهّدها فسمعها من سمعها
ووعاها من وعاها وتصامّ عنها من حرم نفسه باختياره هداها محمد الهادي من
اهتدى وعزه الى خير السبيل والدالّ على منهج الصواب لمن سلكه ومن لم يسلكه باوضح
دليل وعلى آله شموس الحق وأقمار الصدق ونجوم السماء والارض وينابيع الحكمة و
السنّة والفرض ومنار من بهم اهتدى واعلام من بسنتهم اقتدى وعلى اصحابهم واوليائهم
وانصارهم واحبّائهم وتابعي سبيلهم وامنائهم من العلماء الذين صرفوا اعمارهم واذابوا
انفسهم ليلهم ونهارهم في احياء آثارهم واجتناء الجنيّ من يانع ثمارهم وامتثلوا بما وصل
اليه جهدهم اوامرهم وانزجروا عما تضمّنته زواجرهم ولم يجنحوا الى اهل البدع ومتابعي الرأي
المخترع وبعد فيقول غريق بحر ذنبه وراجي عفو ربّه علي بن محمد بن الحسن بن زين الدين
نوّر الله قلبه بانوار المعرفة واليقين اني بعد ما كتبت ما برز من شرح اصول الكافي المسمّى
بالدرّ المنظوم من كلام المعصوم جمعت ما كان باقيا عندي مما اجبت به بعض الاخوان
في سؤالهم عن احاديث مشكلة وغيرها كنت اكتب في حلها ما يخطر بفكري الفاتر
برأيي لنظري القاصر وكان قد شذّ عني منها الكثير وبقي القليل لعلها تنفع من ينتفع بها
وسمّيته بالدرّ المنثور من المأثور وغير المأثور وكان من جملتها الحديث الآتي وقد روي
من طرقنا وطرق العامة وكنت قد كتبت في معناه ما اقتضاه الحال فرأيت الميل من
بعض الاخوان اليه فاوردته في هذه الرسالة مع زيادات واختلاف ما في الترتيب لعل
ان ينتفع بها من عرف الرجال بالحق لا الحق بالرجال وترك عبادة الهوى والميل الى من
استمالهم

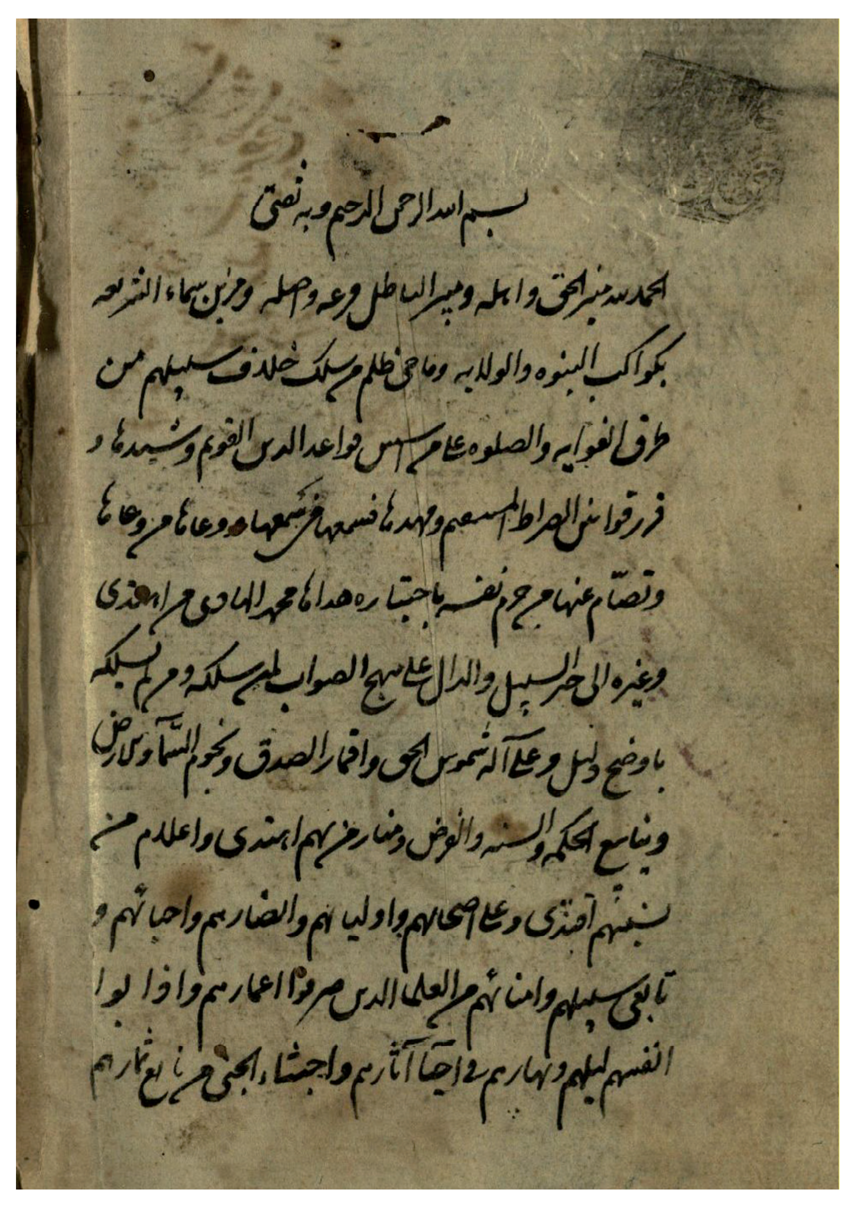
Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 150, 215b.

٢٣٨

من قصد الطريق وسلامة الدين وتمسكوا بعرى حبل الله القوي المتين واحذروا فتنة
ابليس اللعين وشياطين الانس الجاحدين واعتبروا بمن مضى من قبلكم من المتمسكين
بحبلكم وقليل الدنيا لا يدوم بقاؤه وكثيرها لا يؤمن بلاؤه وابتهلوا الى الله سبحانه في
ثباتكم على الايمان وابعاده عنكم وساوس زيغ الشيطان وعليكم بملازمة التقوى و
سؤال التوفيق لما يحب ويرضى والحرص على ما اراده منكم والندم فيما صدر من التقصير عنكم
واسألوا من فضل الله وجوده وجميل احسانه وعوده ان يطيل بقاء سلطان هذا
الدين وان يدفع عنه شر اعدائه المعاندين وان يظفره بمن ناواه ويمحق بسيفه رقاب
من عاداه وان يديم توفيقه لسلوك سبيل ابائه الماضين وسلفه السابقين الذين
بذلوا جهدهم في نصرة هذه الشريعة المطهرة والملة الحنيفية المنورة حتى اقاموها بتوفيق
الله وشيدوها واحكموا امورها وسددوها وسهلوا سبلها ومهدوها واستعانوا بعلمائها
على هداية الناس فارشدوها فاشرقت بحمد الله انوارها وتفتحت ازهارها واينعت ثمارها
واورق عودها وتجلت سعودها وانارت اقمارها وشموسها واضمحلت بدولتهم نحوسها و
ذهب لشدة باسهم بوسها فقامت بحمد الله على رغم انوف اعداء الدين واستنفدت
بتوفيقه وان زهقت نفوس المعاندين لا زالت هذه الدولة مؤيدة منصورة واعداؤها
مخذولة مقهورة متصلة بدولة صاحب الزمان عليه افضل صلوات الرحمن وعلى ابائه
الطاهرين صلوات الله عليهم اجمعين ولا زال سلطاننا موفقا لذلك وسالكا هذه
الطرق والمسالك غير ملتفت الى من القى اليه ما يؤدي الى ضعف هذه الملة ممن يظهر
له ان في اعتقاده علة والله تعالى حافظه وناصره وقامع عدوه وقاهره من قال امين
ابقى الله مهجته فان هذا دعاء يشمل البشر والحمد لله وحده وصلى الله على من لا
نبي بعده محمد واله الطاهرين صلوات الله عليهم اجمعين تمت الرسالة بخط مؤلفها
عامله الله بلطفه وكرمه وعفا عن سيئاته بمنه وجوده ونحوه وذلك في ليلة تاسع شهر جمادى

الاولى سنة سبعين بعد الالف [illegible]

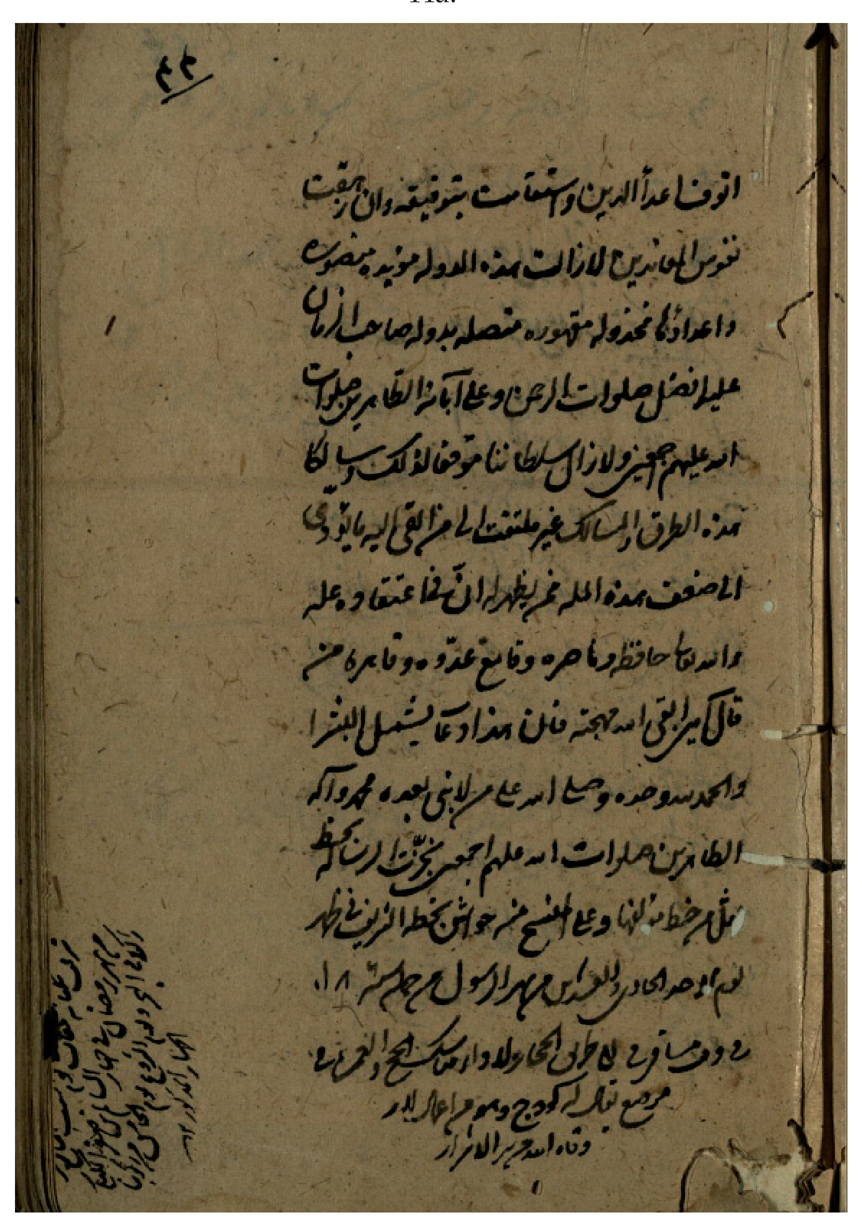
Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nr. 1968/1, 1b.

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

الحمد لله مبين الحق واهله ومبير الباطل وزرعه وحمله ومزين سماء الشريعة
بكواكب النبوة والولاية وماحي ظلم مسلك خلاف سبيلهم من
طرق الغواية والصلوة على مؤسس قواعد الدين القويم وشيدها و
قرر قوانين الصراط المستقيم ومهدها فسمعها من سمعها ووعاها من وعاها
وتصام عنها من حرم نفسه باختياره هداها محمد الهادي من اهتدى
وغيره الى جحر السبيل والدال على منهج الصواب لمن سلكه ومن لم يسلكه
باوضح دليل وعلى آله شموس الحق واقمار الصدق ونجوم السماء والارض
وينابيع الحكمة والسنة والفرض ومنار من بهم اهتدى واعلام من
بنبيهم اقتدى وعلى اصحابهم واوليائهم وانصارهم واحبائهم و
تابعي سبيلهم وامنائهم من العلماء الذين صرفوا اعمارهم واذابوا
انفسهم ليلهم ونهارهم في احياء آثارهم واجتناء الجنى من ثمارهم

Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nr. 1968/1, 44a.

انوفا عدا الدين واستعانت بتوفيقه وان زهقت
نفوس المعاندين لازالت هذه الدولة مؤيدة بخضوع
اعدائها مخذولة مقهورة متصلة بدولة صاحب الزمان
عليه افضل صلوات الرحمن وعلى آبائه الطاهرين صلوات
الله عليهم اجمعين ولازال سلطاننا موفقا لذلك وسالكا
هذه الطرق السالك غير ملتفت الا من التقى اليه بما يؤدي
الى ضعف هذه الملة ثم يظهر لان [illegible] اعتقاد وعلم
والله لنا حافظ وناصره وقامع عدوه وقاهره من
قال آمين ابقى الله مهجته فان هذا دعا يشمل البشرا
والحمد لله وحده وصلى الله على من لا نبي بعده محمد وآله
الطاهرين صلوات الله عليهم اجمعين تمت الرسالة بخط
[illegible] خطه لنا وعلى المنسخ من جواهر بخط الشريف في ظهر
[illegible] الحادي والعشرين من شهر الاول من [illegible] سنة ١٨١
[illegible]
[illegible]
وقاه الله من الاشرار

Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Nr. 521/1, s. 5.

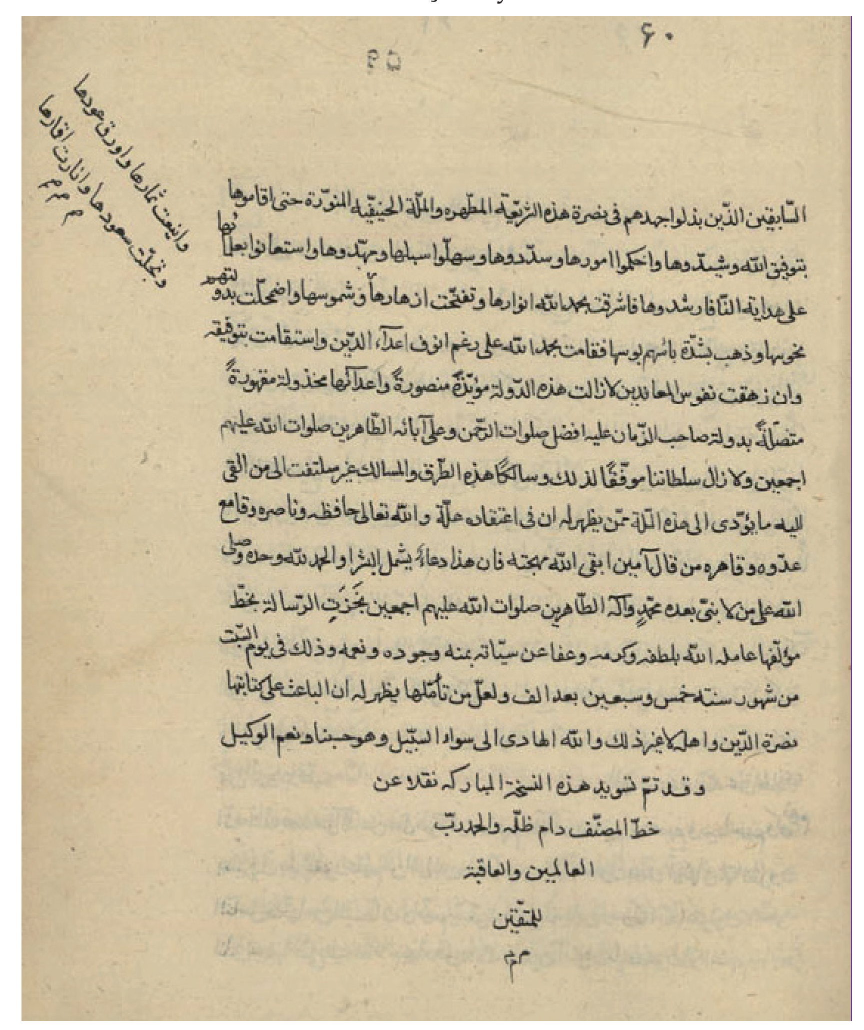
٥

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

الحمد لله منير الحق واهله ومبير الباطل فرعه واصله ومزين سماء الشريعة بكواكب النبوة
والولاية وماحي ظلم ظلم من سلك خلاف سبيلهم من طرق الغواية والصلوة على من
اسس قواعد الدين القويم وشيدها وقرر قوانين الصراط المستقيم ومهدها فسمعها من
سمعها ووعاها من وعاها وتصام عنها من حرم نفسه باختياره هداها محمد الهادي من اهتدى
وغيره المخبر السبيل والدال على منهج الصواب لمن سلكه ومن لم يسلكه باوضح دليل وعلى آله
شموس الحق واقمار الصدق ونجوم السماء والارض وينابيع الحكمة والسنة والفرض ومنار من
من بهم اهتدي واعلام من بسنتهم اقتدى وعلى اصحابهم واوليائهم وانصارهم واحبائهم
وتابعي سبيلهم وامنائهم من العلماء الذين صرفوا اعمارهم واذابوا انفسهم ليلهم ونهارهم في
احياء آثارهم واجتناء الجني من يانع ثمارهم وامتثلوا بما وصل اليه جهدهم اوامرهم و
انزجروا عما تضمنته زواجرهم ولم يجنحوا الى اهل البدع ومتابعي الراي المخترع وبعد
فيقول الغريق بحر ذنبه والراجي عفو ربه علي بن محمد بن الحسن بن زين الدين نور الله قلبه بانوار

الموفق

Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Nr. 521/1, s. 60.

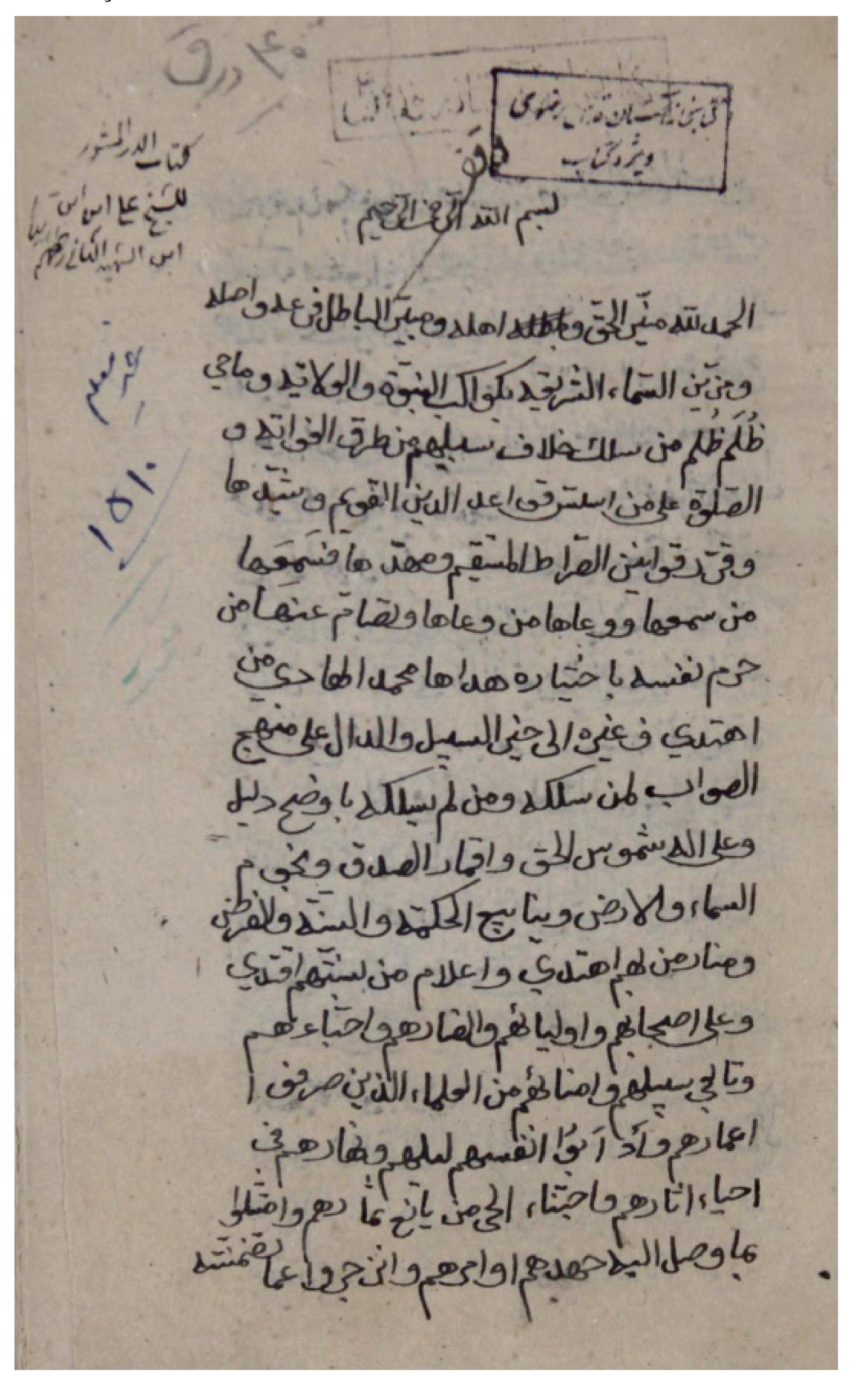

٦٠

السابقين الذين بذلوا جهدهم في نصرة هذه الشريعة المطهرة والملة الحنيفية المنورة حتى اقاموها
بتوفيق الله وشيدوها واحكموا امورها وسددوها وسهلوا سبلها ومهدوها واستعانوا بعلمائها
على هداية الناس فارشدوها فاشرقت بحمد الله انوارها وتفتحت ازهارها وشموسها واضمحلت بدو نتهم
نحوسها وذهب بشدة باسهم بوسها فقامت بحمد الله على رغم انوف اعداء الدين واستقامت بتوفيقه
وان زهقت نفوس المعاندين لا زالت هذه الدولة مؤيدة منصورة واعداؤها مخذولة مقهورة
متصلة بدولة صاحب الزمان عليه افضل صلوات الرحمن وعلى آبائه الطاهرين صلوات الله عليهم
اجمعين ولا زال سلطاننا موفقا لذلك وسالكا هذه الطرق والمسالك كخير سلتفت الى من التقى
اليه ما يؤدي الى هذه الملة ممن يظهر له ان في اعتقاده علة والله تعالى حافظه وناصره وقامع
عدوه وقاهره ومن قال آمين ابقى الله مهجته فان هذا دعاء يشمل البشر والحمد لله وحده وصلى
الله على من لا نبي بعده محمد وآله الطاهرين صلوات الله عليهم اجمعين تحررت الرسالة بخط
مؤلفها عامله الله بلطفه وكرمه وعفا عن سيئاته بمنه وجوده ونعمه وذلك في يوم السبت
من شهور سنة خمس وسبعين بعد الالف ولعل من تأملها يظهر له ان الباعث على كتابتها
نصرة الدين واهله لا غير ذلك والله الهادي الى سواء السبيل وهو حسبنا ونعم الوكيل
وقد تم تسويد هذه النسخة المباركة نقلا عن
خط المصنف دام ظله والحمد لرب
العالمين والعاقبة
للمتقين
م م م

واينعت ثمارها واورقت عودها
وتجلت سعودها وانارت اقمارها
م م م

Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 672, 1a.

كتاب الدر المنثور
للشيخ علي ابن [illegible]
ابن الشهيد الثاني

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله منير الحق و[illegible] اهله ومبير الباطل في عدو اهله
وزين السماء الشريعة بكواكب النبوة والولاية وماحي
ظلم ظلم من سلك خلاف سبيلهم من طرق الغواية و
الصلوة على من استرقى اعلى الدين القويم وشيدها
وقرر قوانين الصراط المستقيم ومهدها فسمعها
من سمعها ووعاها من وعاها وتعامى عنها من
حرم نفسه باختياره هداها محمد الهادي من
اهتدى في غيه الى خير السبيل والدال على منهج
الصواب لمن سلكه ومن لم يسلكه باوضح دليل
وعلى آله شموس الحق واقمار الصدق ونجوم
السماء والارض وينابيع الحكمة والسنة والفرض
ومنار من بهم اهتدى واعلام من بسنتهم اقتدى
وعلى اصحابهم واوليائهم وانصارهم واحبائهم
وتابعي سبيلهم وامثالهم من العلماء الذين صرفوا
اعمارهم وكدوا انفسهم ليلهم ونهارهم في
احياء آثارهم واجتناء الحق من يانع ثمارهم واطلقوا
عما وصل اليه جهدهم [illegible] عما نقضته

Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 672, 34a.

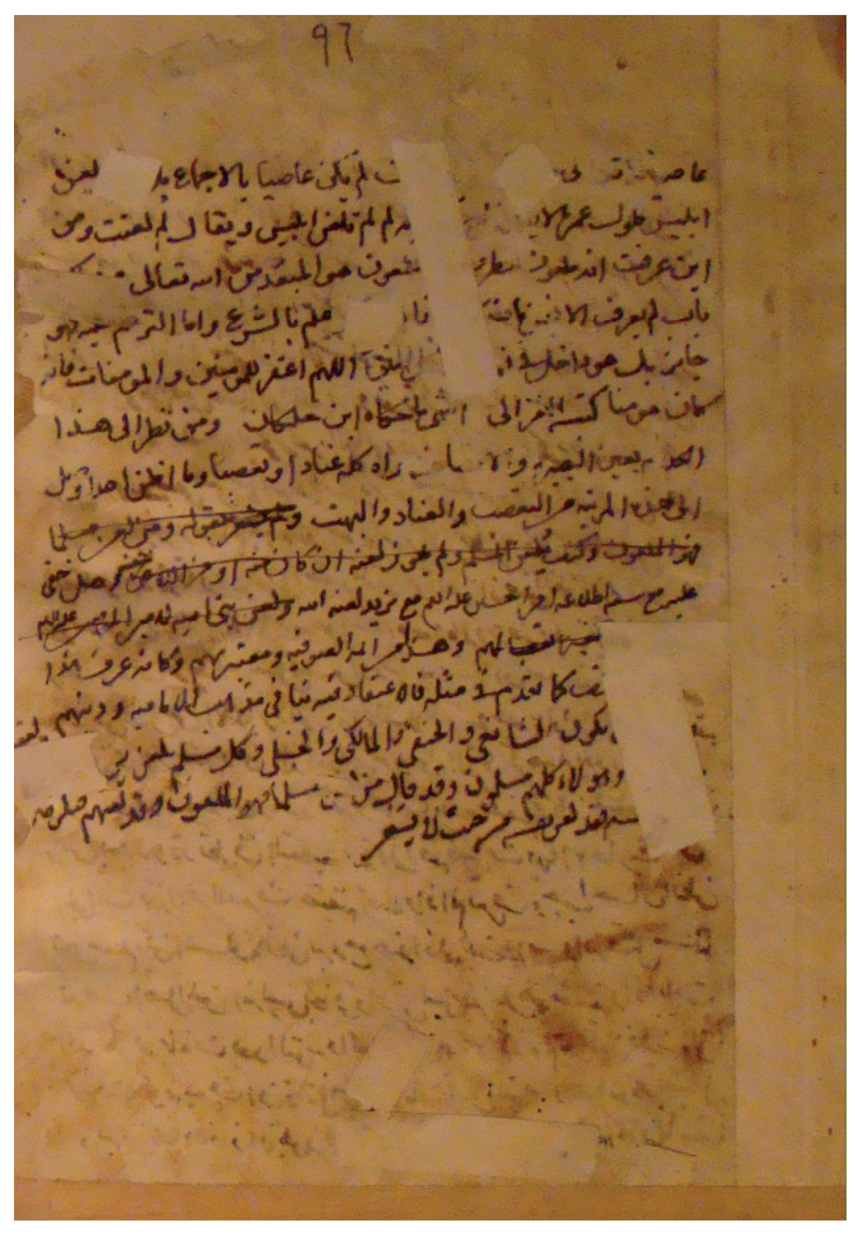
شهر جمادی الاولی سنة سبعين بعد الالف ولعل من تأملها
والضعف يظهر له ان الباعث على كتابتها نصرة الدين ولهذا
لا غنى ذلك والله الهادي الى سواء السبيل وهو حسبنا ونعم
الوكيل قد تمت على يد الحقير محمد شريف الاصفهاني في يوم العاشر
شهر ربيع الثاني سنة خمس وعشرين ومائة بعد الالف
من الهجرة النبوية صلى الله عليه وآله
تم تم تم سـ ١١٢٥

بسم الله الرحمن الرحيم
هذه ملحقات هذه الرسالة تشتمل على ما هو من كلام علمائنا
وغيرهم مما له مناسبة بالمقام فمن ذلك ما ذكره شيخنا بل
شيخ الطائفة المحقق الشيخ مفيد قدس الله ارواحهم في كتاب
الرد على اصحاب الحلاج وقد رايت منه اوراقا يسيرة والكتاب
مذكور في فهرست مصنفاته للشيخ الطوسي والنجاشي رض و
في هذه الاوراق اعلم ايدك الله ان كثيرا من هذا العالم قائل
بالامامة على ظاهر من القول مليح وباطن من الفعل قبيح
يعلنون تقية اعيانا ويبطن كفرا وعدوانا يأكلون الدنيا بالدين
ويدخل الشبه على قلوب المستضعفين من المؤمنين الحادا
في دين الله وعنادا لآل رسول الله ص ومنه لما رأينا انهماك
الحلاجية في اغواء ضعفاء الفرقة الناجية توجهنا الى بيان
اضاليلهم ورد اقوالهم لئلا يغتروا بالحادهم في المقالات ويوضحوا
باغراضهم عن مسلك النجاة كما هو شرح في مصنفه الجزء الاول

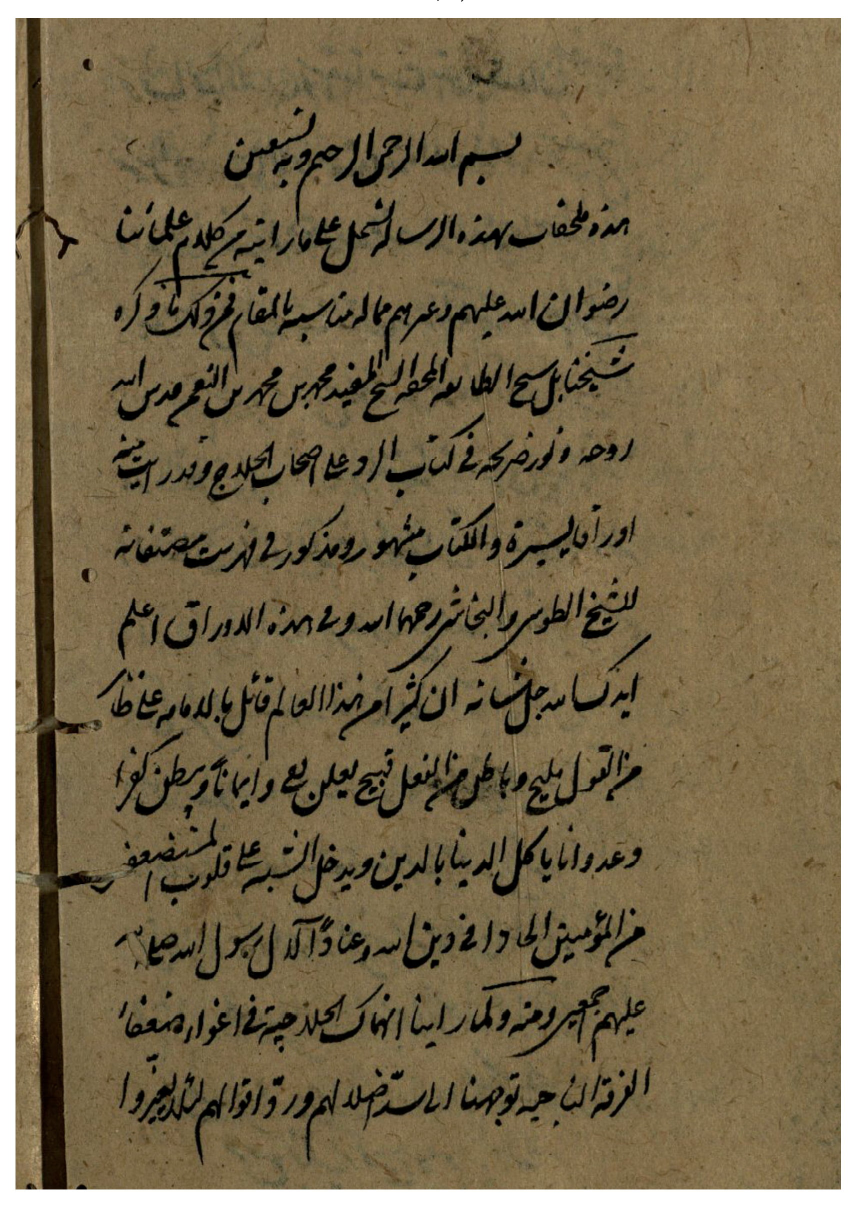
Mülḫiḳâtü's-Sihâmi'l-mâriḳa

Müellif Nüshası, Şirâz: Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi,
Nr. 1483/2, s. 72.

Müellif Nüshası, Şirâz: Allâme Tabâtabâî Kütüphanesi,
Nr. 1483/2, s. 96.

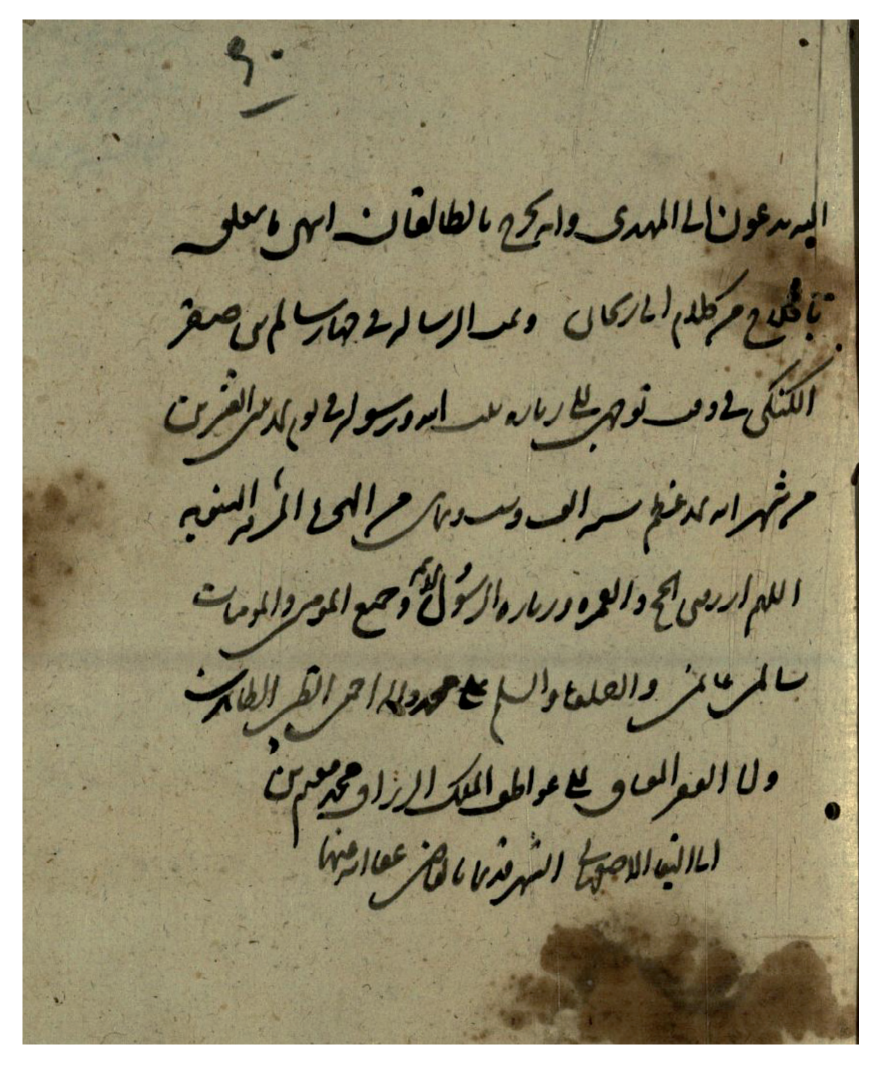

Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi,
Nr. 1968/2, 44b.

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين
هذه ملحقات بهذه الرسالة تشتمل على ما رأيته من كلام علمائنا
رضوان الله عليهم وغيرهم مما له مناسبة بالمقام فمن ذلك ما ذكره
شيخنا الجليل شيخ الطائفة المحقق الشيخ المفيد محمد بن محمد بن النعمان قدس الله
روحه ونور ضريحه في كتاب الرد على أصحاب الحلاج وقد رأيت منه
أوراقا يسيرة والكتاب مشهور ومذكور في فهرست مصنفاته
للشيخ الطوسي والنجاشي رحمهما الله وفي هذه الأوراق اعلم
أيدك الله جل شأنه أن أكثر أمر هذا العالم قائل بالإمامة على ظاهر
من القول مليح وباطن من الفعل قبيح يعلن [illegible] وإيمانا ويبطن كفرا
وعدوانا يأكل الدنيا بالدين ويدخل الشبهة على قلوب المستضعفين
من المؤمنين الحاد في دين الله وعناد آل رسول الله صلى الله
عليهم أجمعين ومنه ولما رأينا انهماك الحلاجية في إغواء ضعفاء
الفرقة الناجية توجهنا [illegible] ضلالهم ورد أقوالهم لئلا يغتروا

Tahran: Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nr. 1968/2, 60a.

إليه يدعون إلى المهدي وإنه يخرج بالطالقان انتهى ما علقه

[illegible] من كلام أبي الريحان وتمت الرسالة في نهار [illegible]

[illegible] في وقت توجهي للزيارة بيت الله ورسوله [illegible] العشرين

من شهر الله [illegible] من الهجرة النبوية

اللهم ارزقني الحج والعمرة وزيارة الرسول [illegible] وجميع المؤمنين والمؤمنات

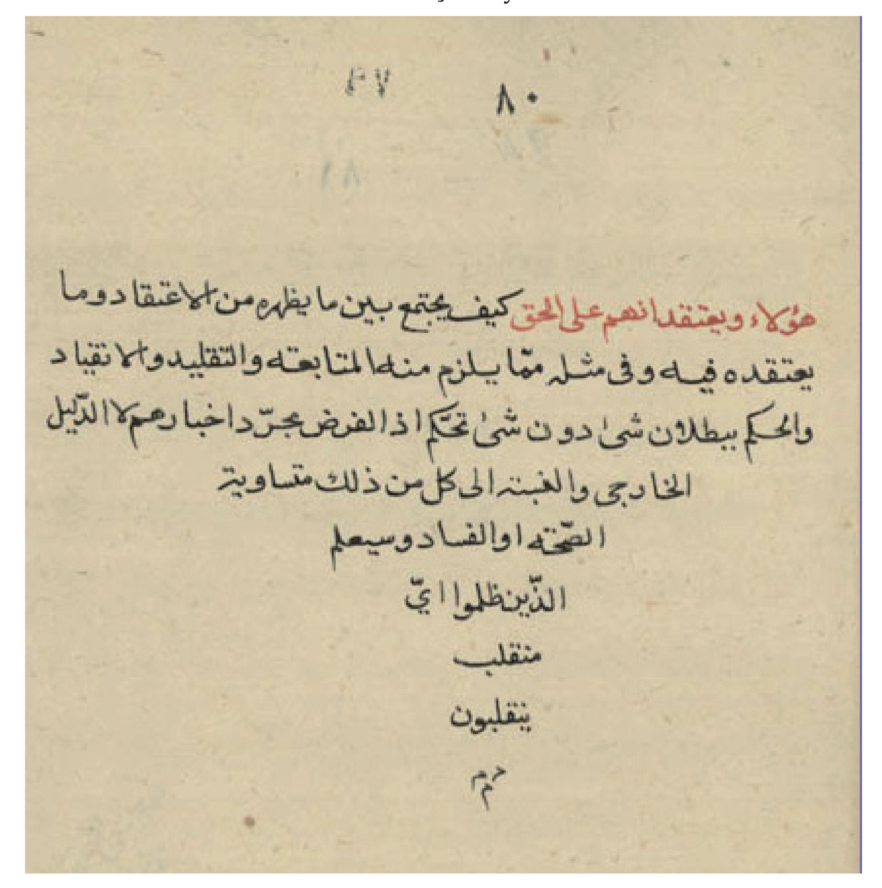
[illegible] والصلاة والسلام على محمد وآله أجمعين الطيبين الطاهرين

Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Nr. 521/2, s. 61.

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

هذه ملحقات بهذه الرسالة تشتمل على ما رأيته من كلام علمائنا رضوان الله عليهم وغيرهم
مما مناسبته بالمقام فمن ذلك ما ذكره شيخنا بل شيخ الطائفة المحقة الشيخ المفيد محمد بن
محمد بن النعمان قدس الله روحه ونور ضريحه في كتاب الرد على اصحاب الحلاج وقد رأيت
منه اوراقا يسيرة والكتاب المشهور ومذكور في فهرست مصنفاته للشيخ الطوسي والنجاشي
وفي هذه الاوراق اعلم ايدك الله جل ثناءه ان كثيرا من هذا العالم قايل بالامامة على ظاهر
من القول مليح وباطن من الفعل قبيح يعلن تقى وايمانا ويبطن كفرا وعدوانا ياكل الدنيا
بالدين ويدخل الشبه على قلوب المستضعفين من المؤمنين الحادا في دين الله وعنادا
لآل رسول الله صلى الله عليهم اجمعين ومنه ولما رأينا انهماك الحلاجية في اغواء ضعفاء
الفرقة الناجية توجهنا الى سد اضلالهم ورد اقوالهم لئلا يغتروا بايهامهم في المقالات
ويعرضوا باعراضهم عن مسلك النجاة كما مر في مقدمته الجزء الاول من هذا الكتاب المسمى بكتاب
الرد على اصحاب الحلاج الذين نكبوا ونكبوا عن المنهاج والذين الحدوا في حب الله قولا ومكيدة
وبالغوا في عداوته فعلا وعقيدة انتهى ما رأيته من الكتاب المذكور وارجو من الله ان
يمن بروية كله ومما رأيته منقولا عن الكتاب المذكور للمفيد رحمه الله عن الهادي
انه قال بعد سؤاله عن حال هؤلاء وسماعهم الغناء وصفقهم ورقصهم وصياحهم وكونهم
يصيرون بغير شعور كلهم من المرائين والخداعين ولا يشتغلون بهذه الاعمال الا لغرور
الناس فانها من الشيطان وانهم يتبعونه فقيل له يا ابن رسول الله يقولون لا شعور
لنا في بعضها فتلى عليه السلام يخادعون الله والذين آمنوا وما يخدعون الا انفسهم وما يشعرون

Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Nr. 521/2, s. 80.

٨٠

هؤلاء ويعتقد انهم على الحق كيف يجتمع بين ما يظهره من الاعتقاد وما
يعتقده فيه وفي مثله مما يلزم منه المتابعة والتقليد والانقياد
والحكم ببطلان شيء دون شيء تحكم اذ الفرض تجرد اخبارهم عن الدليل
الخارجي والنسبة الى كل من ذلك متساوية
الصحة او الفساد وسيعلم
الذين ظلموا اي
منقلب
ينقلبون
تم

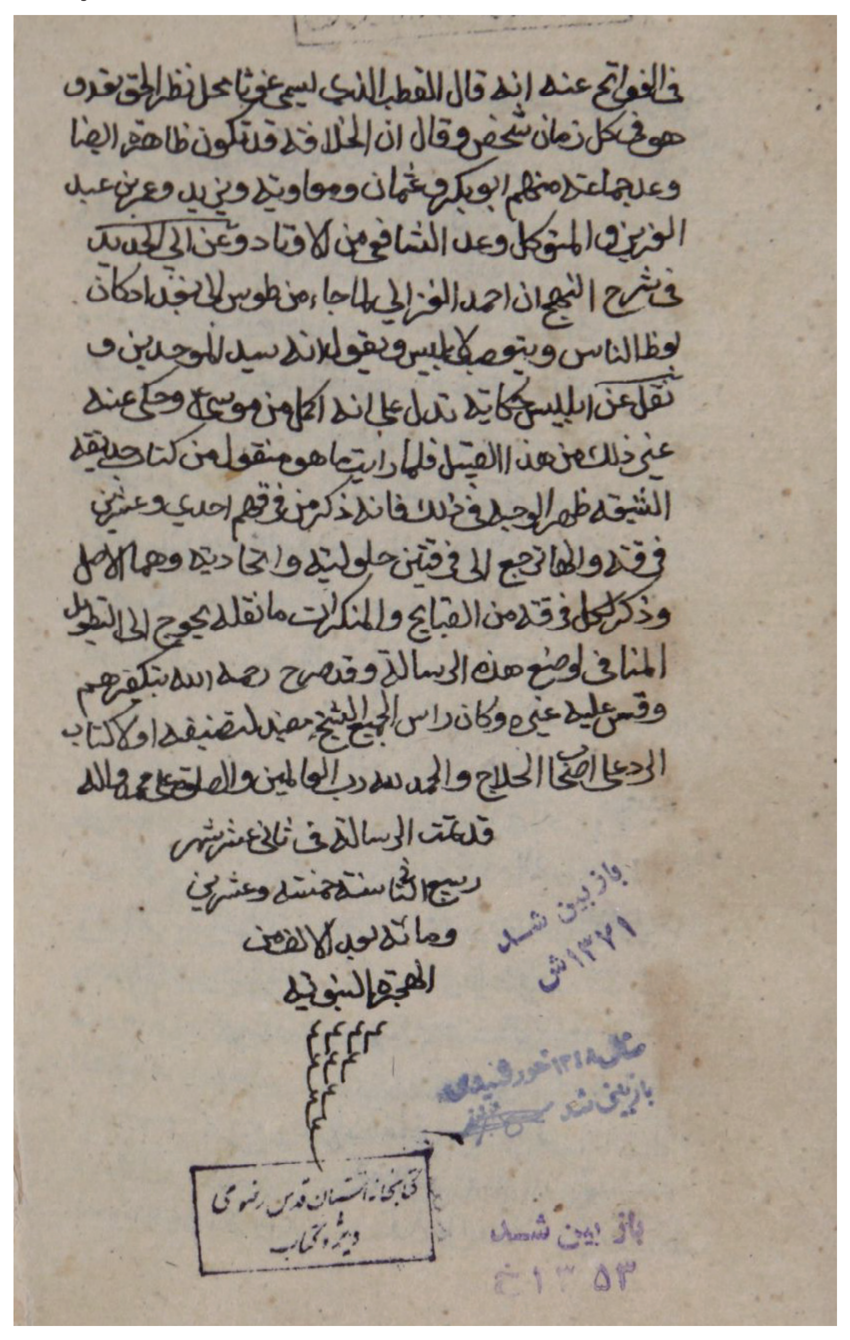
Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 18382, 34a.

شهر جمادی الاولی سنة سبعين بعد الف، ولعل من تأملها
والصف يظهر له ان الباعث على كتابتها نصرة الدين ولهذا
لا غنى ذلك والله الهادي الى سواء السبيل وهو حسبنا ونعم
الوكيل قد فرغت على يد الحقير محمد شريف الادعياني في يوم العاشر
شهر ربيع الثاني سنة خمس وعشرين بعد ومائة بعد الالف
من الهجرة النبوية صلى الله عليه وآله
تم كم سنة ١١٢٥

بسم الله الرحمن الرحيم

هذه ملحقات هذه الرسالة تشتمل على ما هو من كلام علمائنا
وغيرهم مما له مناسبة بالمقام فمن ذلك ما ذكره شيخنا بل
شيخ الطائفة المحقق الشيخ مفيد قدس الله ارواحه في كتاب
الرد على اصحاب الحلاج وقد رايت منه اوراقا يسيرة والكتاب
مذكور في فهرست مصنفاته للشيخ الطوسي والنجاشي رض ق
فهذه الاوراق اعلم ايدك الله ان كثيرا من هذا العالم قائل
بالامامة على ظاهر من القول مليح وباطن من الفعل قبيح
يعلن تقية ايمانا ويبطن كفرا وعدوانا يأكل الدنيا بالدين
ويدخل الشبهة على قلوب المستضعفين من المؤمنين الحادا
في دين الله وعنادا لآل رسول الله ص ومنه لما راينا انهماك
الحلاجية في اغواء ضعفاء الفرقة الناجية توجهنا الى بيان
اضلالهم ورد اقوالهم لئلا يغتروا بالحيامهم في المقالات ويوضوا
باعراضهم عن مسلك النجاة كما صرح في مقدمة الجزء الاول

Meşhed: Kitabhâne-i Âsitân-ı Kuds-i Razavî, Nr. 18382, 40b.

خ الغوا تم عنه انه قال القطب الذي يسمى غوثا محل نظر الحق يعرف
هو في كل زمان شخص وقال ان الحلاج قد تكون ظاهر الصفا
وعلى جماعة منهم ابو بكر وعثمان ومعاوية ويزيد وعمر بن عبد
العزيز والمتوكل وعلى الشافعي من الاوتاد وعن ابي الحسن
في شرح النهج ان احمد الغزالي لما جاء من طوس الى بغداد كان
يوعظ الناس ويتعصب لابليس ويقول انه سيد الموحدين و
نقل عن ابليس حكاية تدل على انه اكمل من موسى وحكى عنه
غير ذلك من هذا القبيل فلما رايت ما هو منقول من كتاب حديقة
الشيعة ظهر الوجه في ذلك فانه ذكر من فرقهم احدى وعشرين
فرقة وانها ترجع الى فرقتين حلولية واتحادية وهما الاصل
وذكر لكل فرقة من القبائح والمنكرات ما نقله يحوج الى التطويل
المنافي لوضع هذه الرسالة وقد صرح رحمه الله بتكفيرهم
وقس عليه غيره وكان راس الجميع الشيخ مفيد لتصنيفه اولا كتاب
الرد على اصحاب الحلاج والحمد لله رب العالمين والصلوة على محمد واله

قد تمت الرسالة في ثاني عشر شهر
ربيع الثاني سنة خمسة وعشرين
ومائة بعد الالف من
الهجرة النبوية

السّهام المارقة من أغراض الزنادقة

[الرد على الصوفية والأخبارية]

و

ملحقات [السّهام المارقة من أغراض الزنادقة]

علي بن محمد بن الحسن بن زين الدين العاملي
(سبط الشهيد الثاني)

تقديم، تحقيق وترجمة إلى اللغة التركية
إدريس تورك – خليل إشيلاق

فهرس الموضوعات

السّهام المارقة من أغراض الزنادقة
[الرد على الصوفية والأخبارية]

[مقدمة][1]

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

الحمد لله منير الحق وأهله، ومبين الباطل فرعه وأصله، ومزيّن سماء الشريعة بكواكب النبّوة والولاية، وماحي ظُلَم ظُلْمِ من سلكَ خلافَ سبيلهم من طرق الغواية، والصّلاة على من أسَّس قواعد الدين القويم وشيَّدها، وقرَّر قوانين الصراط المستقيم ومهدها، فسمعها مَن سمعها ووعاها من وعاها، وتصامَّ عنها من حرم نفسه باختياره هداها محمد الهادي من اهتدى وغيره إلى خير السبيل، والدّال على منهج الصواب لمن سلكه ومن لم يسلكه بأوضح دليل، وعلى آله شموسِ الحقّ وأقمارِ الصدق ونجومِ السماء والأرض، وينابيعِ الحكمة والسنة والفرض، ومنار مَن بهم اهتدي، واعلام من بسنتهم اقتدى، وعلى أصحابهم وأوليائهم وأنصارهم وأحبائهم وتابعي سبيلهم وأمنائهم من العلماء الذين صرفوا أعمارهم

[1] في ظهرية نسخة ش: قد ورد عن النبي صلى الله عليه وآله: «إنّ امتي تفترق [على] ثلاث وسبعين فرقة وأن الناجي منها فرقة واحدة والبقي هالك»، والصوفية فرق كثيرة، وفيهم النواصب وأهل الاعتقادات الفاسدة المحالفة الشريعة المطهرة كما يظهر لمن تتبع ذلك، ومن له يخرج عن الشريعة او سمي صوفيا.

وادأبوا[٢] أنفسهم ليلهم ونهارهم في إحياء آثارهم، واجتناء الجني من يانع ثمارهم، وامتثلوا بما وصل إليه جهدهم أوامرهم، وانزجروا عما تضمَّنته زواجرهم، ولم يجنحوا إلى أهل البدع ومتابعي الرأي المختَرِع.

وبعد؛ فيقول غريق بحرِ ذنبه وراجي عفو رّبِه **علي بن محمد بن الحسن بن زين الدين** -نوَّر اللهَ [٢] قلبه بأنوار المعرفة واليقين- إني بعد ماكتبت ما برز من شرح **اصول الكافي** المسمّى بـ**الدُّرّ المنظوم من كلام المعصوم**، جمعت ماكان باقيا عندي مما أجبتُ به بعض الإخوان في سؤالهم عن أحاديث مشكلة وغيرها كنت أكتب في حلّها ما يخطر لفكري الفاتر، ويتراءى لنظري القاصر، وكان قد شذّ عني منها الكثير وبقي القليل لعلها تنفع من ينتفع بها، وسَّميته بـ**الدّرّ المنثور من المأثور وغير المأثور**[٣]، وكان من جملتها الحديث الآتي، وقد روي من طرقنا وطرق العامَّة، وكنت قد كتبت في معناه ما اقتضاه الحال، فرأيت الميل من بعض الإخوان إليه، فأفردته في هذه الرسالة مع زيادات واختلاف ما في الترتيب لعلَّ أن ينتفع بها من عرف الرجال بالحق لا الحق بالرجال، وترك عبادة الهوى والميل إلى من استمالتهم الدنيا، ولما[٤] رأيته قد فشا من التساهل بأمر الشرع وأهله، وبذل الجهد في حطِّ مرتبته وتنقيص محلِّه، وإرادة إطفاء نور الله بالأفواه ﴿ويأبى الله إلا أن يتم نوره﴾[٥] ويرعاه بتمويهات يظن الغافل منها أنهم أهل الله، ويعلم العاقل حقيقة مرامهم ومغزاهم[٦]، وقد مضى تمويههم على الجمِّ الغفير، وتابعهم على ذلك الكبير والصغير، وساعدهم عليه [٣] الميل إلى الراحة من تحصيل العلوم الدينية التي هي الوسيلة إلى تحصيل المراتب السَّنيّة، وسميتها بـ**السّهام المارقة من أغراض**[٧] **الزنادقة**، وجعلتها مشتملة على اثنتي عشر فصلاً وخاتمة، والله الهادي إلى سواء السبيل، وهو حسبنا ونعم الوكيل.

---

٢ م د ق: وأذابوا.

٣ د ق: بالدّرّ المنثور من الخبر المنثور تغليبا لجانب الخبر.

٤ آ + قد.

٥ سورة التوبة، ٣٢/٩

٦ ش م آ: معزاه؛ ق: معزاهم؛ د: مغزاه. مغزاهم أصح.

٧ في هامش آ: أعراض بالمعجمة والمهملة، ولكل واحد معنيان.

فصل[8] [حديث تحريم الغناء]

والحديث المشارُ إليه ما روي عن مولانا الصادق جعفر بن محمد –صلوات الله عليهما– قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله «اقْرَءُوا الْقُرْآنَ بِأَلْحَانِ الْعَرَبِ وَأَصْوَاتِهَا وَإِيَّاكُمْ وَلُحُونَ أَهْلِ الفسُوقْ وَأَهْلِ الْكَبَائِرِ، فَإِنَّهُ سَيَجِيءُ مِنْ بَعْدِي أَقْوَامٌ يُرَجِّعُونَ الْقُرْآنَ تَرْجِيعَ الْغِنَاءِ وَالنَّوْحِ وَالرَّهْبَانِيَّةِ، لَا يَجُوزُ تَرَاقِيَهُمْ، قُلُوبُهُمْ مَقْلُوبَةٌ وَقُلُوبُ مَنْ يُعْجِبُهُ شَأْنُهُمْ».[9][10][11][12]

أقول:[13] هذا الحديث يدل على أنَّ الغناء يحصل بترجيع القرآن على النحو المتعارف

---

[8] ش م: فصل ١؛ د — فصل؛ آ: فصل الأول.

[9] انظر: الأصول من الكافي لأبي جعفر محمد بن يعقوب بن اسحاق الكليني، تحقيق: علي أكبر الغفاري، (تهران: مكتبة الصدوق، ١٣٨١)، ٦١٤/٢.

[10] ش، د، آ: في **نهاية** ابن الأثير وفيه: «اقْرأُوا القرآن بلحون العرب وأصواتها، وأيَّاكُم ولحون أهل الفسق ولحون أهل الكتابين». اللحون والألْحان جمع لحن، وهو التطريب وترجيع الصوت وتحسين القراءة الشعر والغناء. ويشبه أن يكون أراد هذا الذي يفعله قراء الزمان من اللحون التي يقرؤون بها القصائد في المحافل فإن اليهود والنصارى يقرؤون كتبهم نحوا من ذلك، انتهى. وفي **جامع الأصول**: والألحان جمع لحن، وهو التطريب لشبيه ان يكون هذا الذي يفعله قرّاء زماننا بين أيدي الوعاظ في المجالس، من اللحون الأعجمية التي يقرؤون بها، مما نهى عنه النبي ﷺ، انتهى. منه.

انظر: النهاية في غريب الحديث والأثر لابن الأثير، تحقيق: محمود محمد الطناحي، (المكتبة الاسلامية) ٢٤٢/٤–٢٤٣؛ جامع الأصول في أحاديث الرسول لابن الأثير، تحقيق: عبد القادر الأرنؤوط، (مكتبة الحلواني، ١٣٨٩)، ٤٥٩/٢.

[11] ش آ: نقل هذا الحديث الشيخ بهاء الدين قدس سره في **الكشكول**، وقال عن أبي عبد الله «ع»، وفي **مجمع البيان** عن حذيفة بن اليمان، وفيها قال: قال رسول الله «ص» الخ. ورأيته في مواضع الأخر لا يحضرني الآن وفي غير ما هنا أهل الفسق وأهل الكتابين. منه.

انظر: الكشكول للشيخ بهاء الدين الآملي، (بيروت: اعلمي، ١٤٠٣) ٥/٢.

د: نقل هذا الحديث الشيخ بهاء الدين –قدس سره– بصورة ما في الأصل في **الكشكول** عن أبي عبد الله «ع» وهو في **مجمع البيان** عن حذيفة بن اليمان وفيها قال: قال رسول الله «ص» الخ. وأظنه في **مجمع البيان** وأهل الكتابين يدل الكبائر [؟] وأهل الكتابين [...؟] بما بعده، فلعل الكبائر [؟] تحريف. وفي الكافي كما في الأصل وفيه [...]. [النص غير قابل للقراءة لأن حافة الصفحة تالفة.]

[12] ش: الحديث كما في **الأصول من الكافي** في باب ترتيل القرآن، وفيه أهل الفسق أهل الفسوق، نسخة، منه.

انظر: الأصول من الكافي، ٦١٤/٢.

[13] م – أقول.

في هذا الزمان، ويدلُّ على تفسير الغناء بالترجيع المطرِب، والطرب خفَّة تصيب الإنسان لشدَّة حزنٍ أو سرورٍ كما ذكره أهل اللغة. وفي كون فعلهم فعل أهل الفسوق وأهل الكبائر، وعدم جوازه تراقيهم وقلب قلوبهم وقلوب من يعجبه شأنهم من أنواع الفصاحة والبلاغة والذم والزجر على أبلغ وجه وأكمله ما هو ظاهر لمن عقله وتأمَّله، كيف وهو كلام سيد البشر صلى الله عليه وآله.

وهل رأيت أو سمعت أحداً يقرأ القرآن لاعباً بالمثاني والعود والطنبور والأوتار ونحوها حتى يخصّ الغناء بمثل ذلك، ويسهّل طريق سماع ما صارَ متعارفاً شائعاً بعدما ظهر [٤] أنه غناء في غير القرآن أيضاً؛ لصدق الغناء عليه بما قد عرفته**!؟** وسنوضِّحه فيما بعد إن شاء الله تعالى، وهل لذلك وجه غير إجابة الشيطان وميل الطَّبع واستمرار ذلك واعتياده، فخفَّ لذلك قبحه وارتكابه كما هو الشأن في كلِّ ما يعتاد ويتكرَّر**!؟** قال جالينوس: رؤساء الشياطين ثلاثة: شوائب الطبيعة، ووساوس العامَّة، ونواميس العادة. انتهى.

وقد سرى ذلك من صوفيَّة المخالفين وملاحدتهم، ميلاً إلى طريقتهم واعتقادهم، وكراهةً لما ورد من طرقنا من النهي عن مثله. وقد خصّ المحرَّم منه مثل الغزالي وأضرابه بما يُستعمَل في مجالس الشرب وأهل الفسوق، فقلَّده في ذلك من أعجبه وأحسن الظن به مع استلزامه إساءة الظن بالأئمة وعلماء شيعتهم، فصار من يعجبه ذلك من **الإنَّاغزاليون**، كما أنّ علماء الإمامية عنده **إنّاوَجَدْنائيّون**، وإن شئت قلت من **الإنَّانصبنائيون** ليكون موافقاً في السخافة والوزن والمعنى لما ذكر ومن نصب العداوة لأهل البيت ولشيعتهم، صدق عليه هذا ومن تبعه وقلَّده كان مثله، فما ظنُّك بعداوة أجلَّاء شيعتهم ومحبيهم ومروِّجي مذهبهم وناصريهم ومعادي أعدائهم ومناويهم، وسنذكر مِن بعض نصب الغزالي وعداوته للأئمة وعلمائهم ما سيظهر عليكم.

فالغناء [٥] إن كان هو الترجيع الذي ذكره علماؤنا فهو صادق على مثل ذلك، وإن كان راجعاً إلى العُرف –كما قيل أيضاً– فإنا لم نجد في عرف بلاد العرب إذا سمعوا من ينشد الشعر وغيره على الطريق المعهود إلَّا أنهم يقولون: هذا يُغني أو هذا مغنٍّ. وكان والدي –طاب ثراه– مدة مجاورته في مشهد الحسين ﷷ إذا توجه للزيارة، وسمع الحفَّاظ يقرؤون القرآن على النحو المتعارف يضع يديه على أذنيه حتى يتجاوزهم، وليس هذا استدلالاً، بل من مؤيدات العرف.

وقد ذكر الصوفية في أسباب حصول الجذبة والحالة التي تحصل للمريد: أنه يلازم سماع الغناء، وتارةً يقولون: إنّ من أسبابها سماع الغناء. وقد تكرّر هذا في كتبهم ولا ينكره إلّا مكابر، أو من لم يكن رآها. فهذا اعتراف منهم بأنّ مثل ما يفعلونه ويسمعونه غناء، ومن خصَّ المحرَّم منه بما تقدم يعترف أيضا بصدقه على غير ما خصَّه، ولا كلام في ذلك مع الصوفي المخالف، بل مع من هو على ظاهر هذا المذهب، ولا مفرَّ له من القول بتحريم كل ما يصدق عليه الغناء سوى ما استثنى لإطلاق دليله وعمومه، فإن قبلت بالعرف فقد اعترفوا به، وإن رجعت إلى الترجيع المطرب، فكونه كذلك بديهيٌّ.

وقد استثنى أهل شرعنا من الغناء الحُدَاء للإبل والغناء في الأعراس بشروط مقرَّرة، وذلك بدليل يدل على استثنائها، فليت شعري كون الحُدَاء من الغناء عرفاً، وما يدّعي أنّه ليس منه، هل هو إلا من تسويل النفس حبَّ ما تميل [٦] إليه، وإعانة الشيطان على ذلك، وحبُّك الشيءَ يعمى ويصم؟

وما ورد من لفظ الألحان –كما في هذا الحديث– وفهم المعنى المنهي عنه منه ناش من ضيق العَطَن[١٤] عن معرفة مواقع الألفاظ ومقامات استعمالها، وذلك لتألّف طبيعة أهل الغناء بكون مثل النّغمة والألحان ينصرف إلى المعنى المتعارف بينهم يتوهمون أنه قد يفارق الغناء فيكون ألحاناً ولا يكون غناءً، وإلّا فالألحان والنغمات والأصوات معانيها متقاربة تختلف باختلاف مقاماتها، فتصدق مع الغناء وغيره، والكلام في لحنٍ يصدق عليه الغناء أو لا يصدق، ومما ينبه على ذلك ما في هذا الحديث من التعبير بألحان العرب ولحون أهل الفسوق.

فصل[١٥] ٢ [الأخبار المتوهمة في جواز الغناء]

واعلم أن تحريم الغناء مما لا خلاف فيه بين الإمامية، وهو ثابت بالكتاب والسنة[١٦]،

---

[١٤] م: الغطن؛ وفي الدر المنثور من المأثور وغير المأثور: الفطن. انظر: الدر المنثور من المأثور وغير المأثور لعلي بن محمد بن الحسن بن زين الدين العاملي، تحقيق: منصور الإبراهيمي، (طهران: مركز إحياء التراث الإسلامي، ١٤٣٣)، ٤٥/١.

[١٥] د: فصل؛ آ: الفصل الثاني.

[١٦] ش، د، آ: روى الصدوق في **الفقيه** وغيره، قال في **الفقيه**: وَالْغِنَاءُ مِمَّا أَوْعَدَ اللَّهُ عَلَيْهِ النَّارَ وَهُوَ قَوْلُه ﷻ ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾. وسئل الصادق

ولا حاجة بنا إلى تفصيل ما ورد منهما، وإثباته فمن منع ذلك فهو مكابر. وقول علمائنا –رضوان الله عليهم– بعد تعريفه بمدّ الصّوت المشتمل على الترجيع المطرب، أو بما يسمى في العرف غناء وإن لم يطرب سواء كان في شعر أم قرآن أم غيرهما، يمكن أن يكون مستندهم في تحقّقه في القرآن، هذا الحديث وما هو بمعناه، ويمكن أن يكون العرف، أو الترجيع، أو الجميع. ودلالة التعريفين على تحريمه في القرآن وغيره ظاهرة، وأما الحديث فإن دلالته على تحريمه في القرآن[١٧] يستلزم الدلالة على تحريمه في غيره، بل يدلّ[١٨] على تحريمه فيه وفي غيره لمن تدبّر.

فإن قلت: قوله عليه السلام [٧] «اقْرَءُوا الْقُرْآنَ بِأَلْحَانِ الْعَرَبِ وَأَصْوَاتِهَا وَإِيَّاكُمْ وَلُحُونَ أَهْلِ الفسُوقْ وَأَهْلِ الْكَبَائِرِ»[١٩]، لا يدلّ على أنّ كلّ ما ليس من ألحان العرب يكون من ألحان أهل الفسوق وأهل الكبائر، ويمكن الواسطة بحيث لم يكن[٢٠] من كلّ منهما، ولا دليل على تحريمها، وهي كما تتحقّق[٢١] في القرآن تتحقّق[٢٢] في غيره مما هو مصطلح الصوفية في إنشادهم إذا رقصوا وصفّقوا[٢٣] أو بغير ذلك.

وأيضاً فما تضمّنه من التشبيه بترجيع الغناء لا يدل على كونه غناء، بل ربما دل على كونه ليس بغناء، لأنَّ المشبّه غير المشبّه به، وذلك قوله عليه السلام «يرجّعون القرآن ترجيع الغناء»، فإنّ معناه يرجّعون ترجيعاً مثل ترجيعه، وهذا غاية ما يدل على أنّ هذا الترجيع

عليه السلام عن قول الله عز وجل ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ﴾، قال: «الرِّجْسُ مِنَ الْأَوْثَانِ: الشِّطْرَنْجُ، وَقَوْلُ الزُّورِ: اَلْغِنَاءُ». الحديث وفي تفسير علي بن إبراهيم عن الصادق عليه السلام «إن اللغو في قوله تعالى ﴿وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ﴾ الغناء والملاهي». منه.

انظر: من لا يحضره الفقيه لابي جعفر محمد بن علي بن الحسين بن بابونه القمي، تحقيق: علي أكبر الغفاري، (قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ١٤٢٩)، ٥٨/٤؛ تفسير القمي لأبي الحسن علي بن إبراهيم القمي، تحقيق: السيد طيب الموسوي الجزائري، (مطبعة النجف، ١٣٨٧)، ٨٨/٢.

[١٧] آ – وغيره ظاهرة وأما الحديث فإن دلالته على تحريمه في القرآن.

[١٨] م: تدل.

[١٩] الأصول من الكافي، ٦١٤/٢.

[٢٠] م: تكن.

[٢١] م: يتحقق.

[٢٢] م: يتحقق.

[٢٣] م: صعقوا.

المشابه لترجيعه غير جائز في القرآن. فلو وقع المشابه لترجيع أهل الغناء في غير القرآن لا يحرم بغير دليل، والحديث لا يدل عليه.

وربما دلَّ النهي عن قراءته بلحون أهل الفسوق وأهل الكبائر، على ما ذهب إليه الغزالي ومن تابعه من **الإنَّاغزاليون** أو **الإنَّانصبنائيون** من تخصيص الغناء المحرَّم، بما يستعمله من يفعل الكبائر والفسوق في أوقات فسوقهم وكبائرهم، وأهل التصوف ليسوا من أهل الفسوق والكبائر، فما يفعلونه من النغمات والحركات غير داخل في ذلك، بل هؤلاء أهل الله، بل عينه، ففعلهم خارجٌ عن ذلك.

قلت: هذه شبهة[٢٤] ضعيفة تنشأ من غير خبير بمواقع الكلام العربي وعارف بتركيبه. وتحقيقه: إنَّ الإضافة في ترجيع الغناء بيانية [٨]، لأن الترجيع على الوجه المخصوص هو الغناء، وهو أيضاً اللحن المخصوص ومدّ الصوت المطرب، فمعنى ترجيع القرآن ترجيع الغناء التغني[٢٥] بالقرآن كما يتغنى بغيره.

وحاصله: ترجيع القرآن ترجيعاً هو الغناء، لا ترجيعا يشابه ترجيع الغناء، وفائدة البيان في الإضافة ظهورُ الغناء في غير القرآن وشهرته، فاعتبار التشبيه لا من جهة تركيب اللفظ، بل هو بيان للمعنى الذي ذكرته. على[٢٦] أنّا لو اعتبرنا التشبيه الذي ذكرته، كان معناه ترجيعاً مثل ترجيع الغناء المتعارف بين أكثر الناس كونه غناء، الحاصل بالترجيع الخاصّ فيكون ترجيع القرآن مثله في كونه غناء، ولا يقتضي التشبيه المغايرة، بل إلحاق هذا الفرد الذي ربما يشتبه خروجه عن الغناء بالمعنى المتعارف، وذلك لتحقّق الترجيع فيهما، وهذا وإن كان غير محتاج إليه لكنه يصلح وجهاً.

وفي ذكر أهل الفسوق مع الإتيان بلفظ «أهل» فيه وكذا في أهل الكبائر وتركه في قوله «ترجيع الغناء» من غير ذكر الأهل، تنبيه على أن الإضافة بيانيةٌ، وفهم هذا يدرك بالذوق السليم والاطلاع على مواقع الكلام ودقائقه.

وإذا ظهر لك ما ذكرته، وتدبّرته ظهر لك؛ أن الواسطة التي ذكرتها غير معقولة، وبهذا يندفع أيضاً فرض واسطة بين ألحان العرب ولحون أهل الفسوق وأهل الكبائر، بل فيه

---

٢٤ م: الشبهة

٢٥ م: المتغنى.

٢٦ م – على.

دلالة وإشارة الى أنّ هذه[٢٧] الواسطة هم أهل الفسوق باعتبار [٩] ذكر «الأهل» مكرّراً، وتوسيط أهل الفسوق بين أهل الكبائر، وما تقدمه. على أنّ من الغناء عند الإماميّة ما يتحقّق في غير ما خصّه الغزالي و**الإنَّاغزاليون**، فمتابعته خروج عمَّا يدل عليه العرف، وتعريف الغناء عندنا.

ولنا: أن ننفي الواسطة بوجه آخر، وهو أنّها لا تخلو من أن يصدق عليها تعريف الغناء أو لا يصدق، لا سبيل إلى الثاني لاعترافهم بأنَّ مثله غناء، كما تقدّم من تصريحهم بأنّ الغناء من أسباب الحالة التي يحصّلها المريد وليست سوى ما يفعلونه، ولقضاء اللغة وعرف العرب الآن بذلك أن صدقته، والأصل عدم النقل.

وقوله عليه السلام «لاَ يَجُوزُ تَرَاقِيَهُمْ»[٢٨] جمعُ ترقوة وهي معلومة، والمعنى –والله أعلم– أنّهم لاشتغالهم بالترجيع والطرب لا يتعدّى التراقي، فضلاً عن أن يصل إلى قلوبهم ليتدبرّوا معانيه، ويتأمّلوا أوامره ونواهيه ويتعظوا بمواعظه، ويعملوا بمقتضى أوامره، وينتهوا عند مناهيه وزواجره، وغير ذلك مما فيه منفعتهم عاجلاً وآجلاً، بل يكونون مشتغلين بإخراج الألفاظ وتزيينها، وملاحظة المقامات وتحسين الصوت والترجيع بحيث لا يسعهم مع ذلك ملاحظة ما هو المقصود من تلاوة القرآن. ومن كان كذلك فقلبه مقلوبٌ لا يصلح لأن يكون وعاءً لذلك ونحوه، كما إذا كان الإناء ونحوه مقلوباً، فإنه لا يقبل أن يحفظ فيه شيء ويكون وعاءً له، وكذلك من يعجبه أمرهم[٢٩] وطريقتهم، فإن همَّه يكون مقصوراً على الطرب واللذّة [١٠] الحاصلين من السماع ونحوه، وربما دلّ على تناول ذلك لمن يعجبه شأنهم، وإن لم يحصل أو يتّفق له سماع، بل بمجرّد كون ذلك يعجبه.

ويحتمل أن يكون قوله عليه السلام «قلوبهم مقلوبة» إلى آخره، دعاءً عليهم بقلب قلوبهم بحيث تصير غير قابلة لكونها وعاءً[٣٠] لما تعيه القلوب غير المقلوبة، فيكون إنشاء، والأوّل وهو معنى الإخبار كأنه أنسب والثاني أبلغ –والله تعالى أعلم–.

فإن قلتَ: روي عن أبي عبد الله عليه السلام أن رجلاً جاء إليه فقال له: «إِنَّ لِي جِيرَاناً وَ

---

٢٧ م: هذا.

٢٨ الأصول من الكافي، ٦١٤/٢.

٢٩ م: أمروهم طريقتهم.

٣٠ م: دعاءً.

هُمْ جَوارٍ يتَغَنَّيْنَ ويَضْرِبْنَ بِالْعُود، فَرُبَّمَا دَخَلْتُ الْمَخْرَجَ فَأُطِيلُ الْجُلُوسَ اسْتِمَاعاً مِنّي لَهُنَّ»، فَقَالَ لَهُ عليه السلام: «لَا تَفْعَلْ»، فَقَالَ: «وَاللَّه مَا هُوَ شَيْءٌ آتيه بِرِجْلِي إِنَّمَا هُوَ سَمَاعٌ أَسْمَعُهُ بِأُذُني»، فَقَالَ الصَّادِقُ عليه السلام: «تالله تَاللَّه أَنْتَ أَ مَا سَمِعْتَ اللَّهَ، يَقُولُ: ﴿إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولاً﴾[31]، فَقَالَ الرَّجُلُ: «كَأَنَّنِي لَمْ أَسْمَعْ بِهَذِهِ الْآيَةِ مِنْ كِتَابِ اللَّه جل جلاله مِنْ عَرَبِيٍّ وَ لَا عَجَمِيٍّ لَا جَرَمَ[32]، أَنِّي قَدْ تَرَكْتُهَا وَأَنَا[33] أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ»، فَقَالَ لَهُ الصَّادِقُ عليه السلام: «قُمْ فَاغْتَسِلْ وَصَلِّ مَا بَدَا لَكَ فَلَقَدْ كُنْتَ مُقِيماً عَلَى أَمْرٍ عَظِيمٍ مَا كَانَ أَسْوَأَ حَالَكَ لَوْ مِتَّ عَلَى ذَلِكَ اسْتَغْفِرِ اللَّهَ وَاسْأَلْهُ التَّوْبَةَ مِنْ كُلِّ مَا يَكْرَهُ فَإِنَّهُ لَا يَكْرَهُ إِلَّا الْقَبِيحَ وَالْقَبِيحَ دَعْهُ لِأَهْلِه»، **ففيه،**[34] دلالة على أن الغناء إذا كان مصاحباً للضرب بالعود يكون حراماً، ولا يدل على تحريم الغناء مجرداً.

قلتُ: في هذا التَّوهّم [١١] أولاً: اعتراف بتحقّق الغناء في غير ذلك والكلام فيه، وثانياً: إن السؤال عن نوعٍ من الغناء، والجواب عنه وغيره مما ذكر -أي دلالة له-: على أنه لا يحرم فيما عدا ذلك، وأي دخل له بباب حمل المطلق على المقيَّد، على أنه لم يذكر في السؤال إلا مصاحبته العود، فينبغي حلّ ما كان معه غير العود كائنا ما كان من آلات اللهو بالجملة، فهذا لا يستحق الجواب، لكن اقتضاه المقام لشياعه دليلاً على ذلك بين محلّلي الغناء.

فإن قلتَ: قد ورد أيضاً في الحديث «تَغَنَّوْا بِهِ فَمَنْ لَمْ يَتَغَنَّ بِالْقُرْآنِ فَلَيْسَ مِنَّا»[35]، قلتُ: بعد ثبوت النَّهي عن الغناء في القرآن وغيره ينبغي صرف هذا الحديث عن ظاهره إن لم يُطرح، وقد أوَّلوه تارةً بتزيين الصوت وتحزينه بحيث لا يَصدقُ عليه الغناء، وتارة بحمل تغنّوا على معنى[36] استغنّوا، وما ذاك إلا لمنافاته ظاهراً لما تقرَّر وثبت تحريمه، وكيف كان فهو مصروف عن المعنى المحرَّم إذا تقرر ذلك! فميل النفس إلى شيء مع مساعدة الشيطان

---

٣١ سورة الإسراء، ٣٦/١٧.

٣٢ م: لا حرم.

٣٣ في الأصل: وَأَنَا؛ في كل النسخ: فإني.

٣٤ من لا يحضره الفقيه، ١ /٨٠.

٣٥ جامع الأخبار لتاج الدين محمد بن محمد الشعيري، (نجف: مطبعة حيدرية)، ص ٤٩.

٣٦ م – معنى.

يزيِّنان للإنسان ارتكاب ما لا يحسن ولا يليق، وهذا شأن كل صاحب شبهة ركست[٣٧] في ذهنه وطبعه وكره النّزوع[٣٨] عنها، فإنه يتشبّث لإثباتها بمثل هذه التمحّلات؛ لئلا يغلب هواه على ما استقر عنده ودعاه.

وليت شعري، لو فرض عدم تحقق أنّ مثل هذا في القرآن وغيره غناء، فهل احتماله راجح أو مساوٍ أم لا؟ ومن يميل إلى تقوى الله ويجعل نفسه قدوة أو مطلقاً، هل اللائق [١٢] بحاله اجتناب مثله أم لا؟ كيف وما ذكر من الحديث وغيره شاهدُ عدلٍ على كون مثله غناء، ولقد سرى هذا وما هو أعظم منه، من معاشرة أهل الخلاف ومن ضارعهم، ومطالعة كتبهم، وعدم تمييز الغّث منها من الثمين، والميل إلى طريقتهم، لما فيها من التساهل وغير ذلك. نسأل الله الهداية، ونعوذ به[٣٩] من الخذلان والإملاء والغواية، إنه جوادٌ كريم.

فصل[٤٠] ٣ [في بيان ظهور الصوفية ومطالعة بعض علماء الشيعة كتب الصوفية]

واعلم أنّ هذا الاسم –وهو اسم التصوّف– كان مستعملاً في فرقة من الحكماء الزائغين[٤١] عن طريق الصّواب، ثم من بعدهم كان يستعمل في جماعة من الزّنادقة بعد حصول الإسلام، ثم استعمله جماعة من أهل الخلاف وكانوا أعداء آل محمّد ﷺ، كالحسن البصري وسفيان الثوريّ ونحوهما، وحذا من بعدهم حذوهم أمثالهم كالغّزالي رأس النّاصبيين للعداوة لأهل البيت ﷺ، ولم يستعمله أحد من الإماميّة لا في زمن الأئمة ﷺ وظهورهم ولا بعد غيبة صاحب الأمر ﷺ.

ثمّ لما انتهى الأمر إلى هذا الزّمان وما قاربه، طالع بعض الإماميّة كتب الصوّفية،

---

٣٧ آ: ركنت.

٣٨ آ: الشرع.

٣٩ آ ق: بالله.

٤٠ د – فصل؛ آ: الفصل الثالث.

٤١ م: الزائعين.

فمنهم من رأى فيها ما يليق ولا منافاة له لقواعد الشريّعة، فأعجبه ذلك، لكنّه كان متمسّكاً بقوانين الشّرع فلم يتجاوز ما هو موافق ولم يلتفت إلى ما سوى ذلك.

ثمّ سرى الأمر إلى تعلّق بعضٍ بجميع طريقتهم، ورأوا أنّ من تبع بعض مسالكهم كان من هذه الفرقة، فصار لهم كالمستند في ذلك. فانتهت الحال إلى جعل الغناء [١٣] والرقص والصّفق من العبادة، بل ربّما صارت أفضلها وأكملها عندهم، ونسوا أو تناسوا ما ورد ممّن ينتسبون إليهم ظاهراً من النهّي عن ذلك، وصار اعتقادهم في النّواصب والزّنادقة ونحوهم أنّهم على الحقّ، فتركوا أمور الشرّيعة، واظهروا لضعيفي العقول والعوامّ ورُعاع النّاس حسن هذه الطريقة، وموّهوا عليهم أشياء يدّعون أنّها من باب الكشف والكرامات، واستخفّوهم لذلك فأطاعوهم، وساعدهم على ذلك رفع المشاقّ في تعلّم علوم الدّين وآداب الشّريعة وأكثر التكاليف حتّى إنّ الإنسان يكفيه من ذلك جلوسُه أربعين يوماً في مكان متخلّياً، ثم لا يحتاج إلى شيءٍ من معالم الدّين وتعلّم ما هو مطلوب منه شرعاً، وساعدهم ميل الطّبع إلى ما فيه لذّة النّفس من الرّاحة حتىّ النظّر إلى صور الذكور الحسنة والتلّذّذ به الذّي هو من مصائد الشيطان وحبائله. وادّعوا أنهّم تنكشف عليهم الأمور من غير واسطة بشرٍ أو ملكٍ أو بواسطتهما[٤٢]، فتبعهم رُعاع الناس وغُثاؤهم، واتعبوا أنفسهم في الرّياضات المنهّي عن مثلها في شرعنا، لعل أذهانهم تصفوا بذلك.

وليت شعري، لو حصل من هذا شيء ممّا يدّعون فأي فرق بين المؤمن والكافر، والمسلم والزّنديق، فإنه قد شاع وذاع أنّ كفّار الهند وغيرهم لكثرة ما يرتاضون ربّما أخبروا بمثل ما يدّعونه، بل بما هو أبلغ منه وأهل التسّخير والشعبذة[٤٣] والسّحر ربّما ظهر منهم أشياء فوق ما يدّعيه هؤلاء من غير صحّة لمن تفحّص وتحقّق ذلك، بل إشاعة لما لا أصل له منهم أو من مريديهم ومتابعيهم، وربّما كان بعض ذلك لو صحّ ممن[٤٤] له معرفة بنوع من السحر ونحوه.

وأهل الكرامات والمعجزات هم الذّين كانت تظهر لهم ومنهم الأمور من غير هذه الرّياضة، ولم يكونوا من أهل السّحر والتسخير والشعبذة ونحو ذلك، وأهل التقوى –الذين

---

٤٢ آ: بواسطتهم.

٤٣ م آ ق: والشعبدة.

٤٤ م — ممن.

هم محل لأن تظهر كراماتهم– لم يدّعوا ولا أدُّعيَ لهم شيء من ذلك إلاّ أن يخبر به صادق لا غرض له، فلا يبعد الوقوع وكانت تريدهم الدّنيا فيفرّون منها فرارك من الأسد.

ونرى هؤلاء يضيّعون العمر فيما يلبسونه لغاية انقياد العوام إليهم؛ وليبلغ ذلك الأكابر والحكّام، ويشيع خبرهم، فيتصلون بهم وبخدمتهم، ويجعلون ذلك شبكة للقرب إليهم وشركاً لجلب قلوبهم وحبالةً لتردّد إليهم وفخّاً لاعتقادهم فيهم. ومع ذلك يتوقعون ويأخذون منهم الأموال، وربّما تعزّر[٤٥] بعضهم بعدم قبول اليسير أو مطلقا شركاً لوقوع الكثير أو حباً لثبات الجاه والإقبال عليهم وبقاء الميل والتّوجه إليهم.

ولو كانوا تركوا الدّنيا لله أو للآخرة لم يكن شيء من ذلك، ولعملوا بقول رسول الله –صلّى الله عليه وآله–، «لاَ يَسْتَكْمِلُ الْعَبْدُ الإِيمَان حَتَّى تكون قِلَّةُ الشَّيْءِ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ كَثْرَتِه وحَتَّى يَكُونَ أَنْ لَا يُعرفَ أَحَبَّ إِلَيْه مِنْ أَنْ يُعْرفَ»[٤٦]، ويقول الباقر عليه السلام في وصيّته لجابر: «يَا جَابِرُ اغْتَنِمْ مِنْ أَهْلِ زَمَانِكَ خَمْساً، إِنْ حَضَرْتَ لَمْ تُعْرَفْ وَإِنْ غِبْتَ لَمْ تُفْتَقَدْ[٤٧] وَإِنْ [١٥] شَهِدْتَ لَمْ تُشَاوَرْ وَإِنْ قُلْتَ لَمْ يُقْبَلْ قَوْلُكَ وَإِنْ خَطَبْتَ لَمْ تُزَوَّجْ»[٤٨]، الحديث وهو طويل ومثله كثير.

فهذا وأمثاله هو الزّهد والتقّوى، كما قيل:

هذي المَكارِمُ لا قَعْبانِ مِنْ لَبَنٍ   شِيبا بِماءٍ فَعادا بَعْدُ أبْوالا[٤٩]

وشأن العاقل المنصف النّظر إلى حال من يُدّعى الكرامات الواقعية أو تُدّعى له، فان كان من أهل الزّهد والتقّوى والصّلاح والورع الموافقة لقاعدة الحقّ الذّي يعتقده أمكن

---

[٤٥] م: تعزز.

[٤٦] ورد بألفاظ مختلفة في التحصين في صفات العارفين لابن فهد الحلى، تحقيق: مدرسه امام مهدى عليه السلام، (قم: مدرسة الإمام المهدي عجل الله تعالى فرجه الشريف، ١٤٠٦)، ص ١٣: رُوِيَ عَنِ النَّبِيّ ص أَنَّهُ قَالَ: «لَا يَسْتَكْمِلُ الْعَبْدُ حَقِيقَةَ الْإِيمَانِ حَتَى يَكُونَ أَنْ لاَ يُعْرَفَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ أَنْ يُعْرَفَ وحَتَّى يَكُونَ قِلَّةُ الشَّيْءِ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ كَثْرَتِه».

[٤٧] م: تعتقد.

[٤٨] تحفالعقول لابن شعبة الحراني، تحقيق: علي أكبر غفاري، (قم: جامعه مدرسين، ١٤٠٤) ص ٢٨٤.

[٤٩] انظر: أحكام القرآن لأحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي، تحقيق: محمد صادق القمحاوي، (بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٤٠٥)، ٣٠٤/٥.

حصولها منه، وإن كان من هذا شأنه لا يدّعى شيئاً من ذلك، بل إن ظهرت من مخبر صادق احتمل وقوعها وإلّا فلا.

وبالجملة فالتلازم لازم ومع عدم الملزوم أو عدم تحقّقه كيف يتحقّق اللاّزم؟ والفرض هنا مساواة اللّازم والملزوم لأنّه في أمرٍ خاصٍّ لا يصدّ فيه عموم اللّازم بالنسبة إلى الملزوم، وقد صار محطّ النّظر إلى ما فرض لازماً مع قطع النّظر عن الملزوم، وان تحقّق عدمه.

فصل[٥٠] ٤ [في إبطال الكشف والكرامات]

ثمّ وصل الأمر إلى أن صار التصوّف غير مشروط بالعلم، ولو يعلمهم الذّي يدّعونه، بل بمجرّد تغيير اللباس المتعارف عند أكثر النّاس وتلبيس الظاهر بذلك وترك الباطن، إمّا فارغاً أو مملوءًا ممّا يعلم الله، وصار من زهده وصلاحه بطريق الشريّعة المطهّرة ممقوتاً عندهم. وما ذاك إلا انّه لو سئل لقال: «قال رسول الله –صلّى الله عليه وآله–» و«قال أمير المؤمنين عليه السلام » ونحوهما. وهم يدّعون أنهّم يقولون: «قال الله بغير واسطة»، وقد يقول بعضهم: «قال الرّسول» [١٦]، لكن على دعوى مشافهته له وإن كان بينهما ألف سنة فما زاد، فيلبس أنّه رآه في صورة المثال ونحو ذلك، وكذلك الأئمة عليهم السلام حتى ادّعى بعضهم أنّه قرأ عليهم الصّحيفة وغيرها، ورأيت بخطّه إجازةً طويلةً له من صاحب الأمر عليه السلام، وادّعوا أنّهم يسألونهم عن كلّ ما يريدون، وسمعت منهم من يقول لمريض شفاؤك موقوف على قيامي سحر هذه الليّلة ولآخر، وقد وُلد له بنت هذا من تقصيرك ولو أخبرتني قبل تولّدها كانت ذكراً. وقد كان رسول الله –صلّى الله عليه وآله– إذا طلب منه سائل نحو ذلك يقول له: أعني بطول السّجود أو بكثرة السّجود، ونحو ذلك من الخرافات التي لا تقبلها عقول المجانين.

نعم، لا يبعد أنّ الشياطين تتراءى لهم في صور مختلفة، فربّما يغويهم الشيطان ويقول لهم: «أنا إمامكم، بل أنا إلهكم[٥١]». وحضور الجن والشياطين عند أهل الرّياضات والتّسخير وغيرهم شائعٌ مشهورٌ، ولا بعد فيه من جهة العقل والنقّل وفي الأحاديث تكرّر تشكّل الجّن

---

[٥٠] د: فصل؛ آ: الفصل الرابع.

[٥١] م + وحلي لي من لازم بعضهم مدّة ولزم مشاقّ الرّياضة أنّه سمع منهم أنّهم يقولون أنّهم يرون الأنبياء يفعل بعضهم في بعض القبيح، وكان هذا ونحوه سبب تركه إيّاهم ومفارقتهم، فانظر أيها العاقل إلى تصوّف يؤدي إلى مثل هذا

بأشكال بني آدم وغيرهم كإبليس وغيره، وكذا الملائكة وتشكّلها بصور بني آدم، فاستبعاد هذا أو نفيه نفي واستبعاد لكمال قدرته تعالى وردّ لأحاديث أهل العصمة عليهم السلام.

وحكى في بلادنا جماعةٌ عن رجل قريب من هذا العصر، أنّ أباه كان يخبر بأخبار البلاد المتباعدة وما يقع بها ويرسل كتابات تصل من مثل الشام إلى [١٧] مكة في أوقات يسيرة يُعلم ذلك من تاريخها، وكان الناس يتعجّبون من ذلك ونحوه، فلمّا توفى الأب أخبر الولد أنّه بعد وفاة أبيه جاءه شخص بصورة عبد أسود طويل فقال له: «أنا كنت خادماً لأبيك في حياته، فإن أردت أن أكون لك كما كنت لأبيك فعلت بشرط أن تقوم بشرط كان بيني وبينه، وهو إني شرطت عليه أن يسجد لي من دون الله، فقبل وفعل»، فامتنع الولد من ذلك، فانصرف، ولم يره بعد، نقل هذا جماعة. وأظنّ أنّ بعضهم حكى أنه[٥٢] أدرك ذلك الولد ولا بُعد أيضاً في أنّه يحصل لهم خبط وتغيّر مزاج بحيث يرون ما يوهم مثل ما يدّعون، وقد ينضمّ إلى ذلك تناول كثير من التراكيب المغيّرة للمزاج الباعثة على مثل ذلك ونحوها من المغيّرات.

فصل[٥٣] ٥ [في بيان أحوال الصوفية والأخبارية]

[باب ١. كلام الغزالي عن الشيعة]

وإني لأعجب ممّن يدّعون هذه المرتبة والكشف على اختلاف مذاهبهم وعقائدهم ظاهراً، فكلٌّ يدّعي كشفاً يوافق اعتقاده؛ فالغزالي مع دعواه الوصول إلى هذه المرتبة انكشف له فضل أبي بكر على عليّ بن أبي طالب عليهم السلام بمراتب، كما هو ظاهر لمن طالع إحيائه الذي هو إحياء الباطل في غير موضع منه، وكما انكشف له فيه عدم جواز لعن يزيد، بل عدم جواز تهمته بقتل الحسين عليهم السلام أو أمره بذلك، وهذا كلامه: «فإن قيل: فهل يجوز لعنة يزيد لكونه قاتل حسين أو آمراً به؟ » قلنا: «لم يثبت أصلاً، فلا يجوز [١٨] أن يقال

فهل له وجه محمل غير رؤية الشياطين والخيالات الفاسدة إن صدقوا، أو إظهار إباحة هذا القبيح إذا كان الأنبياء يفعلونه إن كذبوا والله يجازيهم.

[٥٢] م – أنه.

[٥٣] د: فصل؛ آ: الفصل الخامس.

أنّه قتله أو أمر به ما لم يثبت، فضلاً عن اللعنة لأنه لا يجوز نسبة مسلم إلى كبيرة من غير تحقيق»، «فإن قيل: فهل يجوز أن يُقال قاتل حسين لعنه الله أو الآمر بقتله: لعنه الله؟» قلنا: «الصّواب أن يقال: قاتل حسين إن مات قبل التوبة لعنه الله، لأنّه يحتمل أن يموت بعد التوبة. »[٥٤] هذا كلامه، وذكر نحوه في الحجّاج لعنهما الله، وما أظن ناصبيًّا غيره وصل إلى هذه المرتبة من النصب والعناد على يزيد وعليه وعلى الحجّاج –لعنه الله–.

وقال في رسالة سمّاها **المنقذ من الضلال** تتضمن[٥٥] الرّد على من يقول بالأخذ عن المعصوم وسمّاهم «أهل التعليم» لقولهم أنّهم يتعلمون من المعصوم بعد أن ترك التدريس والاشتغال بالعلوم وتجرّد للخلوة والانقطاع والرّياضة وسافر إلى الشام:

ثم دخلتُ الشام وأقمت بها قريباً من سنتين لا شُغل لي إلّا العزلة والخلوة والرّياضة والمجاهدة، اشتغالاً بتزكية النفّس، وتهذيب الأخلاق، وتصفية القلب لذكر الله تعالى، كما كنتُ حصّلته من علم الصوفّيّة. فكنت اعتكف مدّة في مسجد دمشق، أصعدُ منار المسجد طول النهّار، واغلقُ بابها على نفسي.[٥٦]

ثمّ تحرّكت بي[٥٧] داعية فريضة الحج، ثمّ جذبتني الهمم، ودعوات الأطفال[٥٨] إلى الوطن، فعاودته، وآثرتُ العزلة به حرصاً على الخلوة، وتصفية القلب. ودمتُ على ذلك عشر سنين، وانكشفت[٥٩] لي في أثناء هذه الخلوات أمور لا يمكن إحصاؤها واستقصاؤها، والقدر [١٩] الذّي ينتفع به: إني علمت يقيناً أنّ الصوفّيّة هم السالكون لطريق الله تعالى،[٦٠] حتّى أنّهم وهم في يقظتهم يشاهدون الملائكة، وأرواح الأنبياء ويسمعون منهم أصواتاً ويقتبسون منهم فوائد. ثمّ ترقى الحال من مشاهدة الصور والأمثال والأشكال إلى

---

٥٤ إحياء علوم الدين للغزالي، محقق: عبد الرحيم بن حسين حافظ عراقي، (بيروت: دار الكتاب العربي)، ١٩/٩–٢٠.

٥٥ م: يتضمن.

٥٦ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال للغزالي، تحقيق: جميل صليبا، كامل عياد، (بيروت: دار الاندلس، ١٩٦٧)، ص ١٠٥.

٥٧ د — بي.

٥٨ في كل النسخ: الإقبال؛ في المنقذ: الأطفال.

٥٩ في كل النسخ: انكشف؛ في المنقذ: انكشفت.

٦٠ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ص ١٠٥=١٠٦.

درجات يضيق عنها نطاق المنطق، فلا يحاول معبر أن يعبر عنها إلّا اشتمل لفظه على خطأ صريح لا يمكن الاحتراز منه.[٦١]

وعلى الجملة، ينتهي الأمر إلى قرب، يكاد يتخيّل منه طائفة الحلول وطائفة الاتّحاد وطائفة الوصول، وكلّ ذلك خطأ.[٦٢]

قال: «وممّا بأنّ لي من ذلك حقيقة النبّوة وخاصيتها[٦٣]».[٦٤]

قال: «ثمّ انّي لما واظبت على العزلة والخلوة قريباً من عشر سنين، بَانَ لي في أثناء ذلك على الضرّورة من أسباب لا أحصيها، مرّة بالذوق، ومرّة بالعلم البرهاني، ومرةً بالقبول الإيماني».[٦٥] كذا وكذا.

فهذه أمور عرفناها بالضرورة الجارية مجرى المشاهدة في مدّة الخلوة والعزلة. ثمّ رأينا فتور الاعتقادات في أصل النبّوة، ثمّ في حقيقة النبّوة، ثم ّفي العمل بما شرحته[٦٦] النبّوة، وتحققنا شيوع ذلك بين الخلق، فنظرت إلى أسباب فتور الخلق، وضعف إيمانهم فإذا هي أربعة:

[١] سبب من الخائضين في طريق التصوّف؛

[٢] وسبب من الخائضين في علم الفلسفة؛

[٣] وسبب من المنتسبين إلى دعوى التعليم؛

[٤] وسبب من معاملة الموسومين من العلماء فيما بين الناس. »[٦٧]

ثمّ ذكر؛ توجّه إلى نيسابور في ذي القعدة سنة تسع وتسعين واربعمائة، وكان الخروج

---

٦١ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ص ١٠٧.

٦٢ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ص ١٠٧.

٦٣ في كل النسخ: وخاصتها؛ في المنقذ: خاصيتها.

٦٤ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ص ١٠٩.

٦٥ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ص ١١٥.

٦٦ في كل النسخ: شرفته؛ في المنقذ: شرحته.

٦٧ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ص ١١٧.

[٢٠] من بغداد في ذي القعدة سنة ثمان وثمانين واربعمائة، وبلغت مدّة العزلة إحدى عشر سنة.[٦٨]

قال:

وحصل لي بعد المجاهدة العلم بالضروّريات العقلّية مقبولةً موثوقاً بها على أمنٍ ويقينٍ، ولم يكن ذلك بنظم دليل وترتيب كلام، بل بنورٍ قذفه الله في الصدر، وذلك النّور هو مفتاح المعارف. فمن ظنّ أنّ الكشف موقوف على الأدلّة المجردة فقد ضيّق رحمة الله الواسعة.[٦٩]

وبعد أن حصل هذه المرتبة من الكشف وغيره انكشف[٧٠] له بطلان مذهب الإماميّة والرّد عليهم.

فقال:

شاع بين الخلق تحديثهم[٧١] بمعرفة الأمور من جهة الإمام المعصوم، فعنّ لي أن أبحث عن مقالتهم، لأطّلع على ما في كنانتهم. ثمّ اتفّق إذ ورد عليّ أمر من جهة الخليفة بتصنيف كتاب يكشف عن حقيقة مذاهبهم. فصار مستحثاً[٧٢] من خارج، ضميمة للباعث الأصلي من الباطن، فابتدأت بطلب كتبهم وجمع مقالاتهم. وقد كان بلغني بعض الكلمات المستحدثة التّي ولدتها خواطر أهل العصر، لا على المنهاج المعهود من سلفهم. فجمعتُ تلك الكلمات، ورتّبتُها ترتيباً محكماً، واستوفيتُ الجواب عنها، حتى أنكر بعض أهل الحق مبالغتي[٧٣] في تقرير حجتهم، وقال: «هذا سعي لهم، فإنّهم كانوا يعجزون عن نصرة مذهبهم بمثل هذه الشبهات لولا تحقيقك لها، وترتيبك إيّاها». وهذا الإنكار حقّ من وجه، ولقد أنكر أحمد بن حنبل على [٢١] الحارث[٧٤] المحاسبّي تصنيفه في الرد على

---

٦٨ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ص ١٢٢.

٦٩ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ص ٦٧–٦٨.

٧٠ م — انكشف.

٧١ آ د ق: تحديثهم؛ ش م: تحديتهم.

٧٢ آ: مستحسنا.

٧٣ في كل النسخ: متابعتهم؛ في المنقذ: مبالغتي.

٧٤ في كل النسخ: الحرث؛ في المنقذ: الحارث.

المعتزلة، فقال الحارث[٧٥]: «الرّد على المبتدعة فرض»، فقال أحمد: «نعم، ولكن حكيت شبهتهم أولاً ثم أجبت عنها؛ فَبِمَ[٧٦] تأمن أن يطالع أحد الشّبهة من يعلق[٧٧] ذلك بفهمه، ولا يلتفت إلى الجواب أو ينظر في الجواب ولا يفهم كنهه؟ »

وما ذكره أحمد حقّ، ولكن في شبهة لم تنتشر ولم تشتهر، أمّا إذا انتشرت، فالجواب عنها واجب ولا يمكن الجواب إلاّ بعد الحكاية. نعم، ينبغي أن لا يتكلّف لهم شبهة لم يتكلّفوها؛ ولم اتكلّف أنا ذلك، بل كنت قد سمعت بتلك الشبهة من واحد من أصحابي المختلفين إليّ، بعد أن كان قد التحق بهم.[٧٨]

قال:

والحاصل؛ أنّه لا حاصل عندهم، ولا طائل لكلامهم. ولولا سوء نصرة الصديق الجاهل[٧٩]، لما انهيت تلك البدعة –مع ضعفها– إلى هذه الدرجة؛ لكن شدّة التعصّب دعت الذّابّين عن الحقّ إلى تطويل النزاع معهم في مقدّمات كلامهم، وإلى مجاحدتهم[٨٠]، فجاحدوهم[٨١] في دعواهم: «الحاجة إلى التعليم وإلى[٨٢] المعلّم»، وفي دعواهم أنّه: «لا يصلح كلّ معلّم، بل لا بدّ من معلّم معصوم ونسب إلى الأنبياء إمكان الخطأ في الاجتهاد فضلاً عن معصومهم».[٨٣][٨٤]

وقال: إنّه ذكر في **القسطاس المستقيم** موازين تقتضي رفع الخلاف في كلّ شيء، قال:

فإن قيل: فإذا كان في يدك مثل هذا الميزان فلِمَ لا ترفع الخلاف بين الخلق؟ فأقول:

---

٧٥ في كل النسخ: الحرث؛ في المنقذ: الحارث.

٧٦ في كل النسخ: فلِمَ؛ في المنقذ: فبِمَ.

٧٧ في كل النسخ: فيعلق؛ في المنقذ: من يعلق.

٧٨ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ص ٩١–٩٢.

٧٩ في كل النسخ: نصرة الجاهل؛ في المنقذ: نصرة الصديق الجاهل.

٨٠ في كل النسخ: مجاهدتهم؛ في المنقذ: مجاحدتهم.

٨١ في كل النسخ: فجاهدناهم؛ في المنقذ: فجاحدوهم.

٨٢ م – إلى.

٨٣ (ونسب إلى الأنبياء إمكان الخطأ في الاجتهاد فضلاً عن معصومهم)، هذه الجملة ليست موجودة في المنقذ.

٨٤ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ٩٣.

«لو أصغوا إليّ لرفعت الخلاف بينهم، وذكرت طريق رفع الخلاف في كتاب **القسطاس المستقيم**، فتأمله لتعلم أنّه حقّ، فإنّه يرفع الخلاف قطعاً [٢٢] لو أصغوا ولا يصغون إليه بأجمعهم! وإمامك يريد رفع الخلاف بين الخلق مع عدم إصغائهم، فلِمَ لم يرفع الخلاف إلى الآن؟ ولِمَ لم يرفع علي بن أبي طالب وهو رأس الأئمة؟ ولم يقدر على ذلك إذ يدّعى أنّه يقدر على حمل كافّتهم على الإصغاء قهراً، فلم لم يحملهم إلى الآن؟ ولأيّ يوم أجِّلَت؟ وهل حصل بين الخلق بسبب دعوته إلا زيادة خلاف وزيادة مخالف؟ نعم، كان يخشى من الخلاف نوع من الضرر لا ينتهي إلى سفك الدّماء، وتخريب البلاد وأيتام الأولاد وقطع الطرق والإغارة على الأموال. فقد حدث في العالم من بركات رفعكم الخلاف من الخلاف ما لم يكن مثله عهد».

فإن قال: «ادعيت أنّك ترفع الخلاف بين الخلق، ولكن المتحيّر بين[٨٥] المذاهب المتعارضة، والاختلافات المتقابلة، لم يلزمه الإصغاء إليك دون خصمك، وأكثر الخصوم يخالفونك، ولا فرق بينك وبينهم». وهذا هو سؤالهم الثاني، فأقول: هذا أولاً منقلب عليك، فإنّك إذا دعوت هذا المتحيّر إلى نفسك فيقول للمتحيّر، لِمَ صرتَ أولى من مخالفيك، وأكثر أهل العلم يخالفونك؟ فليت شعري بماذا تجيب؟ أتجيب بأن تقول[٨٦]: إمامي معصوم منصوص عليه؟ فمتى يصدّقك في دعوى النصّ، وهو لم يسمع النص من الرسول ﷺ[٨٧]؟ وإنّما سمع دعواك مع تطابق العالم على اختراعك وتكذيبك.

ثمّ هبْ أنّه سلّم لك النص[٨٨]، فإذا كان متحيّراً في أصل النبوة، فقال: هب أنّ امامك يدلي[٨٩] [٢٣] بمعجزة عيسى عليه السلام من إحياء الموتى[٩٠]، فيقول[٩١]: الدّليل على صدقي أنّي أحيي الموتى، فناطقني بأنّه محقّ، فبماذا اعلم صدقه؟ ولم يعرف كافة الخلق صدق عيسى

---

[٨٥] في كل النسخ: من؛ في المنقذ: بين.
[٨٦] آ — تقول.
[٨٧] م: صلّى الله عليه وآله.
[٨٨] في كل النسخ: البعض؛ في المنقذ: النص.
[٨٩] في كل النسخ: يدل على فوله؛ في المنقذ: يدلي.
[٩٠] في المنقذ – من إحياء الموتى.
[٩١] آ: فنقول.

بهذه[٩٢] المعجزة، بل عليه من الاسئلة المشكلة[٩٣] ما لا يدفع إلّا بدقيق النظّر العقلي؛ والنظّر العقلي[٩٤] لا يوثق به، ولا يعرف دلالة المعجزة على الصدق ما لم يعرف السّحر والتمييز بينه وبين المعجزة[٩٥]، وما لم يعرف أنّ الله لا يضلّ عباده. –وسؤال الاضلال وعسر الجواب عنه مشهور– فبماذا تدفع جميع ذلك؟ ولم يكن امامك بالمتابعة أولى من مخالفيه!

فيرجع إلى الأدلة النظرية التي تنكرها، وخصمه[٩٦] يدلي بمثل تلك الأدلّة وأوضح منها. وهذا السؤال قد انقلب عليه[٩٧] انقلاباً عظيماً، ولو اجتمع أوّلهم وآخرهم على أن يجيبوا عنه جواباً لم يقدروا عليه. وإنّما نشأ الفساد من جماعة من الضعفة ناظروهم، فلم يشتغلوا بالقلب، بل بالجواب. وذلك ممّا يطول فيه الكلام.[٩٨]

ثم قال:

وليس المقصود الآن إلاّ بيان فساد مذهبهم، وقد ذكرتُ ذلك في كتاب **المستظهري** أولاً؛ وفي كتاب **حجّة الحقّ** ثانياً، وهو جواب كلام لهم عُرض علي ّببغداد؛ وفي كتاب **مفصّل الخلاف** ثالثاً؛ وهو جواب كلام لهم عُرض عليّ بهمدان؛ وفي **الدّرج المرقوم بالجداول** رابعاً؛ وهو من ركيك كلامهم الذّي عُرض عليّ بطوس؛ وفي كتاب **القسطاس** خامساً؛ وهو كتاب مستقلّ مقصوده بيان ميزان العلوم وإظهار الاستغناء عن الإمام. بل المقصود أنّ هؤلاء ليس [٢٤] معهم شيء من الشفاء المنجي من ظلمات الآراء، بل هم مع عجزهم عن إقامة البرهان على تعيين الإمام، لما جربناهم فصدّقناهم في الحاجة إلى التعليم وإلى المعلّم المعصوم وانّه الذّي عينوه، ثمّ سألناهم عن العلم الذّي تعلّموه من هذا المعصوم، وعرضنا عليهم إشكالات فلم يفهموها، فضلاً عن القيام بحلّها! فلمّا عجزوا أحالوا على الإمام الغائب، وقالوا: أنّه لابدّ من السّفر إليه. والعجب أنّهم ضيّعوا عمرهم في

---

٩٢ م: هذا.

٩٣ في كل النسخ: من المتكلّم؛ في المنقذ: المشكلة.

٩٤ م – والنظّر العقلي.

٩٥ في كل النسخ: غيره؛ في المنقذ: المعجزة.

٩٦ في كل النسخ: خصمك؛ في المنقذ: خصمه.

٩٧ م – عليه.

٩٨ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ٩٥–٩٨.

طلب المعلّم وفي التبجح بالظفر[٩٩]، ولم يتعلّموا منه شيئاً أصلاً كالمتضمّخ[١٠٠] بالنجاسة، يتعب في طلب الماء حتى إذا وجده لم يستعمله، وبقي متضمخاً[١٠١] بالخبائث.[١٠٢]

إلى أن قال:

وهؤلاء جربناهم وسبرنا ظاهرهم وباطنهم، فرجع حاصلهم إلى استدراج العوام، وضعفاء العقول ببيان الحاجة إلى المعلّم ومجادلتهم في إنكارهم الحاجة إلى التّعليم بكلام قويّ مفحم حتّى إذا ساعدهم مساعدٌ. وقال: «هات ما علّمه وأفدنا من تعليمه! » وقف وقال: «الآن إذا سلمت لي هذا فاطلبه فإنّما غرضي هذا القدر فقط». إذا علم أنّه لو زاد على ذلك لافتضح ولعجز عن حلّ أدنى الإشكالات، بل المشكلات[١٠٣]، بل يعجز عن فهمه فضلاً عن جوابه. فهذه حقيقة حالهم على ما أخبرني ثقاتهم[١٠٤] فلمّا جربناهم قبضنا[١٠٥] اليد عنهم.[١٠٦]

انتهى، ما نقلته من هذه الرسالة ملخّصاً، وقد نقلت هذا القدر ليظهر لك منه عداوته ونصبه وعدم إنصافه وعدم اطلاعه على حقيقة مذهب الإماميّة، [٢٥] ومباهته بما يظهر للبصير الناقد، وهذا إمّا ناشٍ عن عدم الاطلاع أو عن[١٠٧] غلبة الهوى والعداوة لأهل البيت وشيعتهم، وإلّا فكلام هذا الناصبّي في غير هذا المقام من مصنّفاته لا يصل إلى هذه الرّكاكة في الاستدلال والتعصّب. ومن جملة فوائد نقل كلامه ما يظهر من كلام من تبعه وحذا حذوه في[١٠٨] رسائله التّي تنادي بالاقتداء به وتؤذّن بالموافقة الباطنّية له، ومن طالعها ظهر له منها مكونها، وهذا في رسالة من رسائله فما ظنّك بباقي كتبه!

---

٩٩ في كل النسخ: والتّبهّج في الظّن؛ في المنقذ: وفي التبجح بالظفر.

١٠٠ في كل النسخ: كالمضمخ؛ في المنقذ: كالمتضمّخ.

١٠١ ش د آ: مضمخا: م: مضمحاً؛ في المنقذ: متضمخاً.

١٠٢ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ٩٦–٩٧.

١٠٣ في المنقذ – بل المشكلات.

١٠٤ في المنقذ: فأخبرهم تقلهم.

١٠٥ في المنقذ: خبرناهم نفضنا.

١٠٦ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ص ٩٩.

١٠٧ م — عن.

١٠٨ آ: و.

وقد أسند مثل هذا إلى مراتب الكشف ونتيجة المجاهدة ونحو ما في هذه الرّسالة من البهت والعناد ما ذكره في شأن يزيد –لعنه الله–: «أنّه لم يثبت قتله الحسين عليه السلام ولا أمره به أصلاً»، وهذا أمر لم تخف شهرته عن أدنى العوام، فكيف عن مثل هذا الناصبيّ مع اطّلاعه وسعة ما عنده! ﴿وَمَن لَّمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُوراً فَمَا لَهُ مِن نُّورٍ﴾.[١٠٩] وتكرّر منه في **الإحياء** وغيره: «قالت الروافض خذلهم الله»، وقال فيه ما حاصله: أنّه لو جاء إلينا رافضيّ وادّعى أنّ له طلب دم عند أحد، قلنا له: «دمُك هدر، لأنّ استيفاءه مشروط بحضور امامك، فاحضره حتّى يستوفي لك».[١١٠]

[باب ٢. ولم يكن الغزالي شيعيا]

وقد نسب إليه رسالة تسمّى **سرّ العالمين**[١١١]، فيها مقالة[١١٢] نحو ورقتين صغيرتين يظهر منها ميله إلى تقديم أمير المؤمنين عليه السلام بالنصّ في أمر الخلافة، فإن كانت سابقة فقد ضلّ بعدها عن الحق. وظاهر رسالته **المنقذ** أنّها [٢٦] كُتبت في أواخر عمره، فإنّه صرّح فيها بأنّ مراجعته إلى نيسابور كانت قريبة من رأس الخمسمائة، وكتابتها بعد ذلك وذكر فيها كتبه المشهورة من **الإحياء** و**منهاج العابدين** و**تهافت الفلاسفة** و**القسطاس** وغيرها، ممّا مضى ذكر بعضه في كلامه المنقول من الرّسالة، وذكر كتباً آخرى في تضاعيفها لا يحضرني أسماؤها، ونقل في تاريخ وفاته أنّها في خمس وخمسمائة. واشتهر بين النّاس أنّ ذلك من صحبة السيّد المرتضى رضي الله عنه له في طريق الحجّ؛ وهو غلط، فإنّ وفاة السيّد المرتضى سنة ستّ وثلاثين وأربع مائة، ومولد الغزّالي بعدها أو قريباً منها. وبالجملة[١١٣] فقد أنكر كون الكتاب المذكور له، وأنّ المقالة المذكورة ملحقة من غيره، وليس في بقيّة الكتاب ما يشمّ منه رائحة ما في هذه المقالة، بل ظاهر كلامه في رسالة **المنقذ** تقدم **سرّ العالمين** –إن كان له–، حيث إنّ رسالة **المنقذ** صنفّها بعد التخلّي وترك التدّريس والاشتغال بغير المجاهدة في سلوك طريق التصّوف حتّى انكشف له ما اقتضى كتابتها.

---

[١٠٩] سورة النور، ٢٤/٤٠.

[١١٠] ولم نجد هذه الجملة في احياء علوم الدين.

[١١١] ش: [...] سبط ابي الفرج ابن الجوزي نقل عن سر العلمين حديث [...] الغدير [...]. منه.

[١١٢] آ: مقالتين.

[١١٣] م: بالجملة.

ولو فرض كون **سرّ العالمين** له وأنّه كتبه في آخر جميع ما كتب، فالمتابعة له في الكتب الّتي قبل ذلك، وهو حال الضّلال على أي وجه يحمل، ورجوعه عمّا كان عليه يقتضي الرجوع عن كلّ ما خالف طريق الحق، ونقض جميع ما غزله. فكيف يعتبر قوله فيما قبل ذلك، وهو لا يعتبره ولا يرضى به؟ فلو صحّ رجوعه في آخر عمره لزم فساد جميع ما تقدّمه ممّا ادّعاه [٢٧] من الباطل وانكشف له وبهذا القدر صار يستحقّ أن يقتدى به ويتبع مع ظهور أنّ ذلك ليس من جهة الدّين، بل لأمور أخرى.

وكان مَن قد صرفوا أعمارهم[١١٤] في حفظ شريعة أهل البيت عليهم السلام، وخاطروا بأنفسهم، وهجروا أوطانهم وعشائرهم لذلك على غير الحقّ لسلوكهم غير هذا الطريق المظلم الذّي لا يستضاء فيه بألف مصباح، وهلاّ كانوا مثل الغزاليّ أو دونه؟! بل وصل حالهم إلى عدم إلحاقهم بيزيد والحجّاج ونحوهما فيما استحقوا به عدم السّب والغيبة! وما أحسن ما قيل شعر[١١٥]:

وكلّ قرينٍ إلى شكله كَأُنْس الخنافس بالعقرب[١١٦]

وممّا هو حذو النّعل بالنّعل[١١٧] ادّعاء ما ادّعاه الغّزالي من رفع الخلاف بما في **القسطاس المستقيم** ممّن تبعه في رسائله أنّه لو تبعه النّاس على طريقته لم يقع خلاف أصلاً، وهذا شيء لم يقع بين الإماميّة بحيث لم يختلفوا في شيء، بل بين جميع المسلمين، بل بين جميع الأمم. وجعل الخلاف من أسباب الكناية بالتكفير، فيلزم منه أنّه لم يوجد امامي مسلم، بل ولا غيره لوقوع الخلاف قديماً وحديثاً. وزعم أنّه لابدّ في كلّ عصر من وجود مثله ليهدي النّاس؛ وهذا بديهي الافتراء، فإنّه لم يوجد من أصحاب هذه الدّعوى سواه وسوى إمامه الغّزالي ومقتداه فالفترة بينهما كانت خالية، وكذا قبل الأول، وسيظهر الخلو فيما بعد إن شاء الله من هذه الدّعوى، ولو حضرني رسائل التّابع[١١٨] أبرزت منها ما يظهر [٢٨] منه الاقتداء به في مسائل كثيرة واعتقادات جمّة. وانكشف فساد دعوى

---

١١٤ م: أعمالهم.

١١٥ ش د آ – شعر.

١١٦ انظر: التمثيل والمحاضرة لأبي منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل أبو منصور الثعالبي، المحقق: عبد الفتاح محمد الحلو، (الدار العربية للكتاب، ١٤٠١)، ص ٣٧٩.

١١٧ م – بالنّعل.

١١٨ يعنى به الفيض الكاشاني.

متابعة أهل الحق، ومن كلام الغّزاليّ في رسالته **المنقذ** على الإماميّة يظهر سرّ التشنيع عليهم من غيره، ويفوح من ذلك ما يشمّه من لم يكن في شامته خلل.

[باب ٣. في إثبات ضلالة ابن العربي]

وحكى الشّيخ محيي الدّين في **فتوحاتـه**؛ أنّه أسري به مراراً –أظنها تسعاً، ولم يحضرني الكتاب وبعد عهدي عن وقت[١١٩] مطالعته– في كلام طويل يتضمّن صورة الإسراء، وذكر في هذا المقام أو ما يناسبه أنّه؛ رأى أبا بكرٍ الصدّيق لما وصل إلى العرش بعد أن كان يرى في كلّ سماء واحداً من الأنبياء، فكانت مرتبة أبي بكر فوق مراتب جميع الأنبياء الذّين رآهم، وتكلّم معهم، وهم أعاظمهم ومنهم سيّد المرسلين –صلوات الله عليهم–.[١٢٠] وادّعى في أوّل **فصوص الحكم**؛ أنّه من إملاء رسول الله –صلّى الله عليه وآله– وأمره[١٢١] له به بعين ما كتبه، وسمّى نفسه خاتم الولاية أو سمّوه بذلك لمنامٍ رآه وغير ذلك ممّا يتعجّب منه.

فيا الله! العجب من مكاشفات تقتضي القطع واليقين يظهر منها للنّاصبيّ أنّه على الحقّ وللإماميّ[١٢٢] أنّه على الحقّ، ولعابد الوثن أنّه على الحقّ وللملحد أنّه على الحقّ، وكذا غيرهم، فما أدري أيّ حقّ هذا، وأيّ دين هذا، وأي مكاشفة هذه، وما وجه الجمع والتوفيق بين ذلك، وكيف يجمع بين اعتقاد مذهب الإماميّة، وما حصل به الجزم والقطع من هذه المكاشفات؟!

---

١١٩ آ: عهد.

١٢٠ هذا نص عبارته في خطبة الفتحات المكية: والصلاة على سر العالم ونكتته، ومطلب العالم وبغيته، السيد الصادق، المدلج إلى ربه الطارق، المخترق به السبع الطرائق، ليريه من أسرى به ما أودع من الآيات والحقائق، فيما أبدع من الخلائق، الذي شاهدته عند إنشائي هذه الخطبة في عالم حقائق المثال، في حضرة الجلال، مكاشفة قلبية، في حضرة غيبية، ولما شهدته ﷺ في ذلك العالم سيدا، معصوم المقاصد محفوظ المشاهد، منصورا مؤيدا، وجميع الرسل بين يديه مصطفون، وأمته التي هي خير أمة عليه ملتفون، وملائكة التسخير من حول عرش مقامه حافون، والملائكة المولدة من الأعمال بين يديه صافون، والصديق على يمينه الأنفس والفاروق على يساره الأقدس، والختم بين يديه قد حثى يخبره بحديث الأنثى، وعلي –عليه السلام– يترجم عن الختم بلسانه، وذو النورين مشتمل برداء حيائه مقبل على شانه...انظر: فتحات المكية لابن العربي، تحقق: احمد شمس الدين، (بيروت: دار الكتب العلمية،)، ١٦/١.

١٢١ م: وأمر.

١٢٢ ش آ: تأخير الإمامي عن الناصبي لأمر ما فليفهم. منه.

فإن قيل: هذا بناءً على قاعدتهم في وحدة الوجود وشمولها [٢٩] للجميع، قلنا: ما ذنب علماء الإماميّة حتّى يُدخلوا مثل يزيد وفرعون وإبليس وغيرهم، ويُخرجوا هؤلاء؟! ولو كانت المكاشفات المتقدّمة للغزّالي ونحوه حقّاً؛ كان على من ينتسب إلى الإماميّة ظاهراً أن يعتقد بطلان مذهب الإماميّة إن قلّد أولئك، وإن انكشف ذلك له كما انكشف لهم كان أظهر في البطلان، اللهّم إلّا أن يكون اعتقاده باطناً ذلك، ولا يطيق[١٢٣] إظهاره لمصلحة الدّنيا.

[باب ٤. الفيض الكاشاني؛ وهو مقلد الغزالي]

وقد يشعر به الاعتقاد في مثل هؤلاء والشّهادة لهم بالتّحقيق وتتبّع آثارهم في الطّعن[١٢٤] على علماء الشريّعة كما فعله الغّزالي في إحيائه وغيره، والتشنيع على علماء الإماميّة، والاقتداء بهم فيما يظهر لمن تتبع ذلك وأدركه، وذلك ظاهر في بعض من يدّعي أنّه على هذا الأمر، فإنّه يكفر أجلّاء علماء الإماميّة –بل كلّهم– بكنايات أبلغ من التصريح كتسميتهم **إنّاوجدنائيّون**، يريد كونهم ممّن أخبر الله تعالى عنهم من الكفّار بقولهم: ﴿إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَى آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ﴾[١٢٥]، وكخطابه لولده في رسالة سمّاها **سفينة النّجاة[١٢٦]** بقوله[١٢٧]: ﴿يَا بُنَيَّ ارْكَب مَعَنَا﴾ أي ﴿وَلَا تَكُن مَّعَ الْكَافِرِينَ﴾[١٢٨]،[١٢٩] أخذاً لهذا الاسم من غيره، واقتداءً بالغّزالي في معنى «المنقذ من الضلال»، ولم يسمّها بهذا الاسم تمويهاً، وإلّا فالمعنى واحدٌ، والمردود عليهم في «المنقذ» و«السفينة» واحد، وكما

---

[١٢٣] في كل النسخ: يليق؛ يطيق أصح.

[١٢٤] م: الظّن.

[١٢٥] سورة الزخرف، ٤٣/٢٣.

[١٢٦] لمحمد بن مرتضى المدعو بمحسن الكاشي في تحقيق أنّ مأخذ الاحكام الشرعية ليست الا محكمات الكتاب والسنة وأحاديث أهل بيت العصمة، وانه لا يجوز الاعتصام فيها الا بحبل المعصومين، صنّفه في سنة ثمان وخمسين بعد الالف. انظر: كشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار للسيد اعجاز حسين النيسابوري الكنتوري، (قم: مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي، ١٤٠٩)، ص ٣٠٩.

[١٢٧] م – بقوله.

[١٢٨] سورة هود، ١١/٤٢.

[١٢٩] انظر: سفينة النجاة وكلمات الطريفة لمحمد بن المرتضى المدعو بالمولى محسن الكاشاني، (تهران: مدرسة عالي شهيد مطهري، ١٣٨٧)، ص ١٣٦.

أغار على الاسم، أغار على ما تضمّنته رسائله إغارة يتوهّم أن من[١٣٠] رآها يعتقد أنّه[١٣١] كلامه ظنّاً أنّ هذا التتبّع لم يحصله غيره في الرّسالة المذكورة وغيرها، حتّى أنّ في رسالة الغّزاليّ [٣٠] ما ظاهره التشنيع على الشّيخ المفيد –طاب ثراه– فإنّه قال:

ومنهم من ادّعى شيئاً من علمهم، وكان حاصل ما ذكره شيئاً من ركيك فلسفة فيثاغورس: وهو رجل من قدماء الأوائل، ومذهبه اركُ مذاهب الفلاسفة، وقد ردّ عليه أرسطوطاليس، واسترك كلامه واسترذله، وهو المحكي في كتاب **إخوان الصّفا**، وهو على التحقيق حشو الفلسفة. فالعجب ممّن يتعب طول العمر في طلب العلم ثمّ يقنع بمثل ذلك العلم الرّكيك المستغَثّ المهزول، ويظّن بأنّه ظفر بأقصى مقاصد العلوم![١٣٢]

هذا كلام الغّزاليّ في **المنقذ** ويظهر من سياقه؛ أنّه كلام على من قارب عصره مثل المفيد أو المرتضى، وهذا في آخر الرّسالة، وبعده التشنيع الشنّيع كما ذكر مقلّده[١٣٣] المفيد والمرتضى في أواخر التشنيع، ثم اتبع ﴿يَا بُنَيَّ ارْكَب مَعَنَا﴾[١٣٤] أو انّه في رسالة أخرى، وقد ظن أن إسم «سفينة النّجاة» يكفي في تحقّق المسمّى كما في «المنقذ من الضّلال»، ومن المعلوم تسمية بعض الأشياء بأسماء أضدادها، فسفينة حشوها مثل هذه المهملات هي سفينة الهلاك لا سفينة النّجاة، كما أنّ «المنقذ من الضّلال» مركس في الضّلال، وخطابه لولده بعد التشنيع على علماء الإماميّة بالخصوص كالسيّد المرتضى والشّيخ المفيد رضي الله عنهما وأمثالهما[١٣٥] لتوجّه كلام إمامه إليهما أكثر. وبما يقتضي شمول الجميع باستلزامه ذلك من حيث ثبوت ذلك لكلّ من خالف طريقته التّي اخترعها، ولم يركب في هذه السفّينة، ولم يوجد من الإماميّة عالم سالك هذا الطّريق، وركب [٣١] هذه السفّينة المخرقة لغَرْق أهلها، بل ولا من غيرهم. وحاصل بعضه أنّه سلك طريقاً لا يُفضي[١٣٦] إلى الاختلاف في شيء كموازين إمامه، والاختلاف جعله من الأسباب المكفّرة، وتتبّع بعض مسائل ما اختلفوا فيه

---

١٣٠ م – من.

١٣١ م: أنّ.

١٣٢ انظر: المنقذ من الضلال والمفصح عن الأحوال، ص ٩٨=٩٩.

١٣٣ يعنى به الفيض الكاشاني.

١٣٤ سورة هود، ٤٢/١١.

١٣٥ انظر: سفينة النجاة وكلمات الطريفة، ص ١١٣–١٣٢.

١٣٦ د م: يقضى.

وناقش فيها بعضهم بعضاً، فجمع ذلك وجعله قدحاً فيهم، ولم يعلم معنى الاجتهاد، وما أرادوا به، ولم يميّز الفرق بين ما سمّوه اجتهاداً وما هو المذموم في الحديث من الاجتهاد وأهله، وقدح فيهم باستدلالهم بالإجماع وأنّ الإجماع لا أصل له،[137] ونهب بعض المسائل منهم كالاختلاف في النيّة[138] ونحوها[139] ممّا ناقش فيه بعضهم بعضاً على وجهٍ لا ينكر أحدٌ منهم فضل الآخر، ولا[140] يقدح فيه ولا في أصل مطلبه بشيء من ذلك.

[باب ٥. انتقادات الفيض الكاشاني غير العادلة للعلماء الأصوليين]

وقد كتب الشهيّد الثّاني –طاب ثراه– رسائل في النيّة[141] والإجماع[142] وغيرهما على طريق البحث والمناقشات المتعارفة بين العلماء[143] لا بين غيرهم، فأغار من ذلك على أشياء تلقّفها منهم، وتوهّم أنّها تصلح للقدح فيهم، وأوهم القاصرين ذلك، ومن له أدنى ربط أو تتبع ينكر مثل الإجماع الشّائع في كلام المعصوم والمتقدّمين والمتأخرين والخاصّة والعامّة وغيرهم. والبحث فيه وفي تحقّقه وعدمه بالنسبة إلى بعض الأزمان والاختلاف في شرائطه هل يقتضي إنكاره من رأس والتمسّك بالحديث الذّي فيه «خُذ بالمجمع عليه بين أصحابك»[144]؟ وجعله سنداً ودليلاً على عدم حقية الإجماع مطلقاً ظاهر الفساد وقس على هذا التشنيع بالاختلاف [٣٢] في المسائل. فإنّه لو عرف وجوه الاختلاف ومقتضياتها لعلم عذرهم في الاختلاف وعدم إمكان الوزن بقسطاس إمامه وبميزانه ونرى ما

---

[137] انظر: سفينة النجاة وكلمات الطريفة، ص ١١٨–١٢١.

[138] انظر: سفينة النجاة وكلمات الطريفة، ص ١٢٢–١٢٨.

[139] د: نحوه.

[140] م – لا.

[141] انظر: ''النية'' للشهيد الثاني، موسوعة الشهيد الثاني، تحقيق: علي المختاري، (قم: المركز العلي للعلوم والثقافة الإسلامية، ١٤٣٤)، ٣/١٤٥–١٥١.

[142] انظر: ''تحقيق الإجماع في زمن الغيبة'' للشهيد الثاني، *موسوعة الشهيد الثاني*، (قم: المركز العلي للعلوم والثقافة الإسلامية، ١٤٣٤)، ٤/١٣١–١٣٨.

[143] انظر: ''مخالفة الشيخ الطوسي لإجماعات نفسه'' للشهيد الثاني، *موسوعة الشهيد الثاني*، (قم: المركز العلي للعلوم والثقافة الإسلامية، ١٤٣٤)، ٤/١٣٩–١٥١.

[144] كتاب الوافي لمحمد محسن المشهور بالفيض الكاشاني، تحقيق: ضياء الدين حسيني، (قم: عطر عترت، ١٤٣٠)، ١/١٨.

كتبه وضرب عليه ورجع عنه لو سأله عنه قبل أن يضرب عليه سائل لأجابه بمضمونه وبعد الضرب والرّجوع لو سأله آخر لأجابه وهلم جرّاً، فإن كان هذا من عدم استقرار الفهم على شيء فما الفرق بينه وبين غيره إلّا بكون ما ذكره غيره ناشئاً عن وجوه معقولة مضبوطة، وهذا عن تخيّلات واهيةٍ موزونةٍ بالقسطاس غير المستقيم.

وإن كان من باب الكشف والرّياضة كما يظهر منه، فهذا أيضاً غير مستقرّ، ولا ينتهي إلى مرتبة. فإنّه كما يحتمل فساد الكشف الأوّل يحتمل فسادهما، وكما يحتمل فسادهما يحتمل فساد كلّ ما يتجدّد من هذه الخيالات، وكما يحتمل طيش الميزان أوّلاً يحتمله ثانياً وهكذا. وعمر الشّيطان يزيد على عمر الإنسان، وبقاء النفّس الأمّارة إلى مدّةٍ يبقى مع صاحبها ما يفرض تجدّده، وكلّ هذا من عدم إتّباع قوانين الشرّع وأهله التّي قد يقع الخطأ في فهمها لا في أصلها ووجوه العذر في ذلك اختلاف المنقول وابتلاء الإماميّة بغيبة إمامهم وعدم تظاهر الباقين على وجه يقتضي رفع الاختلاف بالكليّة. فإنّ الله سبحانه بذل الحجّة في رفع الاختلاف وغيره ونصب الدّليل على ذلك، وما وقع فيه المكلّفون من سوء اختيارهم عدم الانقياد والمتابعة الحقّة فضيّعوا أمرهم بأيديهم، ولم تقتض الحكمة إجبار الخلق على الانقياد لمنافاته حكمة التكلّيف مع [٣٣] إعطاء القدرة والاختيار وغير ذلك ممّا يتوقف عليه التكليف، وأضاف تعالى إلى ذلك التفضّل باللطّف، ﴿لِّيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَن بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَن بَيِّنَةٍ﴾[145].

[باب ٦. انتقادات محمد أمين الأسترآبادي غير العادلة للعلماء الأصوليين]

ولقد نقل هذا الرّجل بعض ما أفاده علماؤنا رضي الله عنهم من أسباب الاختلاف والعذر فيه في رسائله عن الشهيّد • وغيره، وهو مع نقلها لم يعقلها، فلو عقل وفهم كان ينبغي له تركها أو متابعتها، وقد قلّد في بعض تقليده في ذلك جاهلاً بمراد العلماء مغروراً لا إطّلاع له على علوم الشريعة وضوابطها ولا خدم أهلها وحصل ممّا عندهم، بل كان قصده الشهرة وقبّح تعرّف، وما اشتهر من قولهم: إذا أردت أن تشتهر فقع فيمن هو أكبر منك وعادهِ!

---

[145] سورة الأنفال، ٤٢/٨.

وهذا الرّجل اسمه محمّد أمين[١٤٦] من تسميـة الشيء باسم ضدّه، وكان في مكّة وقت خلوّها من الفضلاء. شعر[١٤٧]:

وَإِذَا مَا خَلا الجَبَانُ بِأَرْضٍ   طَلَبَ الطَّعْنَ وَحْدَهُ وَالنِّزَالا[١٤٨]

وقد كان عنده بعض المعرفة فيما لا يسمن ولا يغني من جوع، وكان في مكّة المشرّفة أوقاتاً يحضر مجلس درس ميرزا محمّد[١٤٩] ﵀ ولم تطل مدّته، فلمّا انتقل إلى جوار الله تصدّى لقصد الشّهرة، عارياً من العلوم التّي بها يشتهر المجاورون هناك، فشرع في التقبيح والتدليس، وأخذ مسائل من كلامهم لم يفهم مغزاها[١٥٠] ولا عنده منها[١٥١] خبر، وضمّ إلى ذلك ادّعاء منافاتٍ كثيرةٍ وتخيّلات إن صحّ منها شيء فمنشأه فمنشاؤه[١٥٢] ما كان يستعمله من الأفيون ونحوه بكثرة، ومَوَّه على ضعيفي العقول وقليلي [٣٤] البضاعة أشياء سخرهم بها، وهي أوهن[١٥٣] من بيت العنكبوت، ولم يوافق فيما ادّعاه وأخترعه أحداً من المتقدّمين والمتأخّرين، وإن أوهم من لم يتتبّع[١٥٤] مقاصده وكلام العلماء أنّه على نهج المتقدّمين، يظهر ذلك لمن عرفه حق المعرفة، وادّعى العصمة لنفسه فيما يقع فيه الخطأ عادة في آخر رسالته، ونحو ذلك من الخرافات. فتبعه كلّ مريض القلب، مُقعدة[١٥٥] الهمّة، أكمه البصيرة، قريح القريحة، مغترّ بخضراء الدِّمَن، متخيّل بذي وَرَم سمن، ضعيف

---

[١٤٦] محمد أمين الأسترآبادي، صاحب فوائد المدنية.

[١٤٧] ش آ د – شعر.

[١٤٨] ديوان المتنبي، (بيروت: دار بيروت، ١٤٠٣)، ص ٤٠٩.

[١٤٩] ميرزا محمد بن علي بن ابراهيم الاسترابادي له كتاب الرجال الكبير والمتوسط والصغير، شرح آيات الاحكام، وحاشية التهذيب، ورسائل مفيدة، توفي بمكة سنة ١٠٢٦. أنظر: رياض العلماء وحياض الفضلاء لعبد الله بن عيسى‌بيگ افندى، محقق: احمد حسينى اشكورى، (بيروت: مؤسسة التاريخ العربي، ١٤٣١)، ٥/١١٥-١١٦.

[١٥٠] ش د آ: معزاها؛ م: مغراها؛ ق: معناها.

[١٥١] آ — منها.

[١٥٢] م: فمنشاء.

[١٥٣] د ق: أوهن؛ ش آ م: اوهى.

[١٥٤] آ م: يتّبع

[١٥٥] م: معقد.

النقد[١٥٦] صحفيّ التحصّيل، مائل إلى الرّاحة والتقبيح، قاصد إلى الطفرة إلى سمّو الرتبة من غير تعب ومشقّة. شعر[١٥٧]:

تُريدينَ لُقيانَ[١٥٨] المعالي رَخيصَةً   وَلا بُدَّ دونَ الشَهدِ مِن إِبَرِ النَحلِ[١٥٩]

مكتفٍ بتحصيل ما يسمّى **كتب الحديث** ممّا قد اشتمل على التحريف والتصحيف، لعدم اعتبار النقل المقرّر، والأخذ عن أهله المحرّر، وخيّل إليه حب الرئاسة بذلك القدر السّخيف[١٦٠] معرفة مراد الإمام، كمتبوعه، وإن كان لا يعرف سوى سواد الكتاب من بياضه، وإذا سُئل عن شيء فتح الكتاب وأجاب[١٦١] بكلّ ما يخطر بفكره السّخيف[١٦٢] لئلا ينسب إلى عدم المعرفة، ومَوَّه على العوام وضعيفي العقول؛ إنّي أُلقي إليكم مراد الإمام، والمجتهدون يلقون إليكم ما هو من مخترعاتهم. فصار النّاس بمتابعته ومتابعة أمثاله كإبل مائة لا تجد فيها راحلة، وعزّ التوّفيق والإخلاص لعدم أخذ العلم من وجوهه، وكثر السّواد وقلّ البياض، وتقاعدت الهمم ميلاً إلى الرّاحة وانقبض العلم. شعر[١٦٣]:

كَأَنْ لَم يَكُنْ بين الحُجونِ إلى الصَّفا   أنيسٌ وَلَمْ يَسْمَرْ بمكّةَ سَامِرُ[١٦٤]
فَكَأَنَّهَا بَرْقٌ تَأَلَّقَ بِالحِمَى   ثُمَّ انثنى فَكأَنَّهُ لَمْ يَلْمَعِ[١٦٥]

ولقد تفحّصتُ عن[١٦٦] حقيقة أحوال هذا الرجل ممّن رآه وظهر لي ممّا لفقه أنّه ليس بشيء يعبأ به، مع أنّي كنت لما سمعت بعض تمويهاته حصل لي أدنى ريب، فلمّا

---

١٥٦ في كل النسخ: النقد، لعله: النقل.

١٥٧ ش د آ – شعر.

١٥٨ في كل نسخ: إدراك؛ المثبت من ديوان المتنبي.

١٥٩ ديوان المتنبي، ص ٥١٨.

١٦٠ م: النحيف.

١٦١ آ + جما.

١٦٢ م: النحيف.

١٦٣ ش آ د – شعر.

١٦٤ ديوان هارون الرشيد، جمعه وحققه وشرحه سعدي ضناوي، (بيروت: دار صادر، ١٩٩٨)، ص ٣٦.

١٦٥ ورد بألفاظ مختلفة في عينية ابن سينا: ثُمَّ انْطَوَى فَكَأَنَّهُ لَمْ يَلْمَعِ. أنظر: شرح عينية ابن سينا لنعمة الله الجزائري، (طهران: مطبعة الحيدرى، ١٣٧٣)، ص ١٥.

١٦٦ م: من.

تفحصّت [٣٥] عن[١٦٧] حاله وطالعت رسالته ظهر لي قد لبسه[١٦٨] وقصور يده وغواية[١٦٩] مطلبه. ولتتمّة الكلام معه والرّد عليه مقام آخر، وإن كان الأنسب السّكوت عنه، -لكونه من قبيل ظهور رائحة الماء المتعفّن بتحريكه!- ولكن رأيت شياع ذلك عند العوام كشياع غيره ممّا يضاهيه، وهذا تنبيه للنّاقد البصير لئلا يغترّ به. وقد جعل علماء الإماميّة -خصوصاً العرب منهم- ضالّين مضلّين مشركين استحبّوا العمى على الهدى وهم عارفون لأجل حبّ الرئاسة، وجعل الشّيخ المفيد أول مبتدع ومخرّب للدّين.[١٧٠] وذكر[١٧١] أنّ المشرك بمعنى من يقول: «إنّ الله له شريكٌ»[١٧٢] لم يوجد أصلا، وإن كلّما ورد من ذمّ المشركين فهو متوجّه إلى المجتهدين، ولم يكن عنده من متاعهم وبضاعتهم ما يحصل به شهرة، فسلك هذا السّبيل، وفتح باب الطّعن والتشّنيع والتكفير، فولج[١٧٣] فيه من في قلوبهم مرض، -فزادهم الله مرضاً-، ولمّا كان زمزم في مكّة المشرّفة واشتهر مثل البائل في زمزم، أراد أن يفعل ما يضاهيه، ولَنمسك[١٧٤] عنان القلم عنه، إحالةً على ما أوضحته من حاله في رسالةٍ مفردةٍ،[١٧٥] والمقصود هنا ذكر متابعة من قلّده[١٧٦] في ذلك كما قلّد غيره، وتبعه في التشّنيع مع المشاركة في قصد تشتيت كلمة الإماميّة بانقياد ذوي العقول السخيفة، شعر[١٧٧]:

يا وَيلهم مِنْ مَوْقِفٍ ما بِهِ   أَخوفُ مِنْ أَنْ يعدِلَ الحاكمُ.[١٧٨]

---

[١٦٧] م: من.

[١٦٨] م د: تدليسه.

[١٦٩] ف كل النسخ: غاية.

[١٧٠] انظر: فوائد المدنية لمحمد أمين الاستيرآبادي (وبذيله الشواهد المكية لنور الدين العاملي)، تحقيق: رحمة الله الرحمتي الأراكي، (قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ١٣٨٤)، ص ٧٨، ١٢٣.

[١٧١] ش آ: ذكر هذا في حواش كتبها على **أصول الكافي** فيدخل فيه مثل قوله تعالى: ﴿أقْتُلُوا الْمُشْرِكينَ﴾ و ﴿ اِمَّا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ﴾ ونحو ذلك، فقد فسر القرآن في هذا برأيه السخيف. منه.

[١٧٢] انظر: فوائد المدنية لمحمد أمين الاستيرآبادي، ص ٢٣٨.

[١٧٣] آ: فربح

[١٧٤] د آ: ولتمسك.

[١٧٥] م: منفردة.

[١٧٦] يعنى به الفيض الكاشاني.

[١٧٧] ش د آ: - شعر.

[١٧٨] أنظر: ديوان ابن عبد ربه الأندلسي، تحقيق: محمد التونجي، (بيروت: دار الكتاب العربي، ١٤١٤)، ص ١٥٠.

وزاد في الطّنبور نغمة بتقليده الغّزاليّ،[١٧٩] وصرف عمره في تتبّع آثاره الشّنيعة ومن جملتها تشنيعه في **الإحياء**[١٨٠] وغيره على علماء الشّريّعة، كما يظهر لمن رأى تتبّعه في ذلك وغيره، وقد سلك سبيله المظلم وترك الاقتداء بمن يقتدي بهم والاهتداء بنورهم، ومن لم يصدّق [٣٦] فعليه بمطالعة رسائله. فإني قد رأيتها بعد ما أرسلها إليّ ليهديني بها عن طريق الصّواب، فظهر لي منها ما هو من العجب العجاب، وكلامها منتهب من غيره وممثّل به، كما يعرفه النّاقد البصير وممّن شنّع عليهم فيها بالخصوص السيّد المرتضى والشّيخ المفيد بأنهما في مسألة واحدةً كتب كلّ منهما فيها أجزاء تتضمّن البحث بينهما وهل هذا قدح في شأنهما وعلوِ مرتبتهما لمن أبصر؟!

وقد شهد للشّيخ المفيد ﵀ صاحب الأمر ﵇ في توقيعاته له في الغيبة الكبرى، وهو ممّا تفرّد به ﵁ مثل قوله في توقيع:

«لِلأَْخِ السَّدِيدِ والْوَلِيِّ الرَّشِيدِ الشَّيْخِ الْمُفِيدِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ النُّعْمَانِ – أَدَامَ اللَّهُ إِعْزَازَه–، [...]»[١٨١]

وفيه:

«أَمَّا بَعْدُ سَلَامٌ عَلَيْكَ أَيُّهَا الْوَلِيُّ الْمُخْلِصُ فِي الدِّينِ الْمَخْصُوصُ فِينَا بِالْيَقِينِ، [...]»

وفيه:

«ونُعْلِمُكَ –أَدَامَ اللَّهُ تَوْفِيقَكَ لِنُصْرَةِ الْحَقّ وأَجْزَلَ مَثُوبَتَكَ عَلَى نُطْقِكَ عَنَّا بِالصّدْقِ–: أَنَّهُ قَدْ أُذِنَ لَنَا فِي تَشْرِيفِكَ بِالْمُكَاتَبَةِ، وتَكْلِيفِكَ مَا تُؤَدِّيهِ عَنَّا إِلَى مَوَالِينَا قِبَلَكَ، [...]»[١٨٢]

---

[١٧٩] يعنى به الفيض الكاشاني.

[١٨٠] يعنى به **المحجة البيضاء في تهذيب الاحياء** لمؤلفه الملا محسن الفيض الكاشاني، المتوفى سنة ١٠٩١ هـ، حيث إنّه كان يروم في المحجة البيضاء تهذيب إحياء العلوم للغزالي. يُعَدّ كتاب **المحجة البيضاء** شرحاً وإصلاحاً لكتاب **إحياء علوم الدين** للغزالي، حيث اعتمد الكاشاني في كتابه على البحث التحليلي عن عقائد الغزالي وآرائه، ثمّ شرع في نقدها وتهذيبها معتمداً في كل ذلك على الكتاب والسنّة. انظر: الذريعة إلى تصانيف الشيعة لمحمد محسن آقابزرگ تهرانى، (بيروت: دار الأضواء، ١٤٠٣)، ١٤٥/٢٠.

[١٨١] الاحتجاج للطبرسي، (مشهد: انتشارات الشريف الرضي، ١٣٨٠)، ٢٧١/٢.

[١٨٢] الاحتجاج للطبرسي، ٢٧١/٢.

وفيه:

«هَذَا كِتَابُنَا إِلَيْكَ أَيُّهَا الْأَخُ الْوَلِيُّ، وَالْمُخْلِصُ فِي وُدِّنَا الصَّفِيُّ، والنَّاصِرُ لَنَا الْوَفِيُّ، حَرَسَكَ اللَّهُ بِعَيْنِهِ الَّتِي لَا تَنَامُ، فَاحْتَفِظْ بِهِ! وَلَا تُظْهِرْ عَلَى خَطِّنَا الَّذِي سَطَرْنَاهُ بِمَا لَهُ[183] ضَمَّنَّاهُ أَحَداً! وَأَدِّ مَا فِيهِ إِلَى مَنْ تَسْكُنُ إِلَيْهِ [...]»[184]، إلى آخره.

وفي توقيع آخر من عبد الله المرابط على سبيله إلى ملهم الحقّ ودليله:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ سَلَامُ اللَّهِ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّاصِرُ لِلْحَقِّ الدَّاعِي إِلَيْهِ بِكَلِمَةِ الصِّدْقِ، [...]»[185]

وفيه:

«وَبَعْدُ فَقَدْ كُنَّا نَظَرْنَا [٣٧] مُنَاجَاتَكَ عَصَمَكَ اللَّهُ بِالسَّبَبِ الَّذِي وَهَبَهُ اللَّهُ لَكَ مِنْ أَوْلِيَائِهِ وَحَرَسَكَ بِهِ مِنْ كَيْدِ أَعْدَائِهِ [...]»[186]

وفيه:

«وَنَحْنُ نَعْهَدُ إِلَيْكَ أَيُّهَا الْوَلِيُّ [الْمُخْلِصُ] الْمُجَاهِدُ فِينَا الظَّالِمِينَ أَيَّدَكَ اللَّهُ بِنَصْرِهِ الَّذِي أَيَّدَ بِهِ السَّلَفَ مِنْ أَوْلِيَائِنَا[187] الصَّالِحِينَ، [...]»[188]

وفيه:

«هَذَا كِتَابُنَا إِلَيْكَ أَيُّهَا الْوَلِيُّ الْمُلْهَمُ لِلْحَقِّ الْعَلِيِّ بِإِمْلَائِنَا وَخَطِّ ثِقَتِنَا [...]»[189]، إلى آخره.

وقد نقل ذلك الطبرسي ﵀ في كتاب **الاحتجاج**.

وذكر الشّيخ محمّد بن شهراشوب ﵀ في رجاله في ترجمة الشّيخ المفيد أنّ الوجه

---

[183] م: لم.

[184] الاحتجاج للطبرسي، ٢/٢٧٢.

[185] الاحتجاج للطبرسي، ٢/٢٧٢.

[186] الاحتجاج للطبرسي، ٢/٢٧٣.

[187] م + وخطّ ثقتنا.

[188] الاحتجاج للطبرسي، ٢/٢٧٣.

[189] الاحتجاج للطبرسي، ٢/٢٧٤.

في تسميته بـ«المفيد»: أنّ صاحب الأمر ﷺ لقّبه بذلك، قال: وذكرنا ذلك في كتاب **المناقب**،[١٩٠] يريد ما نقله الطبرسي من التوقيعات ظاهراً. وقال العلاّمة –طاب ثراه– في **الخلاصة**: «وله حكاية في سبب تسميته بالمفيد ذكرناها في كتابنا **الكبير**»[١٩١]. ولولا الإطالة وشهرة أمر التّوقيعات بين الإماميّة لنقلتها بتمامها، فمن لم يقف عليها فليطلبها من الكتاب المذكور أو غيره. ويظهر من القادح أنّ له اعتماداً على كتاب **الاحتجاج** حيث إنّه ينقل منه ما يتوهّمه موافقًا لمطلبه تقليدا لمن تقدّم ذكره من المشنعين، ومن خواصّ الشّيخ المفيد ﷺ ما ذكره الشّيخ منتجب الدّين علي بن أبي الحسن بن الحسين بن بابويه ﷺ في رجاله، المتأخّرين عن الشّيخ، –طاب ثراه–:

أبو الفرج المظفّر بن علي بن الحسين الهمداني؛ ثقة عين، وهو من سفراء الإمام صاحب الأمر ﷺ أدرك الشّيخ [٣٨] المفيد أبا عبد الله محمّد بن محمّد بن النعمان الحارثيّ البغدادي ﷺ وجلس [درس] مجلس السيّد المرتضى والشّيخ الموفّق أبي جعفر الطّوسي وقرأ على المفيد ولم يقرأ عليهما، أخبر الوالد عن والده عنه ﷺ [...][١٩٢]

انتهى كلامه، ثم ذكر مؤلّفاته.

وقصّة رؤيا الشّيخ المفيد في المنام فاطمة –عليها السّلام– وقد أتت بالحسن والحسين –عليهما السّلام– إليه ليعلمهما، فأتت[١٩٣] والدة السيّد المرتضى والسيّد الرّضي بهما إليه.[١٩٤] وكان [الشّيخ المفيد] شيخهما ومعلمهما وأستاذهما، بل شيخ الطّائفة المحقّة مشهورة بين الخاصّة.

---

١٩٠ انظر: معالم العلماء لمحمد بن علي بن شهرآشوب المازندراني، راجعه وقدم له: محمد صادق آل بحر العلوم، (بيروت: دار الأضواء)، ص ١١٣.

١٩١ رجال العلامة الحلي، (قم: منشورات الرضى، ١٤٠٢)، ص ١٤٧.

١٩٢ الفهرست للشيخ منتجب الدين علي بن بابويه الرازي، تحقيق: سيد جلال الدين محدث ارموي، (قم: كتابخانه عمومي آية الله العظمى مرعشى نجفي، ١٣٦٦ ش)، ص ١٠١.

١٩٣ م: وأتت.

١٩٤ انظر: الدرجات الرفيعة في طبقات الإمامية من الشيعة للسيد علي خان المدني الحسيني الشيرازي، تحقيق: محمد جواد المحمودي، (قم: منشورات مؤسسة تراث الشيعة، ١٤٣٨)، ٢/٨٢٨–٨٢٩.

وفي كتاب **الأربعين** للشهيّد الأول –طاب ثراه–:

أنّ الوزير أبا سعيد محمّد بن الحسن بن عبد الرّحيم مرض سنة عشرين وأربع مائة، فرأى في منامه أمير المؤمنين عليه السلام وكأنه يقول: قل «لعلم الهدى» يقرأ عليك حتّى تبرأ.

فقال: يا أمير المؤمنين، من علم الهدى؟

فقال عليه السلام : «علي بن الحسين الموسوي».

فكتب إليه بذلك، فقال: المرتضى رضي الله عنه: "الله الله في أمري، فإن قبولي لهذا اللّقب شناعة عليّ! فقال الوزير: والله، ما أكتب إليك إلّا ما أمرني أمير المؤمنين عليه السلام.

فعلم القادر بالله القضيّة، فكتب إلى المرتضى: تقبل يا عليّ ما لقبك جدّك. فقبل وسمع الناس بذلك. انتهى، نقله أخي من خطّ والده رضي الله عنه.[١٩٥]

وفي **التنقيح** للمقداد رحمه الله ذكر مضمون هذه القصّة[١٩٦]. وإنكار مثل هذه الأمور يجري مجرى إنكار كلّ ما تنفر منه النفس حيث لا يلائم المقصود من الأحاديث وغيرها، والانقياد إلى أهل البيت ودينهم وطريقتهم، وكما ينكر هذا ينكر ما ادّعى من المكاشفات وغيرها من الكرامات المستندة إلى مجرّد الدّعوى التّي يظهر فسادها لذوي العقول.

وبالجملة فمثل الشّيخ المفيد والسيّد المرتضى والعلاّمة وغيرهم، حالهم أظهر من أن يخفى عند ذوي البصر والبصيرة من الخاصّة والعامّة والحكماء والمتكلّمين وغيرهم. والقدح في الشّيخ المفيد وفي أمثاله من علمائنا السّالكين سبيله ممّن ظهور شأنهم وعلو رتبتهم[١٩٧] ومكانهم غنّي عن البيان والتوضيح، وفيه كفاية عن التلّويح والتصّريح مع ما طرق سمعك من شهادات صاحب الأمر عليه السلام، ومخاطبته للشّيخ المفيد وتعظيمه بما لو سمعه من لم يعرف حاله لاستحيى من أن يعارض صاحب الأمر عليه السلام، ويكذبّه في شيء من ذلك يرجع في الحقيقة إلى من شهد في حقّ الشّيخ المفيد بمثل ما شهد [٣٩] فهو من

---

١٩٥ انظر: الأربعون حديثا للشهيد الأول، تحقيق: مدرسة الامام المهدي، (قم: أمير، ١٤٠٧)، ص ٥١.

١٩٦ انظر: التنقيح الرائع لمختصر الشرائع للفاضل مقداد، تحقيق: السيد عبد اللطيف الحسيني، (قم: مكتبة آيتالله المرعشي النجفي، ١٤٠٤)، ١٠/١.

١٩٧ م: مرتبتهم.

قبيل الحديث المشهور، أنّه «[مَا] بَقِيَ مِنْ أَمْثَالِ الأَنْبِيَاء ﷺ: [إِلَّا كَلِمَة]: إِذَا لَمْ تَسْتَحِ فَاعْمَلْ مَا شِئْت»[198] أو فاصنع ما شئت، ومن قبيل قول الشّاعر، شعر[199]:

إِذَا لَمْ يَكُنْ لِلْمَرْءِ عَيْنٌ بَصِيرَةٌ فَلاَ غَرْوَ أَنْ يَرْتَابَ وَالصُّبْحُ مُسْفِرُ

وإذا تأمّلت ما ذكرته بعين البصيرة وتناولته بيد الإنصاف ظهر لك سرّ كلّ إناء بالذّي فيه ينضح وسرّ من أضمر شيئاً أظهره الله على صفحات وجهه وفلتات لسانه. وما[200] أحسن ما نظمه شيخنا الشّيخ نجيب الدّين –قدّس الله روحه– ممّا ينتظم في هذا السّلك وهو قوله، شعر[201]:

إذا كان ريح المسك ينكر ضائعاً بأرضٍ فذاك المسك لا شكّ ضائع.[202]
وقد يعذر المجروح في ترك شمّه ففي البين داء ذلك[203] الدّاء مانع.[204]

وقال آخر، شعر[205]:

خلت الرّقاع من الرّخاخ وفَرْزَنَتْ فيها البَياذِق
خرست بغابغة الطّيور وأصبح الوطواط ناطق
وسطا الغراب على العقاب وصاد فرخ البوم باشق
وتَصاهَلَتْ عُرْجُ الحمير وذاك من عدم السوابق[206]

---

[198] بحار الأنوار للمجلسي، (قم: دار إحياء التراث العربي، ١٤٠٣)، ٦٨/٣٣٥.

[199] ش د آ: – شعر.

[200] م — ما.

[201] ش د آ: – شعر.

[202] في سلافة العصر: لدى بلد فالمسك لا شك ضائع.

[203] آ: ذاك.

[204] سلافة العصر في محاسن الشعراء بكل مصر لعليخان بن احمد المدني، (تهران: مرتضى، ١٣٨٣ ه ش)، ص ٣١٥.

[205] ش د آ: – شعر.

[206] انطر: فاكهة الخلفاء ومفاكهة الظرفاء لأبو محمد أحمد بن محمد، المعروف بابن عربشاه، تحقيق: أيمن عبد الجابر البحيري (قاهرة: دار الآفاق العربية، ١٤٢١)، ١/٣٠٠.

وقال آخر، شعر[٢٠٧]:

وَمَنْ يَكُ ذا فَمٍ مُرٍّ مَرِيضٍ   يَجِدْ مُراً به المَاءَ الزُّلالا[٢٠٨]

والشمس شمسٌ وإن لم يرها الأعمى   والماء ماء وإن لم يستعذ به المرضى

وبالجملة فمن يدّعي أنّه من هذه الفرقة مع سلوك هذا السبيل وظهور الانحطاط عن درجاتهم ﴿لِمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ﴾[٢٠٩]، ومتابعة مجرّد التقلّيد لأهل الزيغ والعناد والنّصب والفساد يظهر أنّه داخل تحت نظم شيخنا «ففي البين داء ذلك [٤٠] الدّاء مانع»[٢١٠]. فإنّ من تعصّب لمثل أولئك وعلى مثل هؤلاء بغير وجه يقتضي ذلك يعلم أمره لمن سلك سبيل الرّشاد وطريق السّداد، ولم يمل إلى المزخرفات والعناد.

وممّا يتعجّب منه دعوى أنّ الشّيخ الطّوسي –قدّس الله روحه– مستثنى بكونه لم يخرج في كتبه ومصنفّاته عن العمل بالحديث، فلم يختلف أقواله كغيره بخلاف غيره،[٢١١] فما أدري أنّ هذا ناشٍ عن عدم التتبّع لكتب الشّيخ رحمه الله، أو عن عدم رؤيتها، أو عن كونه غير عربي كما فعله محمّد أمين، فإن كان رأى كتبه وطالعها، فهذا بهت واضح، وإن لاحظ الشق الآخر فقد قطع طولكم النّزاع قوله تعالى: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ ٱللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ﴾[٢١٢]. وأي: دخل لمثل هذا في تحقيق[٢١٣] المطالب إلّا ممّن[٢١٤] فيه عرق جاهليّة أو مجوسيّة، وتحرّك ذلك العرق، وعذر الشّيخ –طاب ثراه– كعذر غيره.

---

٢٠٧ ش د آ: – شعر.

٢٠٨ الصبح المنبي عن حيثية المتنبي ليوسف البديعي الدمشقي، (المطبعة العامرة الشرفية، ١٣٠٨)، ١٧٦/١.

٢٠٩ سورة ق، ٣٧/٥٠.

٢١٠ فاكهة الخلفاء ومفاكهة الظرفاء، ٣٠٠/١.

٢١١ قال الاسترآبادي في الحاشية على أصول الكافي: وقد صرّح المحقّق في اصوله بأنّ رئيس الطائفة محمّد بن الحسن الطوسيّ يعمل بخبر الواحد المعلوم وروده عن المعصوم بقرينةٍ ولو لم يكن عدلًا إمامياً، ولا يعمل بخبر الواحد العدل الإماميّ غير المحفوف بقرينة، ويُعلم من ذلك أنّ طريقة رئيس الطائفة في هذا الباب طريقة قدماء أصحابنا الأخباريين. انظر: الحاشية على أصول الكافي لمحمد أمين الاستيرآبادي، تحقيق: علي الفاضلي، (قم: دار الحديث، ١٤٢٩)، ص ٨٤.

٢١٢ سورة الحجرات، ١٣/٤٩.

٢١٣ م: تحقق.

٢١٤ آ: لمن.

فصل[٢١٥] ٦ [في إبطال الكشف والكرامات الصوفية]

وهذا سبيل من يدّعي العلم منهم، والكشف بسبب تحصيل هذا العلم والرّياضة، فما ظنّك بأقوام منهم وهم أكثرهم في هذا الزّمان، فإنّك لو فتّشت عن حالهم واختبرت حقيقة مقالهم، وجدتهم كالبهائم الهائمة والحشرات السّائمة، لا يعرفون مسألة من دين الله العزيز[٢١٦]، ولا يفرِّقون بين التّراب والإبريز إلّا إذا وقع الثّاني لهم،[٢١٧] ولا يعرفون لله[٢١٨] حراماً ولا حلالاً، ولا يجدون لهم إلى حسن التكلّم مجالاً، وترى النّاس يُقبلون عليهم، ويهرعون إليهم، ويكادون يسجدون لهم كفعل الكفّار بأصنامهم، ومآل اعتقادهم فيهم إلى نحو ما قيل في أبي بكر: «إنّه أفضل الصحابة لأمر وقر في نفسه»، وحاشى البهائم أن يُشبَّه بها مثل هؤلاء، فإنّها ليست مكلّفة وتركت ما كلّفت به، بل منقادة لما سخّرت [٤١] له، مسبّحة بحمد ربّها، منزّهة عن مثل هذه الرذائل.

ولقد شاهدتُ بعض هؤلاء وتفحصت عمّن لم أراه، فانكشف لي من حالهم وحال عبّادهم ما ليس من باب الكشف الذّي يدّعونه أو يُدَّعى لهم، وقلَّ تعجّبي ممّن يعبد الخشب والحجر، وزاد يقيني في هوان الدّنيا وباطلها وسوء حالها. وقد رأيتُ يوماً رجلاً ممّن يميل إلى ذلك، وكان مُنصفاً في الجملة فشرع في تعريف جمادٍ منهم بأنّه هكذا جبّته وهكذا هيئته وعلى رأسه قلنسوة كذا، ومثل هذا ينبغي أن يعتقد فيه، فسألته؛ هل يعرف شيئاً من العلم وهل له صفة كمال غير ما ذكرته وأنّه كمال اعتقادك، فقال: «لا، إلّا أنّ له في لباسه وطرزه وهيئته حسنة تقتضي أن يُعتقد فيه»، فقلت له: «لو نزع هذا اللباس ولبس ما يلبسه النّاس أو مثل لباس العلماء، هل يبقى له هذه الحالة ويقع هذا الموقع في قلوب المريدين»، فقال: «لا».

واتفق حضوري مجلساً سعى صاحبه على إحضار رجل من الصّوفيّة يكاد في هذا العصر أن يعتقد فيه الإلهية، فلمّا اجتمعنا واحضر الغداء[٢١٩] جلس على هيئة غريبة وجلستُ على طريق السنة في الجلوس على السفرة، وكلّفني صاحب المنزل أن أجلس جيداً اعتقاداً

---

[٢١٥] د: فصل؛ آ الفصل السادس.

[٢١٦] آ – ولا يفرقون بين التّراب والإبريز إلّا إذا وقع الثّاني لهم.

[٢١٧] في هامش م: قال المؤلّف ونعم ما قال.

[٢١٨] م: – لله.

[٢١٩] د م: الغذاء.

في هيئة جلسة الصّوفي، وأنّه ينبغي الجلوس مثله وكرّر التكليف، فأجبته: «بأنّ السنّة في الجلوس على السفرة كما أنا جالس، ورويت له حديثاً في ذلك عن أمير المؤمنين عليه السلام »، فتألّم الصّوفي من ذلك وظهر أثره عليه واعتزل عنّا، ولم يجلس مجلسنا ذلك اليوم بتمامه، وظهر منه أنّه لا يعرف هِرّاً من برٍّ، بل هو جمادٌ أو حمارٌ. وبلغني أنّه [٤٢] بعدما خرجت من عنده تكلّم على صاحب المنزل، وقال: «لأيّ شيء تجمعني مع أهل الظّاهر»، تلبيساً على النّاس أنّه من أهل الباطن، وإذا هو لا يحسن كلام العوام فضلاً عن غيرهم، وشهرته كشهرة أمثاله وأشباهه.

ولما سافرتُ من الشّام إلى بغداد كنت أسمع أنّ رجلاً صوفيّاً قدم[٢٢٠] الشام واشتهر أمره في دمشق، وحصل له من الإعزاز والإكرام، وبذل التحف والأموال[٢٢١] وانهماك النّاس به والميل إليه والتبّرك به ما لا يحصى كثرة وتعريفاً، فلمّا خرجنا من دمشق منزلاً رأيتُ مع القافلة رجلاً عليه جبّة صوف، وعلى رأسه عمامة صوف في صورةٍ كصورة الشّيخ النجدي، في وجهه شعرات، فسألت عنه: «فقيل لي هذا الشّيخ الذّي ورد دمشق وأكبّ عليها أهلها، وتبرّكوا به»، فمالت النّفس إلى اختباره ومعرفة حاله، فسرتُ والرّكب[٢٢٢] سائر حتّى وصلت إليه، فسلّمت عليه، وتكلّمتُ معه لأعرف هل عنده شيء من علم الصّوفيّة أو غيرهم، فظهر في الحال؛ أنّه ليس له سواد حروف الهجاء. ثمّ تكلّمتُ معه بما يناسب حال المتصّوفة القالبيين[٢٢٣]، فرأيته؛ عارياً من ذلك، فنقلت له أشياء توافق طبعه على سبيل السخرية، فأعجبه ذلك، وقال: «لي ينبغي أنّ أنفرد أنا وأنت كلّ يوم عن القافلة ونتصاحب»، وحمد الله لكونه رأى مثلي في أهل القافلة ليكون مصاحباً له، وصحبنا ثالثٌ، فسرنا في اليوم الأوّل من الصبح فلمّا دخل وقت الصّلاة انتهينا إلى غدير ماء، فقلت له: «ننزل ونصلّي» ، فنزلنا، وتوضّأت أنا والثّالث، وصلّينا، وهو جالس، فقلت [٤٣] في نفسي؛ لعلّه يصلّي فيما بعد، فسرنا إلى أن غربت الشّمس ونزلت القافلة ولم يفارقني ولم يصلّ، ثمّ في اليوم الثّاني فعل كما فعل في الأوّل، فلمّا جاء في اليوم الثالث وأراد منّي ذلك، قلت له: «أريد أن أسألك عن شيء رأيته منك قبل أن أمشي معك»، فقال: «ما هو؟» قلت: «رأيتك

---

[٢٢٠] ش + دمشق.

[٢٢١] م – والأموال.

[٢٢٢] آ د: الراكب.

[٢٢٣] د: الغالبين.

في اليومين السابقين إذا نزلنا وتوضأنا وصلّينا لم تتوضأ ولم تصلّ؛ فما عذرك في ذلك؟» فلمّا سمع كلامي ضحك ضحكاً عالياً وقهقه قهقهةً شنيعةً، وقال: «كأنك ما سمعت من أنا!»، قلت: «سمعت أنّك شيخٌ معتقد من أهل التصّوف»، فقال: «إنّي قد وصلت، والواصل مثلي لا يحتاج إلى أن يصلّي، وأنّا ما[224] أصوم أيضاً وعندي جارية أهداها لي رجل من أهل الشّام اشتراها بثمان مائة قرش، وهي جارية نفيسة راكبة في ذلك المحمل، وفي كلّ ليلة أجامعها وما اغتسل من الجنابة، ومع هذا أنتسب إلى أبي بكر الصّدّيق وتعترض علي بأنّي لم لا أصلّي». فلمّا سمعتُ ذلك منه غيّرتُ ما كنتُ ساورته[225] به فيما سبق، وكان كلّما أراد الكلام معي لا أجيبه، لأنّا كنّا مسافرين على طريق البرّية إلى بغداد وكانت في تصرّف سلطاننا، ولم يكن في البرّية خوف تقيّة، ولم أكلّمه بعد ذلك كلمةً واحدةً.

وأمثال هذا كثيرة[226]، وهذا ممّا يوضّح عذر صاحب **الكشّاف** في كلامه عليهم في غير موضع منه[227]، من ذلك ما ذكره في تفسير قوله تعالى ﴿قُلْ إِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ ٱللَّهَ﴾[228]، الآية في سورة آل عمران، قال:

وإذا رأيت من يذكر محبّة الله ويصفّق بيديه مع ذكرها ويطرب وينعر ويصعق فلا تشك في أنّه لا يعرف ما الله، ولا يدري[229] ما محبّة الله، [٤٤] وما تصفيقه ونعرته وصعقه إلّا أنّه تصوّر في نفسه الخبيثة صورة مستملحة معشقة فسمّاها الله بجهله ودعارته[230]، ربّه ثمّ صفق وطرب ونعر وصعق على تصوّرها، وربّما رأيت المنيّ قد ملأ إزار ذلك المحب عند صعقته، وحمقى العامّة حواليه قد ملئوا أردانهم بالدّموع لما رققهم من حاله.[231]

انتهى.

---

[224] م – ما.

[225] د م: شاورته.

[226] م: كثير.

[227] آ — منه.

[228] سورة آل عمران، ٣١/٣.

[229] م: ولا أدري.

[230] ش د م: دعاها.

[231] الكشاف للزمخشري، تحقيق: الشيخ عادل أحمد عبد الموجود، الشيخ علي محمد معوض، (رياض: مكتبة العبيكان، ١٤١٧) ٥٤٧/١.

وقال عند قوله تعالى في سورة المائدة: ﴿فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾[٢٣٢]:

محبّة العباد لربّهم طاعته وابتغاء مرضاته وأن لا يفعلوا ما يوجب سخطه وعقابه، ومحبّة الله لعباده أن يثيبهم أحسن الثواب على طاعتهم ويعظهم ويثني عليهم ويرضى عنهم. وأمّا ما يعتقده أجهل النّاس وأعداهم للعلم وأهله وامقتهم للشّرع وأسواهم طريقة، وإن كانت طريقتهم عند أمثالهم من الجهلة والسفهاء شيئاً، وهم الفرقة المفتعلة المتفعلة[٢٣٣] من الصوّف، وما يدينون به من المحبّة والعشق، والتغّني على كراسيهم خربها الله، وفي مراقصهم عطّلها الله، بأبيات الغزل المقولة في المردان الذّين يسمّونهم شهداء، وصعقاتهم التّي أين عنها صعقة موسى عليه السلام عند دك[٢٣٤] الطّور فتعالى الله[٢٣٥] علوّاً كبيراً.[٢٣٦]

انتهى[٢٣٧].

ولقد أكثر علماؤنا وعلماء العامّة من الرّد عليهم والتشّنيع على طريقتهم واعتقادهم في كتب متعدّدة ؛ككتاب الشّيخ المفيد، والسّيد المرتضى، و**المطاعن المجرمية** للمحقّق الشّيخ علي، و**حديقة الشيعة** لملا أحمد الأردبيلي رحمه الله، وغيرهم، وما ذكر في تضاعيف الكتب من ذلك أكثر من أن يحصى فقد تكرّر في كتب العلاّمة –طاب ثراه– كـ**الكشكول**[٢٣٨][٢٣٩] المنسوب إليه و**نهج الحقّ** وغيرها، وكما في كتاب **الاقتصاد** وكتاب **الغيبة** للشّيخ الطّوسي، و**اعتقادات** الصدوق، وكتاب **الاحتجاج** ممّا يتعلّق ببعضهم، وكتاب **الاعتقاد** للدّوريستي، وكتاب **الهادي إلى النجاة** لابن حمزة، و**عمدة المقال** لولد المحقّق الشّيخ علي وغيرهم، ممّا هو ظاهر لمن تتبع. ومن العامّة؛ الطّيبي في **شرح المشكاة**، والدميري، والسيوطي، وأبي بكر الطرطوشي، وغيرهم. وذكر بعض هؤلاء أنّ بطلان طريقتهم مذهب مالك والشافعي وأحمد وغيرهم من أئمة المسلمين، وهذا منه ما رأيته في بعض الكتب المذكورة ومنه ما رأيته منقولاً منها.

---

٢٣٢ سورة المائدة، ٥/٥٤.

٢٣٣ ش د م — المتفعلة.

٢٣٤ د = دك؛ م: دكة.

٢٣٥ آ + عنه.

٢٣٦ الكشاف للزمخشري، ٢/٢٥٥=٢٥٧.

٢٣٧ ش د م — انتهى.

٢٣٨ ش: الظاهر انه لبعض فضلاء علمائنا القادمين [...]. منه.

٢٣٩ آ د: ظهر لي؛ انه لغيره من علمائنا المتأخرين عنه. منه.

وقد وجد في هذا الزّمان رجلٌ من هذا القبيل في مكّة المشرّفة، واشتهر بين النّاس، وتفحصتُ عن حاله في أوقات مجاورتي وفي الطائف فإنّه كان في القرية التّي كنّا بها ومنزله كان قريباً من منزلنا، وكان رجلاً من الشيعة يتردّد [٤٥] إليه ليلاً ونهاراً دعته الضرورة والفقر إلى ملازمته لأنّه يبذل لمن تردّد إليه، وانتظم في سلك المريدين له، وكان ذلك الرّجل ينقل أحواله، فتحقّقتُ؛ أنّه من قبيل رفيق بغداد لا يعرف شيئاً ولا حيثيّة له ولا مزيّة، سوى إظهار ما يجلب به قلوب الجهلة، وهو في فنّه صاحب سلوك مع كلّ شخص بما يناسبه، فمع المخالفين يسلك بما يروّج عندهم من نحو صنعهم، وصبّ الماء على رؤوسهم ونتف لحاهم وشتمهم بالكلمات الفاحشة ونحو ذلك، ومع العجم يتواضع ويسألهم عن أحوالهم وأحوال سلطانهم، ويضع على رؤوسهم قلنسوة ونحو ذلك، ولا يترك أحداً يتكلّم معه لئلّا يظهر حاله بل يكون مشتغلاً بكلام أو سؤال عن أحوالهم أو نحو ذلك، ممّا يوهم اشتغاله بالذّكر وهو خلو من جميع الكمالات الإنسانيّة، ولا يعلم اعتقاده ما هو فإن كان له اعتقاد ظاهراً فهو زيديّ لأنّه مغربيّ، وأهل المغرب إمّا مالكيّة وهم أكثرهم أو زيديّة، وقرينة كونه زيديّاً ظاهراً إقبال الزيديّة عليه، مع عدم اعتقادهم في المالكيّة. ولمّا كنت اتفحص عن كراماته من مريده المذكور سألته: «هل شاهدت شيئاً منها؟» فقال: «ما رأيت له سوى كرامتين في هذه السنين التّي أنا أتردّد إليه فيها، إحديهما أنّ له خلوة منفردة[٢٤٠] ويجلس المريدين خارجاً عنه، ثمّ يخرج عليهم فتارة يكشف رؤوسهم ويصب عليهم ماء وتارةً يضربهم بعصا في يده ونحو ذلك، فخرج يوماً ورفع العصا ليضرب رجلا فأصابت العصا زجاجةً فيها [٤٦] ماء ورد، فانكسرت فأظهر التّألم لذلك، وقال: كنتُ أريد أن أصبّ عليكم عوض الماء ماء ورد وقد انكسرت القارورة، ثمّ أمر واحداً فقال: هات الشربة من حجرتي لأرش عليهم ماء كالعادة. فلمّا أتى بها ورش[٢٤١] الماء علينا كنّا نجد فيه رائحة ماء الورد، فاشتهرت هذه الكرامة عنه بأنّه يصير الماء ماء ورد». فانظر إلى عجائب الدّنيا وإلى هذا الأمر الواضح الفاضح وظهوره عند من له أدنى مسكة من عقل، وجعله كرامة عند كمه البصائر والأبصار، فإنّ كسره القارورة وطلبه إناء الماء، هل يخفى أمره على جاهل!، وكون ذلك مقدّمة لطلب الماء الداخل الذي فيه ماء الورد.

والثانية أنّه كان في الطائف، فأتاه الشرّيف ليزوره فقال له: «لا آذن لك في الجلوس

---

٢٤٠ م: منفرة.

٢٤١ م: رش.

حتى ترسل إلى مكّة وتخلّي سبيل من في الحبس فإنّ فيه أناساً مظلومين»، فأرسل الشّريف في تلك الساعة قاصداً إلى مكة، فرأى في الحبس جماعة، فأطلقهم واشتهر عنه أنّه يرى من الطائف المحبوسين في مكّة مع هذا البعد، وكان حبس الحاكم أمرٌ عجيبٌ أن يكون فيه أحدٌ أو محال أن يكون أخبره أحدٌ بذلك أو التمس منه ذلك أهل المحبوسين. فقلتُ: «وهل رأيت منه شيئاً غير هذا؟» فقال: «لا». فانظر إلى خسّة أمر الدّنيا وأهلها، ونقل أحوال هذا الرجل وكراماته المهملة إلى بلاد المؤمنين واعتقادهم فيه، وميلهم إليه، وتعريفهم إيّاه في المجالس، ولم أسمع مدّة مجاورتي أنّه دخل الحرم وطاف بالبيت، وقد سمعت أنّ كلّ من صاحب صبيّاً في مثل مكّة المشرّفة [٤٧] ولم يقدر على التوصّل إليه لمنع أهله ونحو ذلك ينهزم الصبيّ إلى عند هذا المعتقد فيصير مريداً له ويصير الرّجل من مريدي هذا المعتقد، فلا يقدر أبوه ولا غيره على منعه ولا على أخذه حيث التجأ إلى هذا القطب، وقد فوّض إليه الحكّام حماية كلّ من يريد حمايته وكلّ امرأة كرهت زوجها ذهبت إليه وألزمه بطلاقها قهراً، وأهل مكّة كلّهم أو جلّهم يعلمون أنّه إذا قرب شهر رمضان خرج إلى بعض النّواحي مع الأجلاف الذّين معه وأفطروا شهر رمضان كلّه، وسمعت عنه ما لا يليق ذكره لقبحه. فانظر إلى هذه الأمور وتعجّب منها ولا عجب، ولقد رأينا وسمعنا من هذا القبيل ما نقله يحوج إلى التّطويل على غير طائل، ومن تأمّل أحوال الدّنيا وخسّتها قديماً وحديثاً رأى لهذا نظائر وأشباهاً، وليس من أعطاه الله العقل والتّمييز مع إرسال الرّسل وإنزال الكتب والأمر باتباعهم بمعذور في ترك التأمّل والمتابعة والمجاهدة، فإنّ كلّاً ميسّر لما خُلق له ولا تكليف بما لا يطاق.

فصل[٢٤٢] ٧ [انتشار التصوف بين الشيعة]

واعلم أنّه لما سرت سيرة الصّوفيّة إلى الإماميّة كان في أول الأمر من يفرق بين الغّث والسّمين، والورم والسمن، والسّاقط والثمين، والقشر واللباب، والذّهب والتّراب، والصّافي والمغشوش، فكان من يميل إلى طرف من مقالهم يختار منه اللباب ويترك القشر المغشوش

---

[٢٤٢] د: فصل؛ آ: الفصل السابع.

إذا كان اللباب حسناً لكونه[٢٤٣] مأخوذاً من كلام الأنبياء والأوصياء ومن يحذوا حذوهم من العلماء الأتقياء وآدابهم وسلوكهم، فإنّهم كانوا[٢٤٤] ينقلون مثل [٤٨] ذلك في كتبهم ومؤلّفاتهم ليحسن الظّن بهم؛ ولكونه من كلام مثل أمير المؤمنين عليه السلام ونحوه، ثمّ بعد ذلك يترقّون إلى تأويله تدريجا[٢٤٥] بما يوافق مطالبهم ويناسب مآربهم، فيستدرجون بذلك من لم يتأمّل، وقد رسخ في فكره ما ذكر فينقاد إلى ما يرديه ومن تأمّل واعتبر أمسك عنان فكره عن الوصول إلى ذلك والتردّي فيه.

وأنا أذكر لك نبذة من هذا القبيل، وذلك كما في الحديث القدّسي: « وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدٌ بِشَيْءٍ أَحَبَّ مِمَّا افْتَرَضْتُ عَلَيْه، وَإِنَّهُ لَيَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّافِلَة حَتَّى أُحِبَّهُ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ: كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِه، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِه، وَلِسَانَهُ الَّذِي يَنْطِقُ بِه، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا»[٢٤٦]، الحديث، فهذا الحديث -والله أعلم- معناه ظاهرٌ لمن عرف حقائق الكلام العربي ومجازاته التّي نزل بها القرآن، ولم يعدل إلى الحمل على ما يوافق الرأي، بل المعنى ظاهرٌ لمن مارس المكالمات العربيّة كيف كان؛ فإن العبد إذا فعل ذلك أدركه الله تعالى بلطفه الزّائد وعنايته الشاملة بحيث لا ينظر إلى غير ما يرضى الله ولا يستمع إلى غير ما فيه رضاه ولا ينطق ولا يبطش على نحو ذلك، وهذا كما تقول أنا ظهرك ولسانك ويدك ورجلك وحسامك وصارمك ونحو ذلك. وهذا معنى ظاهر شائع مكشوف، لا يلزم منه محذور، فيحملونه على معتقدهم من الحلول والاتّحاد أو وحدة الوجود، وأنّه: لا موجود إلاّ الله، ويجعلون مثل هذا الحديث دليلاً لهم [٤٩] كما يحمل المجسمّة قوله تعالى: ﴿يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ﴾[٢٤٧] و ﴿بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ﴾[٢٤٨]، ﴿وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ﴾[٢٤٩] ونحو ذلك على ما يوافق مطلبهم، على أنّ المجسمّة ربّما ناقشوا بأنّ ما ندّعيه أقرب إلى مطلبنا ممّا يدّعيه الصّوفيّة والحلوليّة [و] غيرهم، لو[٢٥٠] قالوا: ما يدّعيه الصّوفيّة شنعته أشدّ من

---

[٢٤٣] م: كونه.

[٢٤٤] آ – كانوا.

[٢٤٥] م – تدريجا.

[٢٤٦] الأصول من الكافي، ٣٥٢/١.

[٢٤٧] سورة الفتح، ١٠/٤٨.

[٢٤٨] سورة المائدة، ٦٤/٥.

[٢٤٩] سورة الرحمن، ٢٧/٥٥.

[٢٥٠] م — لو.

شنعتنا لأنّا ندّعي الحلول في بعض الأجسام وهم يدّعون الحلول أو نحوه في الجميع تارةً وفي البعض أخرى، كأنّ لقولهم فيهم وتشنيعهم عليهم وجها[٢٥١]، وإن كان الكلّ فاسداً.

ومن عجيب، ما رأيته للإناغزّاليّون دعوى أنّ قوله تعالى: ﴿وَمَا[٢٥٢] يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ﴾[٢٥٣] ليس المراد بهم المعصوم فقط، بل الصّوفية يعلمون تأويله، وهم من الرّاسخين في العلم. وفي هذا ردّ على الصّادق –صلوات الله عليه– وغيره من الأئمة عليهم السلام حيث قال: «نَحْنُ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ونَحْنُ نَعْلَمُ تَأْوِيلَه»[٢٥٤] ونحوه، ممّا يدّل صريحاً على اختصاصهم بذلك. وفي **الكافي**: « باب أنّ الرّاسخين في العلم هم الأئمة عليهم السّلام»، فراجعه يظهر لك ذلك من أحاديث متعدّدة، وهذا في غير **الكافي** أيضاً.

رجع إلى أوّل الكلام، وكان من يختار وينتخب ما ذكر يجعله من جملة الوسائل إلى تطهير النّفس وتزكيتها وإبعادها عن الرّذائل، ومع ذلك فالمطلب الأسنى عنده والخلّة الحسنى لديه، سلوك طريق الشّرع وإنفاذ العمر فيه، كما يراه من عرف حال مثل الشّهيد الثّاني –طاب ثراه– وأمثاله من العلماء العاملين من الفرقة المحقّة [٥٠] الذّين لم يزيغوا عن طريق الشّرع ولم يميلوا إلى اعتقاد النّواصب وتفضيلهم، بل إلى ما هو أعظم منه على الفرقة النّاجية. لا زال علماؤنا منصورين وأعداؤهم مقهورين ودين آل محمّد بهم منشوراً ولباس أعدائهم ويلاً وثبوراً، ودفع الله عن هذا الدّين كلّ من يسعى في إطفاء نور الحقّ لترويج الباطل، وهو في لباس أهله ويبذل جهده في تشتيت كلمة الدّين وسقوط محلّه.

فصل ٨[٢٥٥] [كراهية الصوفية للشريعة]

ثمّ تلاشى الأمر ووصل إلى ارتكاب ما سلكوه والاعتماد على ما قالوه وأوّلوه واخترعوه، ولو بسماع بعضه من غير تمييز وفرق، إلى أن وصل الأمر إلى التنفّر من الشّرع وأهله،

---

[٢٥١] ش آ: وجه.

[٢٥٢] في كل النسخ: لا.

[٢٥٣] سورة آل عمران، ٣/٧.

[٢٥٤] الأصول من الكافي، ١/٢١٣.

[٢٥٥] د: فصل؛ آ: الفصل الثامن.

ودخل تحت هذا الاسم وهو الصّوفية من يسمّى به وينتسب[٢٥٦] إليه فقط، فاقتصر المدّعي على ذلك واكتفى المريد به، فصار الملحوظ في الغالب محض الاسم، وإلّا فلا مُشاحَّة في التسمية إذا كان المسمّى مبنيّاً على أساسٍ صحيحٍ ثابتٍ.

وهذا من مفاسد هذا الاسم المشتمل على ما ذكرناه، ولو بقي الاسم الذّي لا يقبل الغشّ فيه ولا في معناه ولا يدخله[٢٥٧] التزوير المذكور ممّا كان متعارفا من معنى الصالح والمتقي والزاهد والعابد والورع ونحو ذلك، وهو الذي كان شائعاً بين أهل الإيمان، وورد به القرآن والأخبار وسنّة الأنبياء والأئمّة الأطهار لم يتطرِّق إليه هذا الغشّ، ولم تترتّب عليه هذه المفاسد التّي ترتّبت على لفظ التصّوف [٥١] ومعناه، فدخل الغشّ فيهما، والتبس على غير المميّز أمرهما، بل على المميّز أيضاً إذا لم يعمل بعقله وتمييزه، ومحكّ[٢٥٨] الفرق والتمييز الميل إلى جانب الشّرع وأهله، والتنفّر منه ومن أهله، وعلامة التنفّر منه التنفّر من أهله حتّى أنّه قد يقضي البعض عمره في تحصيل غير ما يتعلّق بعلوم الدّين، ولا يميل إلى من يشمّ منه رائحة المتشّرعين، ولا يتصوّر النّظر في كتاب يشتمل على شيء من ذلك. وربّما أظهروا التنفّر من أهل الشّريعة متعلّلين بتقصير يدّعونه فيهم، وهذه خدعة إبليس؛ لأنّ إظهار التنفّر من الشّرع ليس لهم فيه مصلحة، ولا صرفة، فأبطنوه وأخّروه إلى وقت يمكنهم إظهاره، وتعلّلوا بفساد أهله ونقصهم، وإلّا فلو وقع تقصير من حاملي الشّرع لا يلزم منه[٢٥٩] نقص الشّريعة والقدح فيها والتنفّر منها.

ولقد سمعتُ من غير واحد، أنّه قيل لبعض المشهورين بالفضل في غير علوم الشّريعة: لم لا تطالع كتب الحديث والفقه؟ فأجاب: بأنّي إن طالعتُ الحديث خشيتُ على نفسي الارتداد. وقيل لآخر نحو ذلك، فقال: كيف آخذ الدّين وأحصل اليقين من أخبارٍ يرويها مثل محمّد بن مسلم! وكأنّ هذا حصل اليقين وحقيقة الدّين من كلام الحكماء ونحوهم.

ونُقل عن آخر التعجّب من كون علماء الشّرع يؤوّلون الحديث ولا يؤوّلون كلام الصّوفيّة. وهذا ونحوه ناشٍ عن عدم الاطّلاع على قوانين الشّرع أو سماع بعضها، فإنّ

---

٢٥٦ آ: تنسب.

٢٥٧ آ: يدخل.

٢٥٨ آ: محل.

٢٥٩ م — منه.

تأويل الحديث إنّما يكون فيما علم وتقرر من دين المعصوم خلافه وأنّه لا يصدر [٥٢] عن مثله ما ظاهره مناف لما تقرر أو مناف لمرتبة المعصوم ونحو ذلك، فإذا ورد شيء من ذلك لم يطرحوه لضعف فيه ونحوه أوّلوه، وكلام الصّوفيّة ليس من كلام المعصوم عندهم، وإن كان عند الصّوفيّة فوق كلام المعصوم، فباعتبار قواعد الشّريعة يُحمل على ظاهره بما يقتضيه من فسق ونحوه، كما يقتضيه كلام غيرهم ممّا يترتّب على ظاهره ما أمر به الصّادع بالشّرع، ولا يلتفت إلى دعوى تأويلهم فيما بينهم، كما حُكي عن بعض من يدّعي التصّوف أنّ المريد إذا قرأ ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾[٢٦٠] يحضر في خاطره *پيره*[٢٦١] الذّي أخذ عنه فيخاطبه ونحو ذلك، فإنّه لو أوّله بكون *البير* هو الله باعتبار قاعدة الاتّحاد والحلول أو وحدة الوجود كيف يوافقه أهل الشّرع على ذلك، مع أنّ هذا صريح في كون المراد به غير الله، لأنّ كون الخطاب في ذلك له تعالى يعرفه كلّ أحدٍ فالتحريض على إحضار ما ذكره يدل على أنّ المراد غيره تعالى إلّا على اصطلاحهم من الاتّحاد أو الحلول أو وحدة الوجود، والكلّ لا يمكن أهل الشّرع الحيلة فيه، وإذا كان عندهم؛ أنّ هذه الموجودات هي الله، وأنّ الله سبحانه ليس شيئاً غيرها، لزمهم إنكار وجود الصّانع تعالى بمقتضى ضرورة دين الصّادع بالشّرع أنّ الله تعالى غير ما افتروه، فأيّ عذر لأهل الشّرع في عدم الحكم بكفر من ينكر وجوده تعالى فمعبودهم غير معبود أهل الشّرع، وأيّ حيلة للإماميّ في تأويل كون الشّيخ محيي الدّين رأى أبا بكر على العرش، وأيّ مخالف يرضى بكونه أعلى[٢٦٢] رتبة من الأنبياء لنحمله على التّقيّة ونحوها، وأيّ مؤمن يصدق الغّزاليّ في كونه وصل إلى أعلى مراتب الكشف، وبعد ذلك صنّف كتاب **المنقذ من الضّلال** في الرّد على من يعتقد الأخذ [٥٣] عن المعصوم!؟ ومثل ذلك[٢٦٣] كثير ليس هذا محل نقله.

---

٢٦٠ سورة الفاتحة، ١/٥.

٢٦١ يعني شيخه.

٢٦٢ آ: على.

٢٦٣ آ: هذا.

فصل[٢٦٤] ٩ [ذم التصوف والصوفية في كلام رسول الله وعيسى عليهما السلام]

وكان هذا الزّمان الذّي ذكره سيّد الأوّلين والآخرين –صلوات الله وسلامه عليه– في وصايا طويلة لأبي ذرّ رضي الله عنه، حيث قال من جملتها: «يَا أَبَا ذَرّ، يَكُونُ فِي آخرِ الزَّمَان قَوْمٌ يَلْبَسُونَ الصُّوفَ فِي صَيْفِهِمْ وَشتَائِهِمْ، يَرَوْنَ أَنَّ لَهُمُ الْفَضْلَ بِذَلِكَ[٢٦٥] عَلَى غَيْرِهِمْ، أُولَئِكَ تَلْعَنهُمْ مَلَائِكَةُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ.»[٢٦٦] نقل ذلك ورّام بن أبي فراس رحمه الله وغيره بالسّند المذكور في محلّه، وهي مشهورةٌ.

ومن مواعظ عيسى عليه السلام وحِكمه من الإنجيل وغيره، وهي مشهورةٌ ومذكورةٌ في كتب أصحابنا –رضوان الله عليهم–:

«بحَقٍّ أَقُولُ لَكُمْ إِنَّ شَرَّ النَّاسِ لَرَجُلٌ عَالِمٌ آثَرَ دُنْيَاهُ عَلَى عِلْمِه فَأَحَبَّهَا وطَلَبَهَا وجَهَدَ عَلَيْهَا، حَتَّى لَو اسْتَطَاعَ أَنْ يَجْعَلَ النَّاسَ فِي حَيْرَة، مَا ذَا يُغْنِي عَنِ الْأَعْمَى سَعَةُ نُورِ الشَّمْسِ وَهُوَ لَا يُبْصِرُهَا، كَذَلِكَ لَا يُغْنِي عَنِ الْعَالِمِ عِلْمُهُ إِذْ هُوَ لَمْ يَعْمَلْ بِه. مَا أَكْثَرَ ثِمَارَ الشَّجَرِ وَلَيْسَ كُلُّهَا يَنْفَعُ وَيُؤَكَلُ، وَمَا أَكْثَرَ الْعُلَمَاءَ وَلَيْسَ كُلُّهُمْ يَنْتَفِعُ بِمَا عَلِمَ، وَمَا أَوْسَعَ الْأَرْضَ وَلَيْسَ كُلُّهَا تُسْكَنُ، وَمَا أَكْثَرَ الْمُتَكَلِّمِينَ وَلَيْسَ كُلُّ كَلَامِهِمْ يُصَدَّقُ، فَاحْتَفِظُوا مِنَ الْعُلَمَاءِ الْكَذَبَةِ الَّذِينَ عَلَيْهِمْ ثِيَابُ الصُّوفِ مُنَكِّسوا[٢٦٧] رُءُوسِهِمْ إِلَى الْأَرْضِ، يُزَوِّرُونَ بِه الْخَطَايَا يطرفون[٢٦٨] مِنْ تَحْتِ حَوَاجِبِهِمْ كَمَا تَرْمُقُ[٢٦٩] الذِّئَابُ[٢٧٠]، وَقَوْلُهُمْ يُخَالِفُ فِعْلَهُمْ، وَهَلْ يُجْتَنَى مِنَ الْعَوْسَجِ الْعِنَبُ وَمِنَ الْحَنْظَلِ التِّينُ، وَكَذَلِكَ لَا يثمر[٢٧١] قَوْلُ الْعَالِمِ الْكَاذِبِ إِلَّا زُوراً، وَلَيْسَ [٥٤] كُلُّ مَنْ يَقُولُ يَصْدُقُ.»[٢٧٢]

---

[٢٦٤] د: فصل؛ آ: الفصل التاسع.

[٢٦٥] آ – بذلك.

[٢٦٦] الأمالي للشيخ الطوسي، (قم: دار الثقافة، ١٤١٤)، ص ٥٣٩.

[٢٦٧] في تحفة العقول: مُنَكّسي.

[٢٦٨] في تحفة العقول: يَرْمَقُونَ.

[٢٦٩] د: يرمق.

[٢٧٠] د: الذباب.

[٢٧١] في تحفة العقول: يُؤَثِّرُ.

[٢٧٢] انظر: تحف العقول عن آل الرسول صلى الله عليه وآله لابن شعبه حراني، (قم: جامعة مدرسين، ١٤٠٤)، ص ٥٠٣–٥٠٤.

انتهى المنقول من كلامه –صلوات الله عليه–.

فإن قيل؛ كلام عيسى عليه السلام يدخل فيه كلّ عالِم غير عامل، ونرى علماء الشّرع كثير منهم من هذا القبيل.

قلت: قد ورد في شأن العالِم بغير عمل في كلام غير عيسى عليه السلام من الحديث القدسيّ وكلام الأنبياء والأئمة عليهم السلام ما يقصم الظّهور، كما هو معلوم لمن تتبع، ولكن علماء الشّرع إن تساهلوا في العمل ومالوا إلى حبّ الدّنيا –وهم الأقلّون قبل هذا الزّمان–، فإنّهم مع تساهلهم في العمل، طريقتهم واعتقادهم في العلم ثابتٌ غير مستودعٍ ومستقرٍّ غير متزلزلٍ، وإن كانوا ملومين وغير معذورين بالنّسبة إلى العمل. وهذا بخلاف ترك ما هو طريق العمل، فإنّه مع عدم العلم أو مع عدم اعتقاد العلم، يكون العمل مبنيّاً على غير أساسٍ –إن حصل ما يسمّى عملاً في الجملة– أو لم يكن عمل، على أنّ ما لا طريق له من العمل لا يستحقّ صدق اسم العمل عليه، فالذّي يفني عمره في مثل ذلك **لا أرضاً قطع ولا ظهراً أبقى،** والأوّل يكون تاركاً لأقبح القبيحين والآخر تابع للأقبح.

واعلم أنّ «الفاء» في قول عيسى عليه السلام، «فَاحْتَفِظُوا مِنَ الْعُلَمَاءِ الْكَذَبَة» إلى آخره، إمّا للاستئناف أو للتفريع، فعلى الأوّل كأنّه قيل ما علامة العلماء الذّين وصفتهم بهذه الصّفات حتى يحتفظ منهم، إلى آخره، أو ممّن يحتفظ من العلماء وما علامتهم، أو إنّه استأنف البيان والتّوضيح لهم عن حال من هذه صفتهم[٢٧٣] منهم على وجه [٥٥] الحثّ على ذلك، وتخصيصه بالذّكر بعد دخوله فيما تقدّم، فقال عليه السلام ما قال، وعلى الثّاني يكون تفريعاً وبياناً لمن[٢٧٤] وصفهم وذكر حالهم فكأنّه قال: بعد شرح حالهم وهم كذا وكذا، فاحتفظوا منهم وكيف حملت الفاء ففيما دخلت عليه إفراده بالتحرّز منه، والتحفّظ زيادة عما دخل فيه ممّا قبل الفاء، وهو واضح والباعث على هذه الجملة من الكلام في هذا المقام ما نراه من مساعي[٢٧٥] جمّ غفير في هذا الزّمان ليطفئوا نور الله بأفواههم، ويأبى الله إلّا أن يتمّ نوره والله، المستعان والدّافع عن دينه شر مشينه، وفيه الكفاية ومنه الهداية.

---

٢٧٣ آ: صفته.

٢٧٤ آ: لما.

٢٧٥ ش آ د: ان مسمع إشارة [؟] جاز ضم الميم والّا فهي مفتوحة فهي كمعيب وفيه استخدام لطيف وهنا تشبيه حسن. منه.

فصل[276] ١٠ [دخول الصوفية على أبي عبد الله (ع) واحتجاجهم عليه فيما ينهون]

ولنورد نبذة من احتجاجات مولانا الصّادق عليه السلام على الصّوفيّة واحتجاجه عليه السلام على سفيان الثّوري وغيره مشهورٌ وفي كتب[277] أصحابنا مسطورٌ، فمنها[278][279][280] أنّه:

دَخَلَ سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ عَلى أَبِي عَبْدِ الله عليه السلام فَرأَى عَلَيْه ثِيَابَ بيضٍ كَأَنَّهَا غِرْقِئُ، فَقَالَ لَهُ: «إنَّ هذَا اللّبَاسَ لَيْسَ مِنْ لِبَاسِكَ». فَقَالَ لَهُ: «اسْمَعْ مِنّي وَعِ مَا أَقُولُ لَكَ ؛ فَإِنَّهُ خَيْرٌ لَكَ عَاجِلاً وَآجِلاً، إنْ أَنْتَ مِتَّ عَلَى السُّنَّة وَالْحَقّ، وَلَمْ تَمُتْ عَلى بِدْعَة، أُخْبِرُكَ أَنَّ رَسُولَ الله –صلّى الله عليه وآله– كَانَ فِي زَمَانٍ مُقْفِرٍ جَدْبٍ[281]، فَأَمَّا[282] إذَا[283] أَقْبَلَت الدُّنْيَا، فَأَحَقُّ أَهْلِهَا بِهَا أَبْرَارُهَا، لَافُجَّارُهَا، وَمُؤْمِنُوهَا، لَا مُنَافِقُوهَا، وَمُسْلِمُوهَا، لَاكُفَّارُهَا، فَمَا أَنْكَرْتَ يَا ثَوْرِيُّ،[284] فَوَ الله إنَّنِي لَمَعَ مَا تَرىمَا أَتى عَلَيَّ مُذْ عَقَلْتُ صَبَاحٌ وَلَا مَسَاءٌ وَلِلّه فِي مَالِي حَقٌّ أَمَرَنِي [٥٦] أَنْ أَضَعَهُ مَوْضِعاً إلاَّ وَضَعْتُهُ».

قَالَ: ثمّ أَتَاهُ قَوْمٌ مِمَّنْ يُظْهِرُونَ الزُّهْدَ[285]، وَيَدْعُون لنَّاسَ أَنْ يَكُونُوا مَعَهُمْ عَلى مِثْلِ الّذي هُمْ عَلَيْهِ مِنَ التَّقَشُّف، فَقَالُوا لَهُ: إنَّ صَاحِبَنَا حَصِرَ عَنْ كَلَامِكَ، وَلَمْ تَحْضُرْهُ حُجَجُهُ. فَقَالَ لَهُمْ: فَهَاتُوا حُجَجَكُمْ. فَقَالُوا لَهُ: إنَّ حُجَجَنَا مِنْ كِتَابِ الله. فَقَالَ لَهُمْ: فَأَدْلُوا بِهَا؛ فَإِنَّهَا أَحَقُّ مَا اتُّبِعَ وَعُمِلَ بِهِ. فَقَالُوا: يَقُولُ اللهُ تَبَارَكَ وَتَعَالى مُخْبِراً عَنْ قَوْمٍ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيّ –صلّى الله عليه وآله–: ﴿وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ ۚ وَمَن يُوقَ

---

[276] د: فصل؛ آ: الفصل العاشر.

[277] في هامش ش: في **الكافي** وكتاب ابن شعبة وغيرهما.

[278] ش آ: نقلت هذا الحديث في هذه النسخة من **الكافي** وفي نسخة أخرى من **كتاب ابن شعبة** وهنا اختلاف. منه.

[279] د: هذا الحديث منفول من غير **الكافي** وما في **الكافي** بينه وبين ما هنا اختلاف. منه.

[280] في هامش ش د آ: من تأمل في هذا الكلام وما بعده يظهر له منه حال الصوفية.

[281] ش د: جشب.

[282] م — فَأَمَّا.

[283] م: فإذا

[284] د: فيه تعريض سفيان وامثاله. منه.

[285] م: التزهد.

شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾[٢٨٦] فَمَدَحَ فِعْلَهُمْ. وَقَالَ فِي مَوْضِعٍ آخَرَ ﴿وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيراً﴾[٢٨٧] فنحن نكتفي بهذا.

فَقَالَ رَجُلٌ مِنَ الْجُلَسَاءِ: إِنَّا رَأَيْنَاكُمْ تَزْهَدُونَ فِي الْأَطْعِمَةِ الطَّيِّبَةِ، وَمَعَ ذلِكَ تَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْخُرُوجِ مِنْ أَمْوَالِهِمْ حَتّى تَمَتَّعُوا أَنْتُمْ مِنْهَا.

فَقَالَ لَهُ أَبُو عَبْدِ اللهِ عليه السلام: دَعُوا عَنْكُمْ مَا لَاتَنْتَفِعُونَ بِهِ، أَخْبِرُونِي أَيُّهَا النَّفَرُ، أَلَكُمْ عِلْمٌ بِنَاسِخِ الْقُرْآنِ مِنْ مَنْسُوخِهِ، وَمُحْكَمِهِ مِنْ مُتَشَابِهِهِ، الَّذِي فِي مِثْلِهِ ضَلَّ مَنْ ضَلَّ، وَهَلَكَ مَنْ هَلَكَ مِنْ هذِهِ الْأُمَّةِ؟

فَقَالُوا لَهُ: أَوْ بَعْضِهِ، فَأَمَّا كُلُّهُ فَلَا.

فَقَالَ لَهُمْ: من هاهنا[٢٨٨] أُتِيتُمْ، وَكَذلِكَ أَحَادِيثُ رَسُولِ اللهِ –صلّى الله عليه وآله–، فَأَمَّا مَا ذَكَرْتُمْ مِنْ إِخْبَارِ اللهِ جلّ جلاله إِيَّانَا فِي كِتَابِهِ عَنِ الْقَوْمِ الَّذِينَ أَخْبَرَ عَنْهُمْ بِحُسْنِ فَعَالِهِمْ، فَقَدْ كَانَ مُبَاحاً جَائِزاً، وَلَمْ يَكُونُوا نُهُوا عَنْهُ، وَثَوَابُهُمْ مِنْهُ عَلَى اللهِ جلّ جلاله وَذلِكَ أَنَّ اللهَ –جَلَّ وَتَقَدَّسَ– أَمَرَ بِخِلَافِ مَا عَمِلُوا بِهِ، فَصَارَ أَمْرُهُ نَاسِخاً لِفِعْلِهِمْ، وَكَانَ نَهَى اللهُ –تَبَارَكَ وَتَعَالى– رَحْمَةً مِنْهُ لِلْمُؤْمِنِينَ، وَنَظَراً لِكَيْلَا [٥٧] يُضِرُّوا بِأَنْفُسِهِمْ وَعِيَالَاتِهِمْ، مِنْهُمُ الضَّعَفَةُ الصِّغَارُ وَالْوِلْدَانُ وَالشَّيْخُ الْفَانِي وَالْعَجُوزُ الْكَبِيرَةُ الَّذِينَ لَا يَصْبِرُونَ عَلَى الْجُوعِ، فَإِنْ تَصَدَّقْتُ بِرَغِيفِي –وَلَا رَغِيفَ لِي غَيْرُهُ– ضَاعُوا وَهَلَكُوا جُوعاً، فَمِنْ ثَمَّ قَالَ رَسُولُ اللهِ –صلّى الله عليه وآله–: خَمْسُ تَمَرَاتٍ، خَمْسُ تَمَرَاتٍ، أَوْ خَمْسُ قُرَصٍ، أَوْ دَنَانِيرُ، أَوْ دَرَاهِمُ يَمْلِكُهَا الْإِنْسَانُ وَهُوَ يُرِيدُ أَنْ يُمْضِيَهَا، فَأَفْضَلُهَا مَا أَنْفَقَهُ الْإِنْسَانُ عَلى وَالِدَيْهِ، ثُمَّ الثَّانِيَةُ عَلى نَفْسِهِ وَعِيَالِهِ، ثُمَّ الثَّالِثَةُ عَلى قَرَابَتِهِ الْفُقَرَاءِ، ثُمَّ الرَّابِعَةُ عَلى جِيرَانِهِالْفُقَرَاءِ، ثُمَّ الْخَامِسَةُ فِي سَبِيلِ اللهِ وَهُوَ أَخَسُّهَا أَجْرا. وقال –صلّى الله عليه وآله–: للأنصاري حِينَ[٢٨٩] أَعْتَقَ عِنْدَ مَوْتِهِ

---

[٢٨٦] سورة الخشر، ٥٩/٩.

[٢٨٧] سورة الانسان، ٧٦/٨.

[٢٨٨] في كل النسخ: من هاهنا؛ في الكافي: فمن هنا.

[٢٨٩] ش آ م: حيث.

خَمْسَةً، أَوْ ستَّةً منَ الرَّقيق، ولَمْ يَكُنْ يملكُ غَيْرهم، ولَهُ أَوْلادٌصغارٌ: لَوْ أَعْلَمتُموني أَمْرَهُ، مَا تَرَكْتكُمْ تَدْفِنُونَه مَعَ الْمُسْلمينَ، يَتركُ صِبْيَةً صِغاراً يتكَفَّفُونَ النَّاسَ.

ثُمَّ قَالَ: «حَدَّثَني أَبِي أَنَّ رَسُولَ الله –صلى اللهعليه وآلهقَالَ: ابْدَأْ بِمَنْ تَعُولُ، الْأَدْنى فَالأَدْنى. ثُمَّ هذَا مَا نَطَقَ به الْكتَابُ رَدّاً لقَوْلكُمْ، وَنَهْياً عَنْهُ مَفرُوضاً منَ الله الْعَزيز الْحَكيم، قَالَ: ﴿وَالَّذينَ إِذَا أَنفقُوا لَمْ يسرِفُوا ولَمْ يقْتروا وَكَانَ بينَ ذَٰلكَ قَوامًا﴾. أَفَلا تَرَوْنَ أَنَّ اللهَ –تَبارَكَ وَتَعَالى– قَالَ غَيْرَ مَا أَرَاكُمْ تدْعُونَ النَّاسَ إِلَيْه منَ الْأَثَرَة عَلى أَنْفُسهِمْ، وَسَمّى مَنْ فَعَلَ مَا تَدْعُونَ إِلَيْه مُسْرِفاً، وَفي غَيْر آيَة منْ كتَاب الله يَقُولُ: ﴿إِنَّهُ لاَ يُحبُّ الْمُسْرفينَ﴾ فَنَهاهُمْ عَنِ الْإِسْرَاف ، وَنَهاهُمْ عَنِ التَّقْتير، وَلكنْ أَمْرٌ بَيْنَ أَمْرَيْن، لَا يُعْطي جَميعَ مَا عنْدَهُ، ثُمَّ يَدْعُو اللهَ أَنْ يرزُقَهُ ، فَلَا يَسْتَجيبُ لَهُ؛ للْحَديث الَّذي جَاءَ عَنِ النَّبِيِّ –صلّى الله عليه وآله– [٥٨] « إِنَّ أَصْنَافاً منْ أُمَّتي لَايُسْتَجَابُ لَهُمْ دُعَاؤُهُمْ: رَجُلٌ يَدْعُو عَلى وَالدَيْه؛ وَرَجُلٌ يَدْعُو عَلى غَريمٍ ذَهَبَ لَهُ بِمَالٍ، فَلَمْ يَكْتُبْ عَلَيْه، وَلَمْ يُشْهِدْ عَلَيْه؛ وَرَجُلٌ يَدْعُو عَلَى امْرَأَته وَقَدْ جَعَلَ اللهُ ﷻ تَخْليَةَ سَبيلهَا بيَده؛ وَرَجُلٌ يَقْعُدُ في بَيْته، وَيَقُولُ: رَبِّ ارْزُقْني، وَلَا يَخْرُجُ، وَلَا يَطْلُبُ الرِّزْقَ، فَيَقُولُ اللهُ ﷻ لَهُ: عَبْدي، أَلَمْ أَجْعَلْ لَكَ السَّبيلَ إِلَى الطَّلَب وَالضَّرْب في الْأَرْض بِجَوَارِحَ صَحيحَة، فَتَكُونَ قَدْ أُعْذرْتَ فيمَا بَيْني وَبَيْنَكَ في الطَّلَب لاتّبَاعِ أَمْري، وَلكَيْلَا تَكُونَ كَلًّا عَلى أَهْلكَ، فَإِنْ شئْتُ رَزَقْتُكَ[290] وَإِنْ شئْتُ قَتَّرْتُ عَلَيْكَ وَأَنْتَ غير مَعْذُورٌ عنْدي؛ وَرَجُلٌ رَزَقَهُ اللهُ ﷻ مَالاً كَثيراً، فَأَنْفَقَهُ، ثُمَّ أَقْبَلَ يَدْعُو: يَا رَبِّ، ارْزُقْني، فَيَقُولُ اللهُ ﷻ: أَلَمْ أَرزقْكَ رزقاً وَاسعاً، فَهلاَّ اقْتَصَدْتَ فيه كَمَا أَمَرْتُكَ، وَلِمَ تُسْرِفُ وَقَدْ نَهيْتُكَ عَنِ الْإِسْرَاف؛ وَرَجُلٌ يَدْعُو في قَطيعَة رَحمٍ.

ثُمَّ عَلَّمَ اللهُ ﷻ نَبيَّهُ –صلّى الله عليه وآله– كَيْفَ يُنْفقُ، وَذلكَ أَنَّهُ كَانَتْ عنْدَهُ أُوقيَّةٌ منَ الذَّهَب، فَكَرِهَ أَنْ يَبيتَ عنْدَهُ، فَتَصَدَّقَ بهَا، فَأَصْبَحَ وَلَيْسَ عنْدَهُ شَيْءٌ، وَجَاءَهُ مَنْ يَسْأَلُهُ، فَلَمْ يَكُنْ عنْدَهُ مَا يُعْطيه، فَلَامَهُ السَّائلُ، وَاغْتَمَّ هُوَ حَيْثُ لَمْ يَكُنْ عنْدَهُ مَا يُعْطيه وَكَانَ رَحيماً رَقيقاً –صلّى الله عليه وآله–، فَأَدَّبَ اللهُ ﷻ نَبيَّهُ عليه السلام بِأَمْرِه، فَقَالَ: ﴿وَلَا

---

[290] م: أرزقتك.

تَجعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُوراً﴾[291] يَقُولُ: إِنَّ النَّاسَ قَدْ يَسْأَلُونَكَ وَلَا يَعْذِرُونَكَ، فَإِذَا أَعْطَيْتَ جَمِيعَ مَا عِنْدَكَ مِنَ الْمَالِ، كُنْتَ قَدْ حَسَرْتَ مِنَ الْمَالِ.

فَهذه أَحَادِيثُ رَسُولِ اللهِ –صلّى الله عليه وآله– يُصَدِّقُهَا [٥٩] الْكِتَابُ، وَالْكِتَابُ يُصَدِّقُهُ أَهْلُهُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ.

وَقَالَ أَبُو بَكْرٍ[292] عِنْدَ مَوْتِهِ حَيْثُ قِيلَ لَهُ[293]: أَوْصِ، فَقَالَ: أُوصِي بِالْخُمسِ، وَالْخُمسُ كَثِيرٌ؛ فَإِنَّ اللهَ ﷻ قَدْ رَضِيَ بِالْخُمُسِ، فَأَوْصى بِالْخُمُسِ وَقَدْ جَعَلَ اللهُ ﷻ لَهُ الثُّلُثَ عِنْدَ مَوْتِهِ، وَلَوْ عَلِمَ أَنَّ الثُّلُثَ خَيْرٌ لَهُ، أَوْصى بِهِ. ثُمَّ مَنْ قَدْ عَلِمْتُمْ بَعْدَهُ فِي فَضْلِهِ وَزُهْدِهِ سَلْمَانُ الفارسي ﵁ وَأَبُو ذَرٍّ ﵀، فَأَمَّا سَلْمَانُ، فَكَانَ إِذَا أَخَذَ عَطَاهُ، رَفَعَ مِنْهُ قُوتَهُ لِسَنَتِهِ حَتّى يَحْضُرَ عَطَاؤُهُ مِنْ قَابِلٍ، فَقِيلَ لَهُ: يَا أَبَا عَبْدِ الله، أَنْتَ فِي زُهْدِكَ تَصْنَعُ هذَا وَأَنْتَ لَاتَدْرِي لَعَلَّكَ تَمُوتُ الْيَوْمَ، أَوْ غَداً؟ فَكَانَ جَوَابُهُ أَنْ قَالَ: مَا لَكُمْ لَاتَرْجُونَ لِيَ الْبَقَاءَ كَمَا خِفْتُمْ عَلَيَّ الْفَنَاءَ، أَمَا[294] عَلِمْتُمْ يَا جَهَلَةُ أَنَّ النَّفْسَ قَدْ تَلْتَاثُ عَلى صَاحِبِهَا إِذَا لَمْ يَكُنْ لَهَا مِنَ الْعَيْشِ مَا تَعْتَمِدُ عَلَيْهِ، فَإِذَا هِيَ أَحْرَزَتْ مَعِيشَتَهَا اطْمَأَنَّتْ.

وَأَمَّا أَبُو ذَرٍّ –رضي الله عنه–، فَكَانَتْ لَهُ نُوَيْقَاتٌ وَشُوَيْهَاتٌ يَحْلُبُهَا، وَيَذْبَحُ مِنْهَا إِذَا اشْتَهى أَهْلُهُ اللَّحْمَ، أَوْ نَزَلَ بِهِ ضَيْفٌ، أَوْ رَأى بِأَهْلِ الْمَاءِ الَّذِينَ هُمْ مَعَهُ خَصَاصَةً، نَحَرَ لَهُمُ الْجَزُورَ أَوْ مِنَ الشِّيَاهِ عَلى قَدْرِ مَا يَذْهَبُ عَنْهُمْ بِقَرَمِ[295] اللَّحْمِ، فَيَقْسِمُهُ بَيْنَهُمْ، وَيَأْخُذُ هُوَ كَنَصِيبِ وَاحِدٍ مِنْهُمْ لَايَتَفَضَّلُ عَلَيْهِمْ، وَمَنْ أَزْهَدُ مِنْ هؤُلَاءِ وَقَدْ قَالَ فِيهِمْ رَسُولُ الله –صلّى الله عليه وآله– مَا قَالَ وَلَمْ يَبْلُغْ مِنْ أَمْرِهِمَا أَنْ صَارَا لَايَمْلِكَانِ شَيْئاً أَلْبَتَّةَ كَمَا تَأْمُرُونَ النَّاسَ بِإِلْقَاءِ أَمْتِعَتِهِمْ وَشَيْئِهِمْ، وَيُؤْثِرُونَ بِهِ [٦٠] عَلى أَنْفُسِهِمْ وَعِيَالَاتِهِمْ.

---

[291] سورة الإسراء، ١٧/٢٩.

[292] ش آ د: نظر عليه السلام إلى حال مخاطب وإلزامه بهذا. منه.

[293] م – له.

[294] م: أو ما.

[295] م: بقر.

وَاعْلَمُوا أَيُّهَا النَّفَرُ أَنّي سَمعْتُ أَبِي يَرْوِي عَنْ آبَائه عليهم السلام أَنّ رسول الله –صلّى الله عليه وآله– قَالَ يوماً: مَا عَجبْتُ منْ شَيْءٍ كَعَجَبِي منَ الْمُؤْمنِ إِنَّهُ إِنْ قُرِّضَ جَسَدُهُ فِي دَارِ الدُّنْيَا بِالْمَقَارِيضِ، كَانَ خَيْراً لَهُ، وَإِنْ مَلَكَ مَا بَيْنَ مَشَارِقِ الْأَرْضِ وَمَغَارِبِهَا، كَانَ خَيْراً لَهُ، وَكُلُّ مَا يَصْنَعُ اللهُ عزّ وجلّ به، فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ، فَلَيْتَ شعْرِي هَلْ يَحِيقُ فِيكُمْ مَا قَدْ شَرَحْتُ لَكُمْ مُنْذُ الْيَوْمِ، أَمْ أَزِيدُكُمْ؟ أَمَا[296] عَلمْتُمْ أَنَّ اللهَ عزّ وجلّ قَدْ فَرَضَ عَلَى [297] الْمُؤْمنِينَ فِي أَوَّلِ الْأَمْرِ أَنْ يُقَاتِلَ الرَّجُلُ منْهُمْ عَشَرَةً منَ الْمُشْرِكِينَ، لَيْسَ لَهُ أَنْ يُوَلِّيَ وَجْهَهُ عَنْهُمْ، وَمَنْ وَلَّاهُمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ، فَقَدْ تَبَوَّأَ مَقْعَدَهُ منَ النَّارِ، ثُمَّ حَوَّلَهُمْ عَنْ حَالِهِمْ رَحْمَةً منْهُ لَهُمْ، فَصَارَ الرَّجُلُ منْهُمْ عَلَيْه أَنْ يُقَاتِلَ رَجُلَيْنِ منَ الْمُشْرِكِينَتَخْفِيفاً منَ الله عزّ وجلّ عَن المؤمنين فَنَسَخَ الرَّجُلَانِ الْعَشَرَةَ.

وَأَخْبِرُونِي أَيْضاً عَنِ الْقُضَاة أَجَوَرَةٌ هُمْ حَيْثُ يَقْضُونَ عَلَى الرَّجُلِ منْكُمْ نَفَقَةَ امْرَأَته إِذَا قَالَ: إِنّي زَاهدٌ، وَإِنّي لَاشَيْءَ لِي؟ فَإِنْ قُلْتُمْ: جَوَرَةٌ[298] ظَلَّمَكُمْ[299] أَهْلُ الْإِسْلَامِ، وَإِنْ قُلْتُمْ: بَلْ عُدُولٌ[300] خَصَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ، وَحَيْثُ تَرُدُّونَ صَدَقَةَ مَنْ تَصَدَّقَ عَلَى الْمَسَاكِينِ عنْدَ الْمَوْتِ بِأَكْثَرَ منَ الثُّلُث.

أَخْبِرُونِي لَوْ كَانَ النَّاسُ كُلُّهُمْ كَالَّذِينَ[301] تُرِيدُونَ زُهَّاداً لا حاجة لَهُمْ فِي مَتَاعِ غَيْرِهِمْ، فَعَلى مَنْ كَانَ يُتَصَدَّقُ بِكَفَّارَاتِ الْأَيْمَانِ وَالنُّذُورِ وَالصَّدَقَاتِ منْ فَرْضِ الزَّكَاة منَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّة وَالتَّمْرِ وَالزَّبِيبِ [٦١] وَسَائِرِ مَا وَجَبَ فيه الزَّكَاةُ منَ الْإِبِلِ وَالْبَقَرِ وَالْغَنَمِ وَغَيْرِ ذلكَ، إِذَا كَانَ الْأَمْرُ كَمَا تَقُولُونَ، لا ينبغي لِأَحَد أَنْ يَحْبِسَ شَيْئاً منْ عَرَضِ الدُّنْيَا إِلاَّ قَدَّمَهُ، وَإِنْ كَانَ به خَصَاصَةٌ، فَبِئْسَمَا ذَهَبْتُمْ إِلَيْه، وَحَمَلْتُمُ النَّاسَ عَلَيْه منَ الْجَهْلِ بِكتَابِ الله عزّ وجلّ وَسُنَّة نَبِيِّه –صلّى الله عليه وآله–، وَأَحَادِيثِه الَّتِي يُصَدِّقُهَا الْكتَابُ الْمُنْزَلُ، وَرَدِّكُمْ إِيَّاهَا

[296] م: او ما.

[297] م: عن.

[298] في كل النسخ: جور؛ وفي الكافي: جَوَرَةٌ.

[299] م: ظلمتم.

[300] في كل النسخ: عدل؛ وفي الكافي: عدول.

[301] في كل النسخ: كما؛ وفي الكافي: كَالَّذِينَ.

بِجَهَالَتِكُمْ [٣٠٢] وَتَرْكِكُمُ النَّظَرَ فِي غَرَائِبِ الْقُرْآنِ مِنَ التَّفْسِيرِ بِالنَّاسِخِ مِنَ الْمَنْسُوخِ، وَالْمُحْكَمِ وَالْمُتَشَابِه، وَالْأَمْرِ وَالنَّهْيِ.

وَأَخْبِرُونِي أَيْنَ أَنْتُمْ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ عليه السلام، حَيْثُ سَأَلَ اللهَ مُلْكاً لا ينبغي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِه، فَأَعْطَاهُ اللهُ ـ جَلَّ اسْمُهُ ـ ذلِكَ، وَكَانَ يَقُولُ الْحَقَّ وَيَعْمَلُ بِه، ثُمَّ لَمْ نَجِدِ اللهَ عزّ وجلّ عَابَ عَلَيْهِ ذلِكَ وَلَا أَحَداً مِنَ الْمُؤْمِنِينَ [٣٠٣] وَدَاوُدَ النَّبِيِّ –صلى الله عليه– [٣٠٤] قَبْلَهُ فِي مُلْكِه وَشِدَّةِ سُلْطَانِه.

ثُمَّ يُوسُفَ النَّبِيِّ، عليه السلام حَيْثُ قَالَ لِمَلِكِ مِصْرَ: ﴿اجْعَلْنِي عَلَىٰ خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ﴾ [٣٠٥] فَكَانَ مِنْ أَمْرِهِ الَّذِي كَانَ أَنِ اخْتَارَ مَمْلَكَةَ الْمَلِكِ وَمَا حَوْلَهَا إِلَى الْيَمَنِ، وَكَانُوا يَمْتَارُونَ [٣٠٦] الطَّعَامَ مِنْ عِنْدِه لِمَجَاعَةٍ أَصَابَتْهُمْ، وَكَانَ يَقُولُ الْحَقَّ وَيَعْمَلُ بِه، فَلَمْ نَجِدْ أَحَداً عَابَ ذلِكَ عَلَيْه.

ثُمَّ ذُو الْقَرْنَيْنِ عَبْدٌ أَحَبَّ اللهَ تعالى فَأَحَبَّهُ اللهُ، وَطَوى لَهُ الْأَسْبَابَ، وَمَلَّكَهُ مَشَارِقَالْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا، وَكَانَ يَقُولُ الْحَقَّ وَيَعْمَلُ بِه، ثُمَّ لَمْ نَجِدْ أَحَداً عَابَ ذلِكَ عَلَيْه. فَتَأَدَّبُوا أَيُّهَا النَّفَرُ بِآدَابِ اللهِ عزّ وجلّ لِلمؤمنين وَاقْتَصِرُوا عَلَى أَمْرِ اللهِ وَنَهْيِه، وَدَعُوا عَنْكُمْ مَا اشْتَبَهَ عَلَيْكُمْ [٣٠٧] مِمَّا لَا [٦٢] عِلْمَ لَكُمْ بِه، وَرُدُّوا الْعِلْمَ إِلى أَهْلِه، تُوجَرُوا وَتُعْذَرُوا عِنْدَ اللهِ تَبَارَكَ وَتَعَالى، وَكُونُوا فِي طَلَبِ عِلْمِ نَاسِخِ الْقُرْآنِ مِنْ مَنْسُوخِه، وَمُحْكَمِه مِنْ مُتَشَابِهِه، وَمَا أَحَلَّ اللهُ فِيه مِمَّا حَرَّمَ، فَإِنَّهُ أَقْرَبُ لَكُمْ مِنَ اللهِ، وَأَبْعَدُ لَكُمْ مِنَ الْجَهْلِ، وَدَعُوا الْجَهَالَةَ لِأَهْلِهَا؛ فَإِنَّ أَهْلَ الْجَهْلِ كَثِيرٌ، وَأَهْلَ الْعِلْمِ قَلِيلٌ، وَقَدْ قَالَ اللهُ عزّ وجلّ: ﴿وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ﴾ [٣٠٨,٣٠٩]

---

٣٠٢ م: لجهالتكم.

٣٠٣ م: ...ولا أحدٌ من ذلك عليه ولا أحداً من المؤمنين....

٣٠٤ م: عليه السّلام.

٣٠٥ سورة يوسف، ١٢/٥٥.

٣٠٦ م: يمتازون.

٣٠٧ م — عليكم.

٣٠٨ سورة يوسف، ١٢/٧٦.

٣٠٩ الفروع من الكافي، ٥/٦٥–٧٠.

انتهى كلامه -صلوات الله عليه وسلامه-، وكفى بما تضمّنه هذا الكلام الشّريف لمن تدّبره وعمل به، واعتقد فيمن تكلّم به، واعظاً وزاجراً فإنّ فيه ما يقمع رأس الضّلال ويقلع أصل التمويه والخيال ويقطع عند من اَنْصَفَ مادّة القيل والقال ويدفع مزخرفات أهل البدع وتابعي الرّأي المخترع. شعر[٣١٠]:

لقد أسمعت لو ناديت حيّا ولكن لا حياة لمن تنادي.

ما نفرض إلّا إنّنا نعذله من يسمع من يعقل من يلتفت.

ومن كلام له عليه السلام:

فَإِنَّ مَنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ وَأُعْجِبَ بِرَأْيِه كَانَ كَرَجُلٍ سَمِعْتُ غُثَاءَ العامَّة تُعَظِّمُهُ وَتَصِفُه، فَأَحْبَبْتُ لِقَاءَهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْرِفُنِي لأَنْظُرَ مِقْدَارَهُ وَمَحَلَّهُ، فَرَأَيْتُهُ فِي مَوْضِعٍ قَدْ أَحْدَقَ بِهِ خَلْقٌ مِنْ غُثَاءِ الْعَامَّة فَوَقَفْتُ مُنْتَبِذاً عَنْهمْ، مُغْشيّاً بِلِثَامٍ أَنْظُرُ إِلَيْه وَإِلَيْهِمْ، فَمَا زَالَ يُرَاوِغُهُمْ حَتَّى خَالَفَ طَرِيقَهُمْ، وَفَارَقَهُمْ وَلَمْ يَقِرَّ[٣١١]، فَتَفَرَّقَت الْعَوَامُ عَنْهُ لِحَوائِجِهِمْ، وَتَبِعْتُهُ أَقْتَفِي أَثَرَهُ، فَلَمْ يَلْبَثْ أَنْ مَرَّ بِخَبَّازٍ فَتَغَفَّلَهُ فَأَخَذَ مِنْ دُكَّانه رَغِيفَيْنِ مُسَارَقَةً، فَتَعَجَّبْتُ مِنْهُ، ثُمَّ قُلْتُ فِي نَفْسِي لَعَلَّهُ مُعَامَلَةٌ، ثُمَّ مَرَّ مِنْ بَعْدِه بِصَاحِبِ رُمَّانٍ، فَمَا زَالَ بِه حَتَّى [٦٣] تَغَفَّلَهُ فَأَخَذَ مِنْ عِنْدِه رُمَّانَتَيْنِ مُسَارَقَةً فَتَعَجَّبْتُ مِنْهُ، ثُمَّ قُلْتُ فِي نَفْسِي لَعَلَّهُ مُعَامَلَةٌ، ثُمَّ أَقُولُ: وَمَا حَاجَتُهُ إِذاً إِلَى الْمُسَارَقَة؟ ثُمَّ لَمْ أَزَلْ أَتْبَعُهُ حَتَّى مَرَّ بِمَرِيضٍ، فَوَضَعَ الرَّغِيفَيْنِ وَالرُّمَّانَتَيْنِ بَيْنَ يَدَيْهِ، ومضى[٣١٢] وَتَبِعْتُهُ، حَتَّى اسْتَقَرَّ فِي بُقْعَةٍ مِنْ صَحْرَاءَ، فَقُلْتُ لَهُ: يَا عَبْدَ اللَّه لَقَدْ سَمِعْتُ بِكَ وَأَحْبَبْتُ لِقَاءَكَ، فَلَقِيتُكَ لَكِنِّي رَأَيْتُ مِنْكَ مَا شَغَلَ قَلْبِي، وَإِنِّي سَائِلُكَ عَنْهُ لِيَزُولَ بِهِ شُغُلُ قَلْبِي.

قَالَ: مَا هُوَ؟

قُلْتُ: رَأَيْتُكَ مَرَرْتَ بِخَبَّازٍ وَسَرَقْتَ مِنْهُ رَغِيفَيْنِ، ثُمَّ بِصَاحِبِ الرُّمَّانِ فَسَرَقْتَ مِنْهُ رُمَّانَتَيْنِ.

---

[٣١٠] ش د آ — شعر..

[٣١١] م: تقر.

[٣١٢] في كل نسخ: ومشى؛ في الاحتجاج: ومضى.

فَقَالَ لِي: قَبْلَ كُلِّ شَيْءٍ حَدِّثْنِي مَنْ أَنْتَ؟

قُلْتُ: رَجُلٌ مِنْ وُلْدِ آدَمَ مِنْ أُمَّةِ مُحَمَّدٍ –صلّى الله عليه وآله–.

قَالَ: حَدِّثْنِي مِمَّنْ أَنتَ؟

قُلْتُ: رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ بَيْتِ رَسُولِ اللَّهِ –صلّى الله عليه وآله–.

قَالَ: أَيْنَ بَلَدُكَ؟

قُلْتُ: الْمَدِينَةُ.

قَالَ: لَعَلَّكَ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عليهم السلام؟

قُلْتُ: بَلَى.

قَالَ لِي: فَمَا يَنْفَعُكَ شَرَفُ أَصْلِكَ مَعَ جَهْلِكَ بِمَا شُرِّفْتَ بِهِ، وَتَرْكِكَ عِلْمَ جَدِّكَ وَأَبِيكَ، لِأَنْ لَا تُنْكِرَ مَا يَجِبُ أَنْ يُحْمَدَ وَيُمْدَحَ فَاعِلُهُ.

قُلْتُ: وَمَا هُوَ؟

قَالَ: **الْقُرْآنُ** كِتَابُ اللَّهِ.

قُلْتُ: وَمَا الَّذِي جَهِلْتُ مِنه؟

قَالَ: قَوْلُ اللَّهِ جلّ جلاله: ﴿مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَن جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا﴾[313] وَإِنِّي لَمَّا سَرَقْتُ الرَّغِيفَيْنِ، كَانَتْ سَيِّئَتَيْنِ، وَلَمَّا سَرَقْتُ الرُّمَّانَتَيْنِ، كَانَتْ سَيِّئَتَيْنِ، فَهَذِهِ أَرْبَعُ سَيِّئَاتٍ، فَلَمَّا تَصَدَّقْتُ بِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهَا كَانَتْ أَرْبَعِينَ حَسَنَةً، فَانْتَقَصَ مِنْ أَرْبَعِينَ حَسَنَةً أَرْبَعُ سَيِّئَاتٍ، بَقِيَ لِي سِتٌّ وَثَلَاثُونَ! [٦٤]

قُلْتُ: ثَكِلَتْكَ أُمُّكَ! أَنْتَ الْجَاهِلُ بِكِتَابِ اللَّهِ! أَمَا سَمِعْتَ اللَّهَ جلّ جلاله يَقُولُ: ﴿إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ﴾[314]؛ إِنَّكَ لَمَّا سَرَقْتَ الرَّغِيفَيْنِ، كَانَتْ سَيِّئَتَيْنِ، وَلَمَّا سَرَقْتَ الرُّمَّانَتَيْنِ

---

[313] سورة الأنعام، ١٦٠/٦.

[314] سورة المائدة، ٢٧/٥.

كَانَتْ سَيِّئَتين، وَلَمَّا دَفَعْتَهُمَا إِلَى غَيْرِ صَاحِبِهِمَا، بِغَيْرِ أَمْرِ صَاحِبِهِمَا كُنْتَ إِنَّمَا أَضَفْتَ أَرْبَعَ سَيِّئَاتٍ إِلَى أَرْبَعِ سَيِّئَاتٍ، وَلَمْ تُضِفْ أَرْبَعِينَ حَسَنَةً إِلَى أَرْبَعِ سَيِّئَاتٍ.

فَجَعَلَ يُلَاحِينِي فَانْصَرَفْتُ وَتَرَكْتُه.[٣١٥]

قال الصّادق عليه السلام: «بمثل هذا التأويل القبيح المستنكر يَضِلّون ويُضِلّون»[٣١٦]، الحديث.

فصل[٣١٧] ١١ [كلام علي بن الحسين (ع) في أشياء شتّى من علوم الدّين]

وروي عن مولانا الرّضا عليه السلام قال: قال علي بن الحسين عليه السلام:

«إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ قَدْ حَسُنَ سَمْتُهُ وَهَدْيُهُ وَتَمَاوَتَ فِي مَنْطِقِهِ وَتَخَاضَعَ فِي حَرَكَاتِهِ، فَرُوَيْداً لَا يَغُرَّنَّكُمْ، فَمَا أَكْثَرَ مَنْ يُعْجِزُهُ تَنَاوُلُ الدُّنْيَا وَرُكُوبُ الْحَرَامِ مِنْهَا، لِضَعْفِ نِيَّتِهِ وَمَهَانَتِهِ، وَجُبْنِ قَلْبِهِ، فَنَصَبَ الدِّينَ فَخّاً لَهَا، فَهُوَ لَا يَزَالُ يَخْتِلُ النَّاسَ بِظَاهِرِهِ، فَإِنْ تَمَكَّنَ مِنْ حَرَامٍ اقْتَحَمَهُ، وَإِذَا وَجَدْتُمُوهُ يَعِفُّ عَنِ الْمَالِ الْحَرَامِ، فَرُوَيْداً لَا يَغُرَّنَّكُمْ، فَإِنَّ شَهَوَاتِ الْخَلْقِ مُخْتَلِفَةٌ، فَمَا أَكْثَرَ مَنْ يَنْبُو عَنِ الْمَالِ الْحَرَامِ، وَإِنْ كَثُرَ، وَيَحْمِلُ نَفْسَهُ عَلَى شَوْهَاءَ قَبِيحَةٍ، فَيَأْتِي مِنْهَا مُحَرَّماً.

فَإِذَا وَجَدْتُمُوهُ يَعِفُّ عَنْ ذَلِكَ، فَرُوَيْداً لَا يَغُرَّكُمْ، حَتَّى تَنْظُرُوا مَا عَقَدَهُ عَقْلُهُ، فَمَا أَكْثَرَ مَنْ تَرَكَ ذَلِكَ أَجْمَعَ، ثُمَّ لَا يَرْجِعُ إِلَى عَقْلٍ مَتِينٍ، فَيَكُونُ مَا يُفْسِدُهُ بِجَهْلِهِ أَكْثَرَ مِمَّا يُصْلِحُهُ بِعَقْلِهِ.

فَإِذَا وَجَدْتُمْ عَقْلَهُ مَتِيناً فَرُوَيْداً لَا يَغُرُّكُمْ، حَتَّى تَنْظُرُوا أمع[٣١٨] هَوَاهُ يَكُونُ عَلَى عَقْلِهِ؟ أَوْ يَكُونُ [٦٥] مَعَ عَقْلِهِ عَلَى هَوَاهُ؟ وَكَيْفَ مَحَبَّتُهُ لِلرِّئَاسَاتِ الْبَاطِلَةِ، وَزُهْدُهُ فِيهَا، فَإِنَّ فِي النَّاسِ مَنْ خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ، يَتْرُكُ الدُّنْيَا لِلدُّنْيَا، وَيَرَى أَنَّ لَذَّةَ الرِّئَاسَةِ الْبَاطِلَةِ أَفْضَلُ مِنْ

---

[٣١٥] التفسير المنسوب الى الامام أبي محمد الحسن بن علي العسكري، (قم: اعتماد، ١٤٣٣)، ص ٥٧–٥٨؛ الاحتجاج للطبرسي، ٢/١١٢–١١٤.

[٣١٦] التفسير المنسوب الى الامام أبي محمد الحسن بن علي العسكري، ص ٥٩.

[٣١٧] د: فصل؛ آ: الفصل الحادي عشر.

[٣١٨] م: مع.

لَذَّة الْأَمْوَالِ وَالنِّعَمِ الْمُبَاحَة الْمُحَلَّلَة، فَيَتْرُكُ ذَلكَ أَجْمَعَ طَلَباً للرِّئَاسَة، حَتَّى إذا قيلَ لَهُ: ﴿اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾[319]، فَهُوَ يَخْبِطُ خَبْطَ عَشْوَاءَ، يَقُودُهُ أَوَّلُ بَاطِلٍ إِلَى أَبْعَدِ غَايَاتِ الْخَسَارَة، وَيُمِدُّهُ رَبُّهُ بَعْدَ طَلَبِهِ لمَا لَا يَقْدِرُ عَلَيْهِ فِي **حياته**[320][321]. فَهُوَ يُحِلُّ مَا حَرَّمَ اللَّهُ، وَيُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ، لَا يُبَالِي بِمَا فَاتَ مِنْ دِينِه، إِذَا سَلِمَتْ لَهُ رِئَاسَتُهُ الَّتِي قَدْ يَتَّقِي مِنْ أَجْلِهَا، فَأُولَئِكَ الَّذِينَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذاباً مُهِيناً.

وَلَكِنَّ الرَّجُلَ كُلَّ الرَّجُلِ، نِعْمَ الرَّجُلُ هُوَ الَّذي جَعَلَ هَوَاهُ تَبَعاً لِأَمْرِ اللَّه، وَقُوَاهُ مَبْذُولَةً فِي رِضَى اللَّه، يَرَى الذُّلَّ مَعَ الْحَقِّ أَقْرَبَ إِلَى عِزِّ الْأَبَدِ مِنَ الْعِزِّ فِي الْبَاطِلِ، وَيَعْلَمُ أَنَّ قَلِيلَ مَا يَحْتَمِلُهُ مِنْ ضَرَّائِهَا يُؤَدِّيهِ إِلَى دَوَامِ النَّعِيمِ، فِي دَارٍ لَا تَبِيدُ وَلَا تَنْفَدُ، وَأَنَّ كَثِيرَ مَا يَلْحَقُهُ مِنْ سَرَّائِهَا إِنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ يُؤَدِّيهِ إِلَى عَذَابٍ لَا انْقِطَاعَ لَهُ وَلَا يَزُول، فَذَلِكُمُ الرَّجُلُ نِعْمَ الرَّجُلُ، فَبِهِ فَتَمَسَّكُوا، وَبِسُنَّتِهِ فَاقْتَدُوا، وَإِلَى رَبِّكُمْ بِهِ فَتَوَسَّلُوا، فَإِنَّهُ لَا تُرَدُّ لَهُ دَعْوَةٌ، وَلَا تُخَيَّبُ لَهُ طَلِبَةٌ».[322]

فصل[323] ١٢ [كلام أبي محمّد العسكري (ع) عن العلماء]

ومن حديث روي عن سيّدنا ومولانا أبي محمّد العسكري -صلوات الله عليه-، بعد ذكر من أمر بالبعد عنهم وعن تقليدهم والرجوع إليهم، والحديث طويل من أراده وقف عليه في كتاب [٦٦] الاحتجاج للطّبرسي رضي الله عنه:

«فَأَمَّا مَنْ كَانَ مِنَ الْفُقَهَاءِ صَائِناً لِنَفْسِهِ، حَافِظاً لِدِينِهِ، مُخَالِفاً عَلَى هَوَاهُ، مُطِيعاً لِأَمْرِ

---

[319] سورة البقرة، ٢/٢٠٦.

[320] في التفسير المنسوب الى الامام أبي محمد الحسن بن علي العسكري: ظغيانه.

[321] ش د آ: كذا في الاحتجاج وفي كتاب ورام: «ويمده به بعد طلبه لما لا يقدر في طغيانه»، وكلاهما كأنه لا يخلو من تخريف من النسخ. منه.

[322] التفسير المنسوب الى الامام أبي محمد الحسن بن علي العسكري، ص٦٥-٦٧؛ الاحتجاج للطبرسي، ٤٧-٤٨.

[323] د: فصل؛ آ: الفصل الثاني عشر.

مَوْلَاهُ، فَلِلْعَوَامِّ أَنْ يُقَلِّدُوه، وَذَلِكَ لَا يَكُونُ إِلَّا بَعْضَ فُقَهَاءِ الشِّيعَة لَا جَمِيعَهُمْ، فَإِنَّه مَنْ رَكِبَ مِنَ الْقَبَائِحِ وَالْفَوَاحِشِ مَرَاكِبَ فَسَقَة فقهاء الْعَامَّة[٣٢٤] فَلَا تَقْبَلُوا منه[٣٢٥] شَيْئاً، وَلَا كَرَامَة، وَإِنَّمَا كَثُرَ التَّخْلِيطُ فِيمَا يُحْتَمَلُ عَنَّا أَهْلَ الْبَيْتِ لِذَلِكَ لِأَنَّ الْفَسَقَةَ يَتَحَمَّلُونَ عَنَّا فَيُحَرِّفُونَهُ بِأَسْرِهِ لِجَهْلِهِمْ وَيَضَعُونَ الْأَشْيَاءَ عَلَى غَيْرِ وَجْهِهَا لِقِلَّة مَعْرِفَتِهِمْ، وَآخَرُونَ يَتَعَمَّدُونَ الْكَذِبَ عَلَيْنَا لِيَجُرُّوا مِنْ عَرَضِ الدُّنْيَا مَا هُوَ زَادُهُمْ إِلَى نَارِ جَهَنَّمَ. وَمِنْهُمْ قَوْمٌ نُصَّابٌ لَا يَقْدِرُونَ عَلَى الْقَدْحِ فِينَا، يَتَعَلَّمُونَ بَعْضَ عُلُومِنَا الصَّحِيحَة فَيَتَوَجَّهُونَ بِه عِنْدَ شِيعَتِنَا وَيَنْتَقِصُونَ بِنَا عِنْدَ نُصَّابِنَا، ثُمَّ يُضِيفُونَ إِلَيْه أَضْعَافَهُ وَأَضْعَافَ أَضْعَافه مِنَ الْأَكَاذِيبِ عَلَيْنَا الَّتِي نَحْنُ بُرَاءٌ مِنْهَا، فَيَتَقَبَّلُهُ الْمُسْتَسْلِمُونَ مِنْ شِيعَتِنَا، عَلَى أَنَّهُ مِنْ عُلُومِنَا فَضَلُّوا وَأَضَلُّوا، وَهُمْ أَضَرُّ عَلَى ضُعَفَاءِ شِيعَتِنَا مِنْ جَيْشِ يَزِيدَ عَلَى الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ عليه السلام وَأَصْحَابِه، فَإِنَّهُمْ يَسْلُبُونَهُمُ الْأَرْوَاحَ وَالْأَمْوَالَ، وَهَؤُلَاءِ عُلَمَاءُ السَّوْءِ النَّاصِبُونَ الْمُتَشَبِّهُونَ بِأَنَّهُمْ لَنَا مُوَالُونَ، وَلِأَعْدَائِنَا مُعَادُونَ، وَيُدْخِلُونَ الشَّكَّ وَالشُّبْهَةَ عَلَى ضُعَفَاءِ شِيعَتِنَا فَيُضِلُّونَهُمْ وَيَمْنَعُونَهُمْ عَنْ قَصْدِ الْحَقِّ الْمُصِيبِ. لَا جَرَمَ أَنَّ مَنْ عَلِمَ اللَّهُ مِنْ قَلْبِه مِنْ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ أَنَّهُ لَا يُرِيدُ إِلَّا صِيَانَةَ دِينِه وَتَعْظِيمَ وَلِيِّه لَمْ يَتْرُكْهُ فِي يَدِ هَذَا الْمُتَلَبِّسِ الْكَافِرِ، وَلَكِنَّهُ يُقَيِّضُ لَهُ مُؤْمِناً يَقِفُ بِه عَلَى الصَّوَابِ، [٦٧] ثُمَّ يُوَفِّقُهُ اللَّهُ لِلْقَبُولِ مِنْهُ، فَيَجْمَعُ اللَّهُ لَهُ بِذَلِكَ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، وَيَجْمَعُ عَلَى مَنْ أَضَلَّهُ لَعْناً فِي الدُّنْيَا وَعَذَابَ الْآخِرَةِ.

ثُمَّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّه -صلّى الله عليه وآله-: شِرَارُ عُلَمَاءِ أُمَّتِنَا الْمُضِلُّونَ عَنَّا، الْقَاطِعُونَ لِلطُّرُقِ إِلَيْنَا، الْمُسَمُّونَ أَضْدَادَنَا بِأَسْمَائِنَا، الْمُلَقِّبُونَ أَنْدَادَنَا بِأَلْقَابِنَا، يُصَلُّونَ عَلَيْهِمْ وَهُمْ لِلَّعْنِ مُسْتَحِقُّونَ، وَيَلْعَنُونَّا وَنَحْنُ بِكَرَامَاتِ اللَّه مَغْمُورُونَ، وَبِصَلَوَاتِ اللَّه وَصَلَوَاتِ مَلَائِكَته الْمُقَرَّبِينَ عَلَيْنَا عَنْ صَلَوَاتِهِمْ مُس علينا مُسْتَغْنُونَ.

ثُمَّ قَالَ قِيلَ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام مَنْ خَيْرُ خَلْقِ اللَّهِ بَعْدَ أَئِمَّةِ الْهُدَى، وَمَصَابِيحِ الدُّجَى؟

---

[٣٢٤] في كل النسخ والتفسير المنسوب الى الامام أبي محمد الحسن بن علي العسكري: فسقة فقهاء العامّة؛ وفي الاحتجاج للطبرسي: فسقة العامّة.

[٣٢٥] في كل النسخ: منه؛ في التفسير المنسوب الى الامام أبي محمد الحسن بن علي العسكري: منهم عنا؛ وفي الاحتجاج للطبرسي: منا عنه.

قَالَ: الْعُلَمَاءُ إِذَا صَلَحُوا.

قِيلَ: فَمَنْ شِرَارُ خَلْقِ اللَّهِ بَعْدَ إِبْلِيسَ وَفِرْعَوْنَ، ونمْرُود[٣٢٦] وَبَعْدَ الْمُتَسَمِّينَ بِأَسْمَائِكُمْ، وَالْمُتَلَقِّبِينَ بِأَلْقَابِكُمْ، وَالْآخِذِينَ لِأَمْكِنَتِكُمْ، وَالْمُتَأَمِّرِينَ فِي مَمَالِكِكُمْ؟

قَالَ: الْعُلَمَاءُ إِذَا فَسَدُوا هُمُ الْمُظْهِرُونَ لِلْأَبَاطِيلِ، الْكَاتِمُونَ لِلْحَقَائِقِ، وَفِيهِمْ قَالَ اللَّهُ ﷻ: ﴿أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللاَّعِنُونَ إِلاَّ الَّذِينَ تَابُوا﴾[٣٢٧] الآية ».[٣٢٨]

خاتمة: [نصيحة للمتصّوفة والمتشرّعة]

تشتمل على نصيحتين؛ الأولى للمتصّوفة، والثّانية للمتشرّعة، وقدّمنا الأولى رعاية لتقديمهم عند أهل هذا[٣٢٩] الزّمان وضعاً[٣٣٠]، وممّا يناسب هذا قول بعض الشعراء، شعر[٣٣١]:

قَالَ الْأَنَام وَقد رأَوْه[٣٣٢] مع[٣٣٣] الحداثة[٣٣٤]   قد تصدر[٣٣٥] من ذا المجاوز قدره.[٣٣٦]

قلت المقدم بالمؤخّر؛

---

[٣٢٦] في كل النسخ: ثمود؛ في التفسير المنسوب الى الامام أبي محمد الحسن بن علي العسكري، وفي الاحتجاج للطبرسي: نمرود.

[٣٢٧] سورة البقرة، ٢/١٥٩-١٦٠.

[٣٢٨] التفسير المنسوب الى الامام أبي محمد الحسن بن علي العسكري، ص ٢٧٤=٢٧٦؛ الاحتجاج للطبرسي، ٢/٢٦٣-٢٦٥.

[٣٢٩] م – هذا.

[٣٣٠] م: وصفا.

[٣٣١] ش آ د — شعر.

[٣٣٢] د م: زاده

[٣٣٣] في كل النسخ: على؛ وفي كتاب عيون الأنباء: مع.

[٣٣٤] م: سجداته.

[٣٣٥] م: يصدر.

[٣٣٦] انظر: كتاب عيون الأنباء في طبقات الأطباء لابن أبي أصيبعة، المحقق: الدكتور نزار رضا، (بيروت: دار مكتبة الحياة)، ص ٣٥٩.

النّصيحة الأولى: [نصيحة للمتصّوفة]

يا مخنّثي العزم مؤنّثي الحزم ما لكم لا تبدون ما في ضمائركم، وتكشفون عمّا في سرائركم، فتبرزون الكامن، وتظهرون ما في الباطن؟! وهذا الشّيطان؛ قد نشر لكم أعلامه، وحدّد لكم سهامه، وسخّر لكم من الإنس والجنّ ما يقوم بباطلكم، ويحلّي عاطلكم، ويروج كاسدكم، وينفق[٣٣٧] فاسدكم، وجنّد لكم الجنود، وأوثق لكم العهود، وبنّد لكم البنود، وأنجز لكم الوعود، ومهّد لكم [٦٨] مقدّمات السّعود، وشمخ بأنفه وصار لأجلكم ثاني عطفه.

فتيقّظوا من غفلتكم، وانتبهوا من رقدتكم، وأفيقوا من سكرتكم، وأظهروا دعوتكم، وأبرزوا شنعتكم؛ فلن يسقط في أيديكم مثل هذا الزّمان، ولن يقع في حبالتكم مثل ما وقع فيها الآن من الجنود والأعوان والمسلمون بمنظَرٍ وبمسَمَعٍ لا منكر منهم، ولا متفجّع ما بين كامنٍ في وجاره، ومراعٍ تغيّر خاطر صديقه وجاره وخائف من سقوط منزلته في الدّنيا واعتباره، فسارعوا قبل أن يفيق الدّهر من جنونه، فلعلّه أدوار ويصحو من سكرته، فيساعد الأبرار ويستيقظ من نومته فيحسن الانتقاد ويتنبه[٣٣٨] من غفلته، فيسلك الطريق السّداد، وانتهزوا هذه الفرصة، وأزيلوا من حلوقكم هذه الغصّة، فالرّعاع أتباعكم والنّواعق أشياعكم وعساكركم من الثقلين جمّة، فما هذا الفتور في الهمّة؟!

فقد مضى قبلكم في القرون الخالية والاعصار الماضية من يدّعي الإلهية مع خلوّهم ممّا تدّعونه من المعجزات، وبعدهم عمّا تظهرونه من البيّنات، وقصورهم عمّا يدّعى لكم من الكرامات، وإن تنزّلتم إلى دعوى النّبوة انقادوا إليكم وعكفوا في ترويج هذا الأمر عليكم مع أن ما[٣٣٩] تدّعونه فوق مرتبة الأنبياء وأعلى من منزلة الأوصياء، أمَا سمعتم بقوم يعبدون الأحجار وأنتم عند عبّادكم أعظم منها، وبقوم يعبدون الكواكب، وأي [٦٩] كرامة من كراماتكم تصدر عنها وهذه نصيحة يصدق ما تضمّنته من أنصف وينكرها من كابر وتعسّف.

---

٣٣٧ آ – كاسدكم وينفق.

٣٣٨ م: ونيّته.

٣٣٩ م – ما..

النّصيحة الثانية: [نصيحة للمتشرّعة]

يا إخوان الدّين، وأمناء الشّرع المبين، وسالكي الطريق الواضح، وتاركي الأمر الفاضح، والذّابّين لله عن دينه، والحامين له من شرّ مشيته، والتابعين لأئمتهم وساداتهم، والمتمسّكين بطرائقهم وعاداتهم، والناكبين عن سبيل سواهم، والرّاغبين في الاهتداء بأنور هداهم، والتابعين لآثارهم والمقتبسين من أنوارهم، والتاركين لأهل البدع والخيالات الفاسدة، والسّالكين خلاف طريق الفرق التّي هي عن الحقّ حائدة، والنّاشرين لأعلام الهداية، والطاوين لشقّة شقاق الضّلالة والغواية، والرابحين[٣٤٠] في تجارة الآخرة، والسالمين من الخزي في مواقف السّاهرة، ﴿فَلاَ تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلاَ يَغُرَّنَّكُم باللَّه الْغَرُورُ﴾،[٣٤١] ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّاۚ إِنَّمَا يَدْعُو حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾.[٣٤٢]

واعتبروا بهوان الدّنيا واقتدوا بساداتكم أهل المنزلة القصوى، فقدكانت الدّنيا عليهم لا لهم والشّيطان معاوناً لمن تبعوا غيّهم وضلالهم، وألزموا ما أنتم عليه من قصد الطّريق وسلامة الدّين وتمسّكوا بعرى حبل الله القوّي المتين واحذروا فتنة إبليس اللّعين وشياطين الإنس الحائدين، واعتبروا بمن مضى من قبلكم من المتمسّكين بحبلكم؛ وقليل الدّنيا لا [٧٠] يدوم بقاءه، وكثيرها لا يؤمن بلاؤه. وابتهلوا إلى الله سبحانه في ثباتكم[٣٤٣] على الإيمان وإبعاده عنكم وساوس زيغ الشّيطان، وعليكم بملازمة التقّوى وسؤال التوّفيق لما يحبّ ويرضى، والحرص على ما أراده منكم، والنّدم فيما صدر من التقّصير عنكم. واسألوا من فضل الله وجوده وجميل إحسانه وعوده أن يطيل بقاء سلطان هذا الدّين، وأن يدفع عنه شرّ أعدائه المعاندين، وأن يظفره بمن ناواه ويمحق بسيفه رقاب من عاداه، وأن يديم توفيقه بسلوك سبيل آبائه الماضين وسلفه السّابقين الذّين بذلوا جهدهم في نصرة هذه الشّريعة المطهّرة والملّة الحنيفية المنوّرة حتّى أقاموها بتوفيق الله وشيّدوها، وأحكموا أمورها وسددوها وسهلوا سبلها ومهّدوها واستعانوا بعلمائها على هداية النّاس، فارشدوها، فأشرقت بحمد الله أنوارها، وتفتّحت أزهارها واينعت ثمارها واورق عودها تجلت سعودها وأنارت أقمارها وشموسها، واضمحلّت بدولتهم نحوسها، وذهب بشدّة بائسهم بؤسها، فقامت بحمد الله على رغم أنوف أعداء الدّين واستقامت

---

[٣٤٠] م: والرّائحين.

[٣٤١] سورة فاطر، ٣٥/٥.

[٣٤٢] سورة فاطر، ٣٥/٦.

[٣٤٣] م: شأنكم.

بتوفيقه، وإن زهقت نفوس المعاندين لا زالت هذه الدّولة مؤيّدةً منصورةً وأعدائها مخذولةً مقهورةً متّصلة بدولة صاحب الزّمان –عليه أفضل صلوات الرّحمن وعلى آبائه الطّاهرين صلوات الله عليهم أجمعين–.

ولا زال سلطاننا موفقاً لذلك وسالكاً هذه الطّرق والمسالك غير ملتفت إلى من ألقى إليه ما يؤدّي إلى ضعف[٣٤٤]هذه الملّة ممّن يظهر له أنّ في اعتقاده علّة، والله تعالى حافظه وناصره وقامع عدوّه وقاهره، من قال «آمين» أبقى الله مهجته، فإنّ هذا دعاءُ يشمل البشرا. والحمد لله وحده وصلّى الله على من لا نبّي بعده محمّدٍ وآله الطّاهرين –صلوات الله عليهم أجمعين–.

نَجزَتِ الرّسالة بخطّ مؤلّفها عامله الله بلطفه وكرمه وعفا عن سيّئاته بمنه وجوده ونعمه، وذلك في ليلة تاسع شهر جمادي الأول سنة سبعين بعد الالف، ولعلّ من تأمّلها وأنضف يظهر له أنّ الباعث على كتابتها نصرة الدّين وأهله لا غير ذلك. والله الهادي إلى سواء السّبيل وهو حسبنا ونعم الوكيل.[٣٤٥][٣٤٦][٣٤٧][٣٤٨]

---

[٣٤٤] م – ضعف.

[٣٤٥] م: نَجزَتِ الرّسالة بخطّ مؤلّفها عامله الله بلطفه وكرمه وعفا عن سيّئاته بمنه وجوده ونعمه، وذلك في يوم السّبت من شهور سنة خمس وسبعين بعد ألف، ولعلّ من تأمّلها يظهر له أنّ الباعث على كتابتها نصرة الدّين وأهله لا غير ذلك. والله الهادي إلى سواء السّبيل وهو حسبنا ونعم الوكيل. وقد تمّ تسويد هذه النّسخة المباركة نقلاً عن خطّ المصنّف دام ظلّه، والحمد لربّ العالمين والعاقبة للمتّقين.

[٣٤٦] آ: نَجزَتِ الرّسالة بخطّ مؤلّفها عامله الله بلطفه وكرمه وعفا عن سيّئاته بمنه وجوده ونعمه، وذلك في ليلة تاسع شهر جمادي الأول سنة سبعين بعد الالف، ولعلّ من تأمّلها وأنصف يظهر له أنّ الباعث على كتابتها نصرة الدّين وأهله لا غير ذلك. والله الهادي إلى سواء السّبيل وهو حسبنا ونعم الوكيل. وفي آخر النسخة مكتب، قد نقلت من نسخة الأصل، والحمد لله.

[٣٤٧] د: نجزت الرسالة بخط نقل من خط مؤلفها، وعلى المستنسخ منه خواشي بخطه الشريف في ظهر يوم الاحد الحادي والعشرين من شهر الرسول [شعبان] من جملة سنة ١٠٨٦ في وقت مساء [...؟] إلى طريق الحجاز لأداء مناسك الحج والعمرة في مرصع يقال له كودج/كردج [؟] وهو من أعمال [...؟]، وقاه الله من شر الأشرار.

[٣٤٨] ق: نَجزَتِ الرّسالة بخطّ مؤلّفها أقل العباد علي ابن محمد بن الحسن بن زين الدين العاملي، عامله الله بلطفه وكرمه وعفا عن سيّئاته بمنه وجوده ونعمه، وذلك في ليلة تاسع شهر جمادي الأول سنة سبعين بعد الالف، ولعلّ من تأمّلها وأنصف يظهر له أنّ الباعث على كتابتها نصرة الدّين وأهله لا غير ذلك. والله الهادي إلى سواء السّبيل وهو حسبنا ونعم الوكيل. وقد تمت على يد الحقير محمد شريف الأرغياني في يوم العاشر شهر ربيع الثاني سنة خمس وعشرين ومائة بعد الالف من الهجرة النبوية صلى الله عليه والسلم. تم سنة ١١٢٥.

ملحقات

[السّهام المارقة من أغراض الزنادقة]

[انتقادات علماء الشيعة وأهل السنة للصوفية]

[انتقادات علماء الشيعة للصوفية]

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين.

هذه ملحقات بهذه الرّسالة تشتمل على ما رأيته من كلام علمائنا –رضوان الله عليهم–، وغيرهم ممّا له[349] مناسبة بالمقام، فمن ذلك ما ذكره شيخنا، بل شيخ الطائفة المحقّة الشّيخ المفيد محمّد بن محمّد بن النّعمان –قدّس الله روحه ونوّر ضريحه– في كتاب **الرد على أصحاب الحلاج**، وقد رأيت منه أوراقاً يسيرة، والكتاب مشهور[350] ومذكور في فهرست مصنّفاته للشّيخ الطّوسي والنجاشي[351] ﷺ، وفي هذه الأوراق:

اعلم –أيّدك الله جلّ ثنائه– أنّ كثيراً من هذا العالم قائل بالإمامة على ظاهر من القول مليح وباطن من الفعل قبيح يعلن تقى وإيماناً ويبطن كفراً وعدواناً [٧٢] يأكل الدّنيا

---

[349] م – له.

[350] م: المشهور.

[351] رجال النجاشي لنجاشي، محقق: موسى شبيرى زنجانى، (قم: جماعة المدرسين في الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الإسلامي، ١٣٦٥)، ص ٤٠١.

بالدّين ويدخل الشبه على قلوب المستضعفين من المؤمنين إلحاداً في دين الله وعناداً لآل رسول الله –صلّى الله عليهم أجمعين–.

ومنه:

ولمّا رأينا انهماك الحلاجية في إغواء ضعفاء الفرقة الناجية، توجهنا إلى سدّ إضلالهم وردّ أقوالهم لئلا يغترّوا بايهامهم في المقالات ويعرضوا بإعراضهم عن مسلك النّجاة كما مرّ في مقدّمة الجزء الأوّل من هذا الكتاب المسمّى بكتاب **الرد على أصحاب الحلاج** الّذين نكبوا ونكّبوا عن المنهاج والّذين ألحّوا في حبّ الله قولاً ومكيدة وبالغوا في عداوته فعلاً وعقيدة.

انتهى، ما رأيته من الكتاب المذكور، وأرجو من الله أن يمن برؤية كلّه.

وممّا رأيته منقولاً عن الكتاب المذكور للمفيد ﵀ عن الهادي ﵇ أنّه قال بعد سؤاله عن حال هؤلاء وسماعهم الغناء وصفقهم ورقصهم وصياحهم وكونهم يصيرون بغير شعور؛ [قال]:

«كلّهم من المرائين والخدّاعين ولا يشتغلون بهذه الأعمال إلّا لغرور النّاس فإنّها من الشيطان وإنّهم يتّبعونه، فقيل له: يا ابن رسول الله يقولون لا شعور لنا في بعضها فتلى ﵇ ﴿يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾[٣٥٢]».

وعن الكتاب المذكور بطرق متعدّدة:

إنّ جابر الجعفي قال: قلت للباقر ﵇: إنَّ قَوْماً إِذَا ذَكَرُوا شَيْئاً مِنَ الْقُرْآنِ؛ أَوْ حُدّثُوا[٣٥٣] بِهِ صَعِقَ أَحَدُهُمْ حَتَّيُرَى[٣٥٤] أَنَّ أَحَدَهُمْ لَوْ قُطِّعَتْ يَدَاهُ أَوْ[٣٥٥] رِجْلاَهُ لَمْ يَشْعُرْ بِذَلِكَ!

فَقَالَ: «سُبْحَانَ اللهِ! ذَلِكَ مِنَ الشَّيْطَانِ مَا بِهَذَا نُعِتُوا! إِنَّمَا هُوَ اللِينُ وَالرِّقَّةُ[٣٥٦]

---

[٣٥٢] سورة البقرة، ٢/٩.

[٣٥٣] ش د: الحديث.

[٣٥٤] م: نرى.

[٣٥٥] ش د م: و.

[٣٥٦] م – وَالرِّقَّةُ.

وَالدَّمْعَةُ وَالوَجَلُ». [٣٥٧-٣٥٨]

وعن الكتاب المذكور أنّه ذكر فيه فصولاً في مَذَمّة هؤلاء وقال فيه:

«أوّل من أحدث الغناء وسماعه والاشتغال به أولاد قابيل. »

وعن ابن حمزة –رحمه الله تعالى– في كتابه **الهادي إلى النّجاة من جميع المهلكات**؛ أنّه نقل فيه أخباراً كثيرة عن الشّيخ المفيد وغيره من المتقدّمين في مذمّة هؤلاء، وقال:

ما حاصله؛ أنّ معاوية –لعنه الله– حصل له حبس البول، وكان من شدّة الوجع يقوم ويدور، وقد يبقى بغير شعور، وكان جماعة من بني أميّة ومشايخهم لإظهار محبّته يفعلون مثل فعله ويقولون: «الله الله»، ويقعون إلى الأرض ويطلبون من الله شفاءه، وإذا سكن وجعه يشتغلون بالغناء وضرب الدّف ونحوه ويطربون ويصفقون ويرقصون، وكانت هذه الأفعال مشهورةً في الجاهليّة، وكان دأب معاوية إحياء بدعة الجاهليّة، وكان يعمل ذلك في الجاهليّة فاشتهر ذلك وكان في آخر زمان بني أميّة، أبو هاشم الكوفي فلزم[٣٥٩] هذه البدعة لإحياء بدعة معاوية، وفي أوقات ذكره كان يشتغل بهذه الأفعال، ثمّ اشتهر ذلك بين النّاس وظهرت الفرقة الحلاجية.

وعن الشّيخ جعفر بن محمّد الدوريستي رحمه الله في كتاب **الاعتقاد** بتقريب بحث الحلول والاتّحاد، قال:

العجب كلّ العجب، من الّذين يدعون الكياسة والفراسة أنّهم يغترّون بغرور الزرّاقيّة الّذين هم أراذل فرق المبتدعة وأداني شعب الحلاجية، ولا يتأمّلون في أفعالهم القبيحة المخترعة وأعمالهم الرديّة [٧٤] الشنيعة، ولا ينظرون إلى أنّهم يجعلون التهّليل لأنفسهم المزمار ويغنّون كالجواري بالأشعار ويركّبونها مع الأوراد والأذكار، يرقصون كالدّب في الجبل ويجرّون المنافع من السفهاء بالحيل، ولكن لا يتمّ الأمر بالدّعوى؛ ومن كان في هذه أعمى فهو في الآخرة أعمى وأضلّ سبيلا!

---

٣٥٧ هذا الحديث في ش د: إنَّ قَوْماً إِذَا ذَكَرُوا شَيْئاً مِنَ القُرْآنِ؛ والحديث يصير الرجل منهم بغير شعور بخيت لَوْ قُطِّعَتْ يَدَاهُ ورِجْلاَهُ لَمْ يَشْعُرْ بِذَلِكَ! سُبْحَانَ اللَّهِ! هذا من جانبَ الشَّيْطَانِ.

٣٥٨ أصول الكافي، ٢/٦١٦-٦١٧.

٣٥٩ د: يلزم.

ورأيتُ في الكتاب المسمّى بـ**الكشكول** المنسوب إلى العلاّمة –قدّس الله روحه– من جملة كلام طويل:

وإمامهم الّذي يرجعون إليه وبه يختصمون، لا يعرف إبليس من الدجّال ولا يفرّق بين الحقّ والمحال، ولا يميّز فريق الجنّة من فريق السّعير، ولا يفهم فضل القليل من عباد الله على الكثير، يرتاح إلى ذكر مشائخ القرى والجبال وكراماتهم، ويأنس بسماع فضائل المنقطعين في البراري والبلاد، وتعدّد ولاياتهم، وينبسط إلى وصف معجزات النّساء العابدات وتهويلاتهم، وإذا سمع كلام علي والحسن والحسين ومن يتبعهم من الأئمة من ولدهم يتغيّر لونه وتضيق[٣٦٠] عينه ويحمرّ وجهه وتبيّض شفتاه، وتلعب[٣٦١] أجفانه ويهذي لسانه، ويقول: خلوّنا من أحاديث الرافضة والأحاديث المتناقضة ما كان [قال] السلف إلّا على خير، ولم يعلم الأدلم ما حدث بين المهاجرين والأنصار من المناظرات والمجادلات والتهوين فيما كلّفوا ونقض[٣٦٢] ما أبرموا وانضمام العرب من قريش على بعض بني هاشم عناداً لعلي بن أبي طالب صاحب الولاية النّبوية، وهذا الفساد ثمرة ذلك الفساد.[٣٦٣]

إلى أن قال:

وأمّا [٧٥] المتقشّف عند الجهلة المتصنّع بتطويل اللحية والعذبة المتخشّع في إطماره المتقارب في خطوه يُري الغوغاء من أهل مذهبه أنّه يصرع عند ذكر الله وجنّته شوقاً وذكر النّار وعذابها خوفاً، فيرمي بنفسه بينهم مجنوناً تمرداً وعيارةً وعتواً يصفع هذا بيمينه ويلطم هذا بشماله، ويكسر أنف هذا بكتفه، ويدق ضلع هذا بجملة جسده ويبصق على هذا من فضل ما يرغي ويزيد من ريقه، ويأكل مال هذا سخرياً لحمقه ويشرب المسكر مع غلمانه ومَرَدَته وتلامذته في دقته ورقصه وغنائه وأشياء لو تقصّيناها في التهتك لقبح بنا

---

٣٦٠ د: يضيق.

٣٦١ د: يلعب.

٣٦٢ د: بعض.

٣٦٣ هذه العبارات غير موجودة في النسخة المطبوعة، ولكن وردت في النسخة المجلس رقم ١٢٨٩؛ انظر: الكشكول فيما جرى على آل الرسول، لحيدر الآمُلي، كتابخانه مجلس شوراي إسلامي، ٢/١٢٨٩، ١٣١٦–ب.

تسطيرها[٣٦٤] ويقول: إذا جرى الاختلاف في مجلس أو محفل نحن نتبع ولا نبتدع، وليس لنا إلّا التسليم والرِّضى لكلّ أفعال السّلف في جميع أحوالهم.[٣٦٥]

انتهى ما نقلته من **الكشكول**.

وممّا رأيته في كتاب **نهج الحقّ وكشف الصّدق** للعلّامة طاب ثراه قال:

البحث السّادس في أنّه تعالى لا يحلّ في غيره، لأنّه من العلوم القطعي أنّ الحال مفتقر إلى المحل والضّرورة قضت بأنّ كلّ مفتقر إلى الغير ممكن، فلو كان الله تعالى حالاً في غيره لزم إمكانه، فلا يكون واجباً، هذا خلف. وخالفت الصوفيّة من الجمهور في ذلك، وجوّزوا عليه الحلول في أبدان العارفين، تعالى الله عن ذلك علوّاً كبيراً.

فانظر إلى هؤلاء المشايخ الّذين يتبرّكون بمشاهدتهم: كيف اعتقادهم في ربّهم؟ وتجويزهم عليه تارةً الحلول وأُخرى الاتحاد، وعبادتهم الرّقص، والتّصفيق، والغناء. وقد عاب الله تعالى على الجاهلية الكفّار في ذلك، فقال الله تعالى: ﴿وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِندَ الْبَيْتِ إِلاَّ مُكَاءً وَتَصْدِيَةً﴾[٣٦٦]. وأيّ تغفّل أبلغ من تغفّل من يتبرّك بمن يتعبّد الله بما عاب به الكفّار؟ ﴿فَإِنَّهَا لاَ [٧٦] تَعْمَى الْأَبْصَارُ، وَلَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾[٣٦٧].

ولقد شاهدت جماعةً من الصوفيّة في حضرة مولانا الحسين عليه السلام، وقد صلّوا المغرب سوى شخص واحد منهم، كان جالساً لم يصلّ، ثم صلّوا بعد ساعة العشاء سوى ذلك الشخص، فسألتُ بعضهم عن ترك صلاة ذلك الشّخص، فقال: «وما حاجة هذا الشّخص إلى الصّلاة وقد وصل، أيجوز أن يجعل بينه وبين الله تعالى حاجباً؟!» فقلت: «لا»، فقال: «الصّلاة حاجب بين العبد والرّب».

---

[٣٦٤] م: تطيّرها.

[٣٦٥] انظر: الكشكول فيما جرى على آل الرسول، لحيدر الآمُلي، (نجف: منشورات المطبعة الحيدرية، ١٣٧٢)، ١٩٦.

[٣٦٦] سورة الأنفال، ٨/٣٥.

[٣٦٧] سورة الحج، ٢٢/٤٦.

فانظر أيها العاقل إلى هؤلاء وعقائدهم في الله كما تقدّم، وعباداتهم ما سبق، واعتذارهم في ترك الصّلاة ما مرّ، ومع ذلك فإنّهم عندهم الأبدال، فهؤلاء أجهل الجّهال.[٣٦٨]

وقبل هذا في كتاب **نهج الحق** البحث الخامس:

في أنه تعالى لا يتّحد بغيره، الضرورة قاضية ببطلان الاتحاد، فإنّه لا يُعقل صيرورة الشيئين شيئاً واحداً. وخالف في ذلك جماعة من الصوفيّة من الجمهور، فحكموا بأنّه تعالى يتّحد بأبدان العارفين، حتّى تمادى بعضهم وقال: «أنّه تعالى نفس الوجود، وكلّ موجود فهو الله تعالى ». وهذا عين الكفر والإلحاد. الحمد لله الّذي فضّلنا بإتّباع أهل البيت دون أهل الأهواء الباطلة.[٣٦٩]

انتهى كلامه –أعلى الله مقامه–. وقوله جماعة من الصوفيّة لأنّ منهم من يقول بالّتناسخ ومنهم من يقول بالحلول، ومعنى قوله من الجمهور إنّ هذه الفرقة منهم هكذا اعتقادهم، فتدبّر!

ورأيتُ في كتاب **عمدة المقال في كفر أهل الضّلال** للشّيخ حسن ولد المحقّق الشّيخ علي بن عبد العال الكركي قدّس الله روحهما ما هذا لفظه:

والصوفيّة جوّزوا اتحاده وحلوله في أبدان العارفين، كما قال العلاّمة الحّلي –رحمه الله تعالى–[٣٧٠] حتى تمادى بعضهم، وقال: «أنّه سبحانه نفس الوجود، وكلّ موجود فهو الله تعالى ».

و[٣٧١]الّذين يميلون إلى طريقتهم الباطلة يتعصّبون لهم ويسمّونهم الأولياء، ولعمري أنّهم رؤساء الكفرة الفجرة، وعظماء الزّنادقة والملاحدة، وكان من رؤوس هذه الطّائفة الضّالة المضلّة الحسين بن منصور الحلاّج، وأبو يزيد البسطامي.

---

[٣٦٨] انظر: نهج الحق وكشف الصدق للعلامة الحلي، (بيروت: دار الكتاب اللبناني، مكتبة المدرسة، ١٩٨٢)، ص ٥٨=٥٩.

[٣٦٩] نهج الحق وكشف الصدق، ص ٥٧.

[٣٧٠] م + في كتاب نهج الحقّ.

[٣٧١] م + إنّا نقول إنّ.

وقد نقل والدي –رحمه الله تعالى– عن الثّقات الإماميّة في كتابه الموسوم بـ**المطاعن المجرمية** في طعنهما أخباراً كثيرةً.

وقد أورد العلاّمة في **نهج الحق**[٣٧٢]، أنّه شاهد جماعة منهم في حضرة مولانا الحسين عليه السلام، وقد صلّوا المغرب سوى شخص واحد منهم، ثمّ صلّوا بعد ساعة العشاء سوى ذلك الشخص، فسأل بعضهم عن ترك صلاة ذلك الشّخص، فقال: «وما حاجة هذا إلى الصّلاة وقد وصل، فلا يجعل بينه وبين الله حاجباً، والصّلاة حاجب بين العبد والرّب». وهل هذا [٧٧] إلّا خلق الأوّلين؟!**[٣٧٣]**.

ولقد صنّف الشّيخ المفيد –قدّس الله سرّه– كتاباً مبسوطاً مشتملاً على الدلائل العقليّة والنقلية في ردّهم وبطلانهم وكفرهم وطغيانهم.[٣٧٤]

انتهى ما رأيتُه في كتاب عمدة المقال.

وفي[٣٧٥] الكافي؛

عن جابر عن أبي جعفر عليه السلام

قال: قلتُ له: «إنَّ قَوْماً إذَا ذَكَرُوا شَيْئاً مِنَ القُرْآنِ؛ أَوْ حُدِّثُوا[٣٧٦] بِهِ صَعِقَ[٣٧٧] أَحَدُهُمْ حَتَّيُرَي[٣٧٨] أَنَّ أَحَدَهُمْ لَوْ قُطِّعَتْ يَدَاهُ أَوْ[٣٧٩] رِجْلَاهُ لَمْ يَشْعُرْ بِذَلِكَ!

---

[٣٧٢] م: في الكتاب المذكور.

[٣٧٣] م + انتهى.

[٣٧٤] انظر: عمدة المقال في كفر أهل الضلال للشيخ حسن بن علي الكركي العاملي، تحقيق: السيد مهدي الرجائي، (قم: مكتبة سماحة آية الله العظمى المرعشي، ١٤٣٠)، ص ١٧٩–١٨١.

[٣٧٥] م: عن.

[٣٧٦] ش د: الحديث.

[٣٧٧] ش: يصفق.

[٣٧٨] م: نرى.

[٣٧٩] ش د م: و.

فَقَالَ: سُبْحَانَ اللَهِ! ذَلِكَ مِنَ الشَّيْطَانِ مَا بِهَذَا نُعِتُوا! إِنَّمَا هُوَ اللِينُ وَالرِّقَّةُ[٣٨٠] وَالدَّمْعَةُ وَالوَجَلُ». [٣٨١-٣٨٢]

وممّا رأيتُه منقولاً من **حديقة الشّيعة** لملاّ أحمد الأردبيلي ﵀، أنّه نقل أحاديث متكثّرة في مذمّة الحلاّجيّة، منها عن الرّضا ﵇ أنّه قال: «لا يقول بالتصوّف أحد إلّا لخدعة أو ضلالة أو حماقة، وأمّا من سمّى نفسه صوفيّاً للتّقية فلا إثم عليه»[٣٨٣].

وحكي عن الكتاب المذكور؛ انّه ذكر فيه من الطّعون على الصوفيّة:

أنّهم كالملاحدة يؤولون الآيات والأحاديث ويفسّرونها بما يوافق رأيهم ومدّعاهم، ويقولون بالجبر والتشبيه والتجسيم والصّورة والرؤية، ويدّعون علم الغيب ويسمّونه كشفاً، وإنّ المتقدّمين من علماء الإماميّة أكثروا[٣٨٤] الذّم والطّعن والتّصنيف في حقّ هؤلاء، ونقلوا أحاديث في الرّد عليهم وتكفيرهم.[٣٨٥]

ورأيتُ في كتاب السّيد أبي المعالي محمّد بن نعمة الله بن عبيد الحسيني ﵀، ألّفهُ سنة أربعمائة وخمس وثمانين، في **بيان الملل والأديان**، وهو فارسي، ومنه ذكر مذاهب الصوفيّة ترجمته هؤلاء لهم أسماء متكثّرة، وبناء [٧٨] مذهبهم من أبي هاشم الكوفي تابع بني أميّة، وفرقهم متعددة[٣٨٦]:

ويدّعي بعضهم ترك النفس وإنّها باطلة وأنّه مستغرق في الحقّ، ويقولون: كلنا الحقّ، ورووا عن أبي يزيد البسطامي أنّه قال: «سبحاني سبحاني ما أعظم شأني»، وأوّلوا هذا الكفر بنفي نفسه. ومن هذه الطبقة الحسين بن منصور الحلاّج ادّعى الإلهية،[٣٨٧] وعبادتهم

---

[٣٨٠] م – وَالرِّقَّةُ.

[٣٨١] هذا الحديث في ش د: إنَّ قَوْماً إِذَا ذَكَرُوا شَيْئاً مِنَ القُرْآنِ؛ والحديث يصير الرجل منهم بغير شعور بخيت لَوْ قُطّعَتْ يَدَاهُ ورِجْلاَهُ لَمْ يَشْعُرْ بِذَلِكَ! سُبْحَانَ اللَهِ! هذا من جانبَ الشَّيْطَانِ.

[٣٨٢] أصول الكافي، ٢/٦١٦-٦١٧.

[٣٨٣] حديقة الشيعة لمقدس الأردبيلي، تصحيح: صادق حسن زاده، (قم: انتشارات انصاريان، ١٣٧٨)، ٢/٨٠٣.

[٣٨٤] م: أكثر.

[٣٨٥] انظر: حديقة الشيعة، ٢/٧٦٠.

[٣٨٦] (مذهبهم من أبي هاشم الكوفي تابع بني أميّة، وفرقهم متعددة)، ولم ترد هذه الجملة في بيان الأديان.

[٣٨٧] (الحسين بن منصور الحلاّج ادّعى الإلهية)، ولم ترد هذه الجملة في بيان الأديان.

وطاعتهم التفكر، ويرجّحونه على الصّلاة الواجبة[٣٨٨]، وهو أكبر الطاعات عندهم واتعبوا أنفسهم في الريّاضات.

[ومنهم]، سمّوا ملامتية لفعلهم المعاصي جهاراً ليلومهم الخلق.

[ومنهم] ووقعوا في السماع واللهو[٣٨٩] والتحيّر والإغماء، ويقولون: «أنّهم في الباطن، من الحقّ وفي الظاهر غيره[٣٩٠]».

[ومنهم] ويقولون: «نحن عارفون»، وينشدون الشّعر ويرقصون.

[ومنهم] ويسمّونه شوقاً، ويقولون: «أنّ كل كلامهم ناشٍ عن الشّوق»، ويسمّون أنفسهم عشّاقاً وكلامهم كلّه عن العشق، ويتركون التكسّب ويلزمون الراحة، ويدّعون علم الغيب والفراسة. [ومنهم] وحسين الحلاّج منهم ادّعى الرّبوبية حتّى قتل.

ومنهم بزعمهم زُهّاد لا يتزوجون، وكثير من البله والعوام يغترّون بهم ويميلون إلى طريقتهم ويظهرون النظافة واحترام بعضهم بعضاً، وبعضهم يؤدّي الفرائض في وقتها ليُعتقد فيه وإن لم يكن معتقِداً، وشغفهم بالسّماع، ويظهرون الوصول إلى مرتبة عدم الشّعور، وليس له أصل، وأكثرهم من أهل السّنة.[٣٩١]

منهم النورية، يقولون: «المحبّة نور أزليّ وقع في القلب [٧٩] ومنه برز فصار صافياً».

والحلوليّه يقولون: «جزءٌ إلهيٌّ حلّ فيهم لتركهم الشّهوات النفسانية حتّى وصلوا إلى كونهم كلّهم الحقّ. »[٣٩٢]

وأكثر أهل السّنة والجماعة أنكروا الصوفيّة، وجميع الشّيعة أنكروهم ونقلوا عن أئمّتهم أحاديث في مذمّتهم، وصنّف علماء الشّيعة كتباً كثيرة في ردّهم وكفرهم، منها كتاب الشّيخ

---

٣٨٨ (ويرجّحونه على الصّلاة الواجبة)، ولم ترد هذه الجملة في بيان الأديان.

٣٨٩ في بيان الأديان: والهى.

٣٩٠ م: – وفي الظاهر غيره.

٣٩١ (وأكثرهم من أهل السّنة)، ولم ترد هذه الجملة في بيان الأديان.

٣٩٢ انظر: بيان الأديان لابو المعالي محمد بن نعمت علوي، تصحيح: محمد تقي دانش پژوه، (تهران: ١٣٧٦)، ص ٨٧=٨٨.

المفيد أستاذ السيّد المرتضى وسمّاه كتاب **الرد على أصحاب الحلاج** وذكر فيه: «أنّ الصوفيّة في الأصل فرقتان: حلوليّة واتّحادية». وكلّ الشّيعة على هذا القول فيهم إلّا[٣٩٣] القليل، فإنّهم جعلوا الحلوليّة والاتّحادية فرقة واحدة، وأكثر أهل السنة يجعلون الحلوليّة والاتّحادية فرقة واحدة[٣٩٤]، وكل الشّيعة على كفرهم والرّد عليهم بطريق المبالغة العظيمة إلى حدّ لم يجوّزوا لغير الضّرورة التسمية بالصوفيّة، ورووا بهذا المعنى أحاديث كثيرة عن أئمتهم.[٣٩٥]

انتهى ما نقلته من كتاب السيّد أبي المعالي.

[انتقادات علماء أهل السنة للصوفية]

وعن الطيبي في **شرح المشكاة**، قال:

وما أحدثه المتصوّفة من السّماع بالآلات، فلا خلاف في تحريمه، وقد غلب على كثير ممّن يُنسب إلى الخير، وعموا عن تحريمه، حتّى ظهرت على كثير منهم أفعال المجانين، فيرقصون بحركات متطابقة، وتقطيعات متلاحقة، وزعموا أنَ تلك الأمور من البرّ، وهذا زندقة.[٣٩٦]

وعن الدّميري في كتاب **حياة الحيوان** قال:

نَقَلَ السّيوطي[٣٩٧] عن أبي بكر الطرطوشي: أنّه سُئِلَ عن قوم يجتمعون في [٨٠] مكان يقرؤون شيئاً من القرآن، ثم يُنْشِدُ لهم مُنْشِدٌ شيئاً من الشّعر، فَيَرْقُصُون، ويضربون

---

٣٩٣ م – إلّا.

٣٩٤ م – وأكثر أهل السنة يجعلون الحلوليّة والاتّحادية فرقة واحدة.

٣٩٥ (وأكثر أهل السّنة والجماعة أنكروا الصوفيّة وجميع الشّيعة...... ورووا بهذا المعنى أحاديث كثيرة عن أئمتهم)، ولم ترد هذه الجملة في بيان الأديان.

٣٩٦ هذه التعبيرات غير موجودة في **شرح المشكاة**، ولكنها موجودة في **المفهم** مع بعض الاختلافات في الألفاظ. انظر: المفهم لما أشكل من تلخيص كتاب مسلم للقرطبي، المحقق: محي الدين ديب مستو–أحمد محمد السيد–يوسف علي بديوي – محمود إبراهيم بزال، (دمشق–بيروت: دار ابن كثير، دار الكلم الطيب، ١٤١٧)، ٢/٥٣٤.

٣٩٧ في حيات الحيوان الكبرى: القرطبي.

بالدّف، هل الحُضُورُ معهم حَلالٌ أَمْ لا؟ فقال: «مذهب الصوفيّة بَطالَةٌ وجَهالَةٌ وضَلالَةٌ. وما الإسلام إلّا كتاب الله وسنّة رسول الله –صلّى الله عليه وآله–؛ وأمّا الرّقْصُ والتواجُدُ، فَأَوَّلُ من أَحْدَثَهُ أصحاب السّامريّ؛ لمّا اتَّخَذَ لهم عِجْلاً جَسَداً له خُوارٌ، قاموا يَرقُصون حوله ويَتَواجَدون، فهو دين الكفّار وعُبّادُ العِجْلِ، وإنّما كان مجلس النّبي ﷺ مع أصحابه كَأَنَّما على رُؤُوسِهم الطَّيْرُ من الوَقارِ.

فَيَنْبَغي للسلطان ونَوَّابِهِ أنْ يَمْنَعوهم من الحُضور في المساجد وغيرها، ولا يَحِلُّ لأَحَدٍ يؤمن بالله واليوم الآخر، أَنْ يَحْضِرَ معهم، ولا يُعِينَهم على باطِلِهم؛ هذا مذهب مالِكٍ والشافعي وأحمد وغيرهم من أَئِمَّةِ المسلمين. [٣٩٨]»

وفي هذا الكتاب في موضع آخر [قال]:

«أول من أحدث الرّقص والوجد تابعوا السّامري لَما دعاهم إلى عبادة العجل كانوا يرقصون ويتواجدون. [٣٩٩] »

وحكى عن ملاّ جامي، أنّه قال في أوائل كتاب **نفحات الإنس**:

القول في أنّه متى سمّيت الصوفيّة صوفية، قال الإمام القشيري: «اعلموا –رحمكم الله– أنّ المسلمين بَعْدَ رسول الله –صلّى الله عليه وآله– لم يتسم أفاضلهم في عصرهم بتسمية عِلْمٍ سوى صحبة رسول الله –صلّى الله عليه وآله–، إذ لا فضيلة فوقها، فقيل لهم: «الصّحابة». ولمّا أدركهم أهل العصر الثاني سُمّي صحب الصّحابة: «التابعين». ثمّ اختلف النّاس وتباينت المراتب، فقيل لخواصّ النّاس ممّن [٨١] فيهم شدّة عناية بأمر الدّين «الزّهاد» و«العبّاد». ثمّ ظهرت البدعة، وحصل التداعي بين الفرق، كلّ فريق ادّعوا أنّ فيهم زُهّاداً، فانفرد خواص أهل السّنّة، المراعون أنفسهم مع الله، الحافظون قلوبهم عن طوارق الغفلة باسم «التصوف»، واشتهر هذا الاسم لهؤلاء الأكابر قبل المائتين من الهجرة». [٤٠٠]

وذكر بعد هذا أنّ أوّلهم أبو هاشم الكوفي ولم يكن ذلك قبله.

---

٣٩٨ حيات الحيوان الكبرى للدميري، محقق: إبراهيم صالح، (دمشق: دار البشائر، ١٤٢٦)، ٨٢/٣.

٣٩٩ حيات الحيوان الكبرى للدميري، ٨٢/٣.

٤٠٠ نفحات الأنس لعبد الرحمن جامى، محقق: وليام ناسوليس، مولوى غلام عيسى، مولوى عبد الحميد، (كلكته: مطبعه ليسى، ١٨٥٨)، ص ٣١.

وعن الشّيخ عزيز النّسفي في كتاب **تصفية القلوب**[٤٠١] أنّه ذكر كلاماً طويلاً في مذمّتهم وهو مكتوب بالفارسيّة لخصّت منه، هذا القدر مترجماً بالعربيّة، فقال من جملته:

وإنّهم شياطين العصر في دكاكين المكر والتلبيس، وأشقياء في لباس الأتقياء، قد سخّروا الأنعام وهم غيلان الدّين، وكلّ واحد ارتكب حيلةً لتسخير العوام وتصوّر بصور أهل اليقين، شعارهم الفتنة والفساد، ودثارهم الزّندقة والإلحاد ودينهم البدعة، وترك الصّلاة، وزينتهم الرّقص واللّعب، وهمتهم قبل ظهور اللّحية فعل المُغْلَمين وبعد ظهورها إطاعة المغلمين، افتخارهم بصحبة الظّلمة ومباهاتهم بتحصيل الخرقة واللقمة، شغلهم عبادة البطن وقول الباطل ومدارهم على الخيانة والافتراء، عادتهم الوقاحة وقلة الحياء، وعبادتهم النّغمات والغناء، طورهم الضّلال وإضلال الخلق، وعشقهم الضلال والإضلال[٤٠٢] حلو[٤٠٣] أسرارهم الهمز واللّمز وحالهم إظهار السكر وحرصهم بيع الزّهد ليلهم ونهارهم في طلب الدّنيا ونهارهم وليلهم في فكر البغرا[٤٠٤] والحلوى، وجماعة من الجهال [٨٢] بتلبيسات هؤلاء الأقوام قد ضلّوا فريضتهم البدعة والغواية والكفر والإباحة عندهم طريقة وحقيقة قد صاروا غرباء من أحكام الدّين والإسلام ووقعوا في تيه الضّلالة، والله سائل الحكّام وأمراء الإسلام يوم القيامة عن تقصيرهم وتغافلهم في شأنهم، وترك دفع فساده.

والكلام طويل من هذا القبيل إلى أن قال:

ليس لهم نصيب في علوم الدّين، وهمّتهم مصروفة في اللهو والطرب، ومذهبهم الفسق والفجور، وزينتهم الظّلم والشرور، وقد أنسوا بصحبة الفسّاق والفجّار جعلوا الدّنيا الفانية جنّتهم، وتركوا أمر الله ورسوله وراء ظهورهم، وصاروا في أسر الهوى والشيّاطين، واشتغلوا بالمجادلات الكلامية والهذيانات الفلسفية جعلوها وسيلة الشهرة والجاه، وأعرضوا عن حقائق علوم الدين ودقائق أسرار الكتاب والسنة، وإن إشتغلوا بشيء من علوم الدين والشرع فقصدهم به حب الرئاسة والجاه وجمع الدنيا والمال وقطعوا النظر عن النعيم الباقي واشتغلوا نار حب الدنيا في قلوبهم، نفوسهم ترغب في ارباب الغواية وأرواحهم تميل إلى الباطل

---

[٤٠١] لم نتمكن من العثور على هذا الكتاب لعزيز النسفي.

[٤٠٢] د – الخلق وعشقهم الضلال والإضلال.

[٤٠٣] م – وعشقهم الضلال والإضلال حلو.

[٤٠٤] م: البقرا.

بمصاحبته المجانس لهم ومريدهم ومعتقدهم في غاية السعي في الإمداد والمعاونة، لا جرم قد أضلوا وصار أمرهم منتشر في الدنيا وقوى أمر زندقتهم وانطفت أنوار أحكام الدين وحدود الإسلام واندرست مناهج الشريعة المحمدية، والفصل طويلٌ من هذا القبيل.

[في إثبات ضلالة ابن العربي وأحمد الغزالي ومولانا جلال الدين الرومي]

وعن **فتوحات** الشيخ محيي الدين ما حاصله:

أن الشيطان [٨٣] خدع الشيعة، خصوصاً الإمامية، علّمهم أنه ينبغي محبة أهل البيت، ثم تركهم حتى تجاوزوا الحد، فابغضوا بعض الصحابة وسبُّوهم، وتوهموا أن أهل بيت النبي يرضون بهذا المنصب الدنيوي. وذكر أنهم ممن ضل عن الطريق وأضل.[٤٠٥]

ونقل في الفواتح عنه في الباب الثالث والسبعين من الفتوحات:

أنه كان رجلان من عدول الشافعية، لا يظن أحدٌ بهما الرفض، مع رجل من أولياء الرجبة[٤٠٦]، رأيته في ديار بكر، وكان لهما معه صحبته، فقال لهما: «انا أراكما بصورة الخنزير وهذه علامة بيني وبين الله أن يريني الرافضي بهذه الصورة»، فتابا في الباطن ورجعا عن مذهب الرافضة، فقال لهما: «الآن تبتما ورجعتما فإني رأيتكما في صورة الإنسان»، فأعترفا بذلك وتعجبا منه.[٤٠٧]

ونقل عنه في الفواتح: أنه قال في ختمة الولاية.[٤٠٨] ونقل شارح الفصوص:أنه جلس تسعة أشهر في الخلوة لم يأكل طعاماً، وبعده أمر بالخروج وبشر بأنه خاتم الولاية المحمدية. وقيل له: «ما دليلك أن العلامة التي بين كتفي الرسول –صلى الله عليه وآله– الدالة على كونه خاتم النبوة هي علامة بين كتفيك تدل على أنك خاتم الولاية».[٤٠٩] ونقل في الفواتح عنه، أنه قال: «القطب الذي يسمى غوثاً محل نظر الحق تعالى وهو في كل زمان شخص»،

---

[٤٠٥] فتحات المكية لابن العربي، تحقق: احمد شمس الدين، (بيروت: دار الكتب العلمية)، ٤٢٥/١.

[٤٠٦] في شرح ديوان: رجبيين.

[٤٠٧] شرح ديوان منسوب به امير المؤمنين علي بن ابى طالب، لميبودي، تصحيح: حسن رحماني وإبراهيم اشك شيرين، (تهران: ميراث مكتوب، ١٣٧٩)، ص ٢٠٧.

[٤٠٨] شرح ديوان منسوب به امير المؤمنين علي بن ابى طالب، ص ١٤١–١٤٢.

[٤٠٩] شرح ديوان منسوب به امير المؤمنين علي بن ابى طالب، ص ١٤٢.

وقال: «أن الخلافة قد تكون ظاهرة[٤١٠] ايضاً وعد جماعةً منهم ابو بكر وعمر وعثمان ومعاوية بن يزيد وعمر بن عبد العزيز والمتوكل»[٤١١,٤١٢] وعدَّ الشافعي من الاوتاد.

وعن ابن ابي الحديد في **شرح النهج**:

أن أحمد الغزالي لما جاء من طوس إلى بغداد كان يعظ الناس ويتعصب لإبليس، ويقول: أنه سيد الموحدين، ونقل عن إبليس حكاية يدل على [٨٤] أنه أكمل من موسى عليه السلام، وحكى عنه غير ذلك من هذا القبيل.[٤١٣]

نقلت بعض هذه الملحقات من كتاب جمعه بعض[٤١٤] المؤمنين[٤١٥]، وسألحق ما يتجدد رؤيته إن شاء الله تعالى. والعذر عدم وجود الكتب التي توجد فيها هذه المطالب عندي، ولو لم يكن إلا هذا القدر، لكفى في ظهور وجه عداوة علماء الإمامية وعداوة علماء المخالفين من قبلهم.

وذكر ملا أحمد رحمه الله في كتاب **حديقة الشيعة**: فرق الصوفية إحدى وعشرين فرقة، وأنها ترجع إلى فرقتين: حلولية واتحادية، وهما الأصل.[٤١٦] وذكر لكل فرقة من القبائح والمنكرات ما نقله يحوج إلى التطويل المنافي لوضع الرسالة، وقد صرح رحمه الله بتكفيرهم، وكان هذا السبب بالتعبير عنه يقال «الفقيه الأردبيلي» و« رأس الجمع الشيخ المفيد» بسبب تصنيفه كتاب **الرد على أصحاب الحلاج**،[٤١٧] –وفق الله لروايته–.

وعن **المثنوي** لملا روم أن في خطبته:

---

[٤١٠] م: قد يكون ظاهره.

[٤١١] في شرح ديوان: ... مثل خلفاى اربعه وامام حسن ومعاوية بن يزيد وعمر بن عبدالعزيز ومتوكل.

[٤١٢] انظر: شرح ديوان منسوب به امير المؤمنين علي بن ابى طالب، ص ١٥٦–١٥٧.

[٤١٣] انظر: شرح نهج البلاغة لابن أبى الحديد، (قم: مكتبة آية الله المرعشي، ١٣٧٨–١٣٨٣)، ١/١٠٧.

[٤١٤] م + إخواننا

[٤١٥] م + المحامين لهذا الدين

[٤١٦] حديقة الشيعة، ٢/٧٥٠.

[٤١٧] هنا تنتهي نسخة ق: والحمد الله رب العالمين والصلاة على محمد وآله. قد تمت الرسالة في ثاني عشر شهر ربيع الثاني سنة خمسة وعشرين ومائة بعد الألف من الهجرة النبوية.

چون حقیقت حاصل شود شریعت باطل شود.[418]

ومن شعره في أن أمير المؤمنين ﵇ خاطب ابن ملجم لعنه الله بقوله، شعر:

غم مخود فردا شفيع تو منم[419]   خواجه روحم نه مملوك تنم[420]

ومنه

كوركورانه مرو در كربلا   تا نيفتى چون حسين اندر بلا.[421]

ومنه في قصة موسى وفرعون:

چون كه بى رنگي اسير رنگ شد   موسى با موسى در جنگ شد.[422]

ورأيت في كتاب عزيز النسفي وسماه **كشف الحقائق**، وهو مشتمل على سبع رسائل، سمى الرسالة الأولى: فاتحة الكتاب، وما أظن أحداً اجترأ هذه الجرأة غيره. وذكر في هذه الرسالة: «أن مذاهب الصوفية أربعة: تناسخية، وحلولية، واتحادية ووحدتية.» ثم ذكر طريق كل فرقة منها وبيان اعتقادهم.[423]

[انتقادات ابن القيم الجوزية للصوفية]

[٨٥] ومن كتاب **إغاثة اللهفان من مصايد الشيطان** لبعض علماء العامة، قال فيه:

من مكائد عدو الله تعالى ومصايده التي كاد بها من قل نصيبه من العلم والعقل والدين، وصاد بها قلوب الجاهلين والمبطلين: سماع المكاء والتصْدِية، والغناء والآلات المحرمة الذي يصد القلوب عن القرآن، ويجعلها عاكفة على الفسوق والعصيان، فهو[424]

---

٤١٨ (لَو ظَهَرَتِ الحَقائِقُ بَطَلَتِ الشَّرائِع). مثنوي معنوي للمولوي، محقق/مصحح: توفيق سبحانى، (تهران: سازمان چاپ وانتشارات وزارت ارشاد إسلامي، ١٣٧٣)، ٦٣٩/٥.

٤١٩ في المثنوي: ليک بى غم شو شفيع تو منم.

٤٢٠). مثنوي معنوي، ١٥٧/١.

٤٢١ هذا البيت غير موجود في المثنوي.

٤٢٢ مثنوي معنوي، ١٠٦/١.

٤٢٣ كشف الحقائق، لعزيز الدين نسفى، محقق / مصحح: احمد مهدوى دامغانى، (تهران: انتشارات علمى و فرهنگى، ١٣٨٦)، ١٦-٢٣.

٤٢٤ م: وهو.

قرآن الشيطان، والحجاب الكثيف عن الرحمن، وهو رُقْية اللواطة والزنا، وبه يَنالُ العاشق الفاسق من معشوقه غاية المنى، كاد به الشيطان النفوس المبطلة، وحَسَّنه لها مكراً منه وغروراً. وألقى[٤٢٥] إليه الشبهة الباطلة على خسته[٤٢٦] فقبلت القاه[٤٢٧] واتخذت لأجله القرآن مهجوراً، فلو رأيتهم عند ذيّاك السماع قد خَشَعَتْ منهم الأصوات، وهدأت منهم الحركات، وعكفت قلوبهم بكليتها عليه، وانصبابها[٤٢٨] انصبابةً واحدة[٤٢٩] إليه، فتمايلوا كتمايل النَّشْوان، وتكسَّروا في حركاتهم، [أرأيت] تكسر المخانيث والنسوان؟ ويحقُّ لهم ذلك، وقد خالط خُمارُه النفوس، ففعل فيها أعظم مما[٤٣٠] يفعله خمر[٤٣١] الكؤوس.

فلغير الله –عز وجل– بل للشيطان، قلوب هناك تمَزَّق، وأثواب تُشَقَّق، وأموال في غير طاعة الله تُنْفَق، حتى إذا عمل السكر فيهم عمله، وبلغ الشيطان منهم أُمنيته وأمله، واستفزَّهم بسوطه[٤٣٢] وحيله، وأجلب عليهم بخيله ورجله، وخَزَ في صدورهم وخزاً[٤٣٣]، وأزَّهم إلى ضرب الأرض بالأقدام أزًّا، فطَوْرا يجعلهم كالحمير حول المدار، وتارةً كالذباب ترقص[٤٣٤] وسط الدار[٤٣٥]، فيا رحتما للسقوف والأرض من ذل[٤٣٦] تلك الأقدام، [٨٦] ويا سوأتا من أشباه الحمير والأنعام، ويا شماتة أعداء الإسلام بالذين يزعمون أنهم خواص الإسلام، قضوا حياتهم لذةً وطرباً، واتخذوا دينهم لهواً ولعباً، مزامير الشياطين أحب إليهم من إستماع سور القرآن، لو سمع أحدهم القرآن من أوله إلى آخره ما حرَّك له ساكناً، ولا أزعج له قاطناً، ولا أثار فيه وجداً، ولا قدح فيه من لواعج الشوق زَنْدًا، حتى إذا تلى عليه

---

٤٢٥ في إغاثة اللهفان: وأوحى.

٤٢٦ في إغاثة اللهفان: حسنه.

٤٢٧ في إغاثة اللهفان: وحيه.

٤٢٨ في إغاثة اللهفان: وانصبت.

٤٢٩ م: وأخذه.

٤٣٠ م: ما.

٤٣١ في إغاثة اللهفان: حُمَيًّا.

٤٣٢ في إغاثة اللهفان: بصوته.

٤٣٣ م: خزا

٤٣٤ د م: يرقص.

٤٣٥ في إغاثة اللهفان: الديار.

٤٣٦ في إغاثة اللهفان: دكّ.

قرآن الشيطان وولج مَزْمورُه سَمعَه، تفجَّرت[٤٣٧] ينابيع الوجد من قلبه على عينيه فجرت، وعلى أقدامه فرقصت، وعلى يديه فصفقت، وعلى سائر اعضائه فاهتزت وطربت، وعلى أنفاسه فتصاعدت، وعلى زَفَراته فتزايدت، وعلى نيران أشواقه فاشتعلت. فيا أيها الفاتن المفتون! والبائع حَظَّه من الله تعالى بنصيبه من الشيطان صفقة خاسر مغبون! هلّا كانت هذه الاشجان عند سماع القرآن؟ وهذه الأذواق والمواجيد عند قراءة الكلام المجيد؟ وهذه الأحوال السّنِيَّات[٤٣٨] عند السور والآيات؟

ولكن كل امرئ يصبو إلى ما يناسبه، ويميل إلى ما يشاكله، والجنسية عَلَّةُ الضمّ قدراً وشرعاً، والمشاكلة بسبب الميل عقلاً وطبعاً، فمن أين هذا الإخاء والنسب[٤٣٩] لولا التعلق من الشيطان بأقوى سبب؟ ومن أين هذه المصالحة التي اوقعت في عَقد الإيمان وعهد الرحمن خللاً؟ ﴿فَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِي [٨٧] وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ ۚ بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا﴾[٤٤٠].

ولقد أحسن القائل:

تلى الكتاب، فأطرقوا، لاخِيفَةً ... لكنه إطراق ساهٍ لاهي
وأتى الغناء فكالحمير تناهقوا ... والله ما رقصوا لأجل الله
دفٌّ ومِزْمارٌ، ونغمَة شاذن[٤٤١] ... فمتى رأيت عبادة بملاهي؟
ثقل الكتاب عليهم لما رأوا ... تقييده بأوامر ونواهي
سمعوا له رعداً وبرقاً إذ حوى ... زجراً وتخويفاً بفعل مناهي
ورأوه أعظم قاطع للنفس عن ... شهواتها تاريخها[٤٤٢] المتناهي
وأتى السماع موافقاً أغراضها ... فلأجل ذاك[٤٤٣] غَدا عظيم الجاه
أين المساعد للهوى من قاطع ... أسبابه، عند الجَهول الساهي

---

[٤٣٧] م: ففجرت.

[٤٣٨] م: سنيات.

[٤٣٩] م: والنصب.

[٤٤٠] سورة الكهف، ١٨/٥٠.

[٤٤١] في إغاثة اللهفان: شادنٍ.

[٤٤٢] في إغاثة اللهفان: ذَبْحَها.

[٤٤٣] م: ذلك.

إن لم يكن خَمرَ الجُسوم، فإنه ... خمر العقول متماثل ومضاهي
فانظر إلى النَّشْوان عند شرابه ... وانظر إلى النثوان[٤٤٤] عند ملاهي
وانظر إلى تمزيق ذا أثوابه ... من بعد تمزيق الفؤاد اللّاهي
واحكم فأي الخَمْرَتَيْن[٤٤٥] أحق با[٤٤٦] ... لتحريم والتأثيم عند الله

وقال آخر:

برئنا إلى الله من معشرٍ ... بهم مرض من سماع الغِنَا
وكم قلت للقوم[٤٤٧] أنتم على ... شفا جرف ما به من بنا
شفا جرف تحته هوَّة ... إلى درك؟ كم به من عنا
وتكرار ذا النصح منا لهم ... لنعذر فيهم إلى ربنا [٨٨]
فلما استهانوا بتنبيهنا ... رجعنا إلى الله في أمرنا
فعشنا على سنة المصطفى ... وباتوا[٤٤٨] على تاتنا تنتنا

ولم يزل أنصار الإسلام وأئمة الهدى، تصيح[٤٤٩] بهؤلاء من أقطار الأرض وتحذر[٤٥٠] من سلوك سبيلهم، واقتفاء آثارهم من جميع طوائف الملّة.

قال الإمام أبو بكر الطرطوشي في خطبة كتابه في تحريم السماع:

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، ولا عدوان إلا على الظالمين، ونسأل الله تعالى إن يرينا الحق حقاً فنتبعه، والباطل باطلاً فنجتنبه، وقد كان الناس فيما مضى يستسرُّ[٤٥١] أحدهم بالمعصية إذا اوقعها[٤٥٢]، ثم يستغفر الله تعالى ويتوب إليه منها، ثم كثر الجهل، وقل العلم، وتناقض الأمر حتى صار أحدهم يأتي المعصية جهاراً، ثم ازداد

---

[٤٤٤] في إغاثة اللهفان: النسوان.
[٤٤٥] م: الخمر بين.
[٤٤٦] م: احوبا.
[٤٤٧] في إغاثة اللهفان: يا قوم.
[٤٤٨] في إغاثة اللهفان: وماتوا.
[٤٤٩] م: يصبح.
[٤٥٠] م: يخذر.
[٤٥١] م: تستتر.
[٤٥٢] م: وقعها؛ في إغاثة اللهفان: واقعها.

الأمر ادباراً حتى بلغنا أن طائفة من إخواننا المسلمين –وفقنا الله تعالى وإياهم– استزلَّهُم الشيطان، واستغوى عقولهم في حب الأغاني واللهو، وسماع الطقْطَقَة والنفير اعتقدته من الدين الذي يقربهم إلى الله تعالى، وجاهدت[٤٥٣] سبيل المؤمنين، وخالفت العلماء والفقهاء وحملة الدين، ﴿وَمَن يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا﴾[٤٥٤]، فرأيت أن أوضِّح الحق، واكشف عن شبه أهل الباطل، بالحجج التي تضمَّنها كتاب الله سبحانه وسنة رسوله [٨٩] –صلى الله عليه وآله–، وأبدأ بذكر أقاويل العلماء الذين تدور الفتيا عليهم في أقاصي[٤٥٥] الأرض وأدانيها[٤٥٦] حتى تعلم[٤٥٧] هذه الطائفة أنها قد خالفت علماء المسلمين في بدعتها، والله ولي التوفيق.

ثم قال: أما الإمام مالك فإنه نهى عن الغناء[٤٥٨]، واستماعه، وقال: إذا اشترى جارية فوجدها مغنية كان له أن يردَّها بالعيب.

وسُئل مالك: عما يرُخِّص فيه بعض أهل المدينة من سماع الغناء؟ فقال: إنما يفعله عندنا الفسَّاق.

قال: وأما الإمام أبو حنيفة فإنه يكره الغناء، ويجعله من الذنوب.

وكذلك مذهب أهل الكوفة: سفيان، وحمَّاد، وإبراهيم، والشعبي، وغيرهم، لا اختلاف بينهم في ذلك، ولا نعلم خلافاً أيضاً بين أهل البصرة في المنع منه.

قلت: مذهب الإمام أبي حنيفة في ذلك من أشد المذاهب، وقوله فيه من[٤٥٩] أغلظ[٤٦٠] الأقوال. وقد صرَّح أصحابه بتحريم الملاهي كلها، كالمِزْمار، والدف، حتى الضرب بالقضيب، وصرحوا بأنه معصية، يوجب الفسق، فتردُّ به الشهادة، وغلظوا القول

---

[٤٥٣] في إغاثة اللهفان: جاهرت.

[٤٥٤] سورة النساء، ٤/١١٥.

[٤٥٥] في إغاثة اللهفان: قاصي.

[٤٥٦] في إغاثة اللهفان: ودانيها.

[٤٥٧] م: نعلم؛ د: يعلم.

[٤٥٨] م: الغني.

[٤٥٩] م — من.

[٤٦٠] م د: أغلط.

في التلذذ به، ورووا في ذلك حديثاً لا يصح دفعه[٤٦١]، قالوا: ويجب عليه أن يجتهد في أن لا يسمعه إذا مرَّ به، او[٤٦٢] كان في جواره.

وقال أبو يوسف دار يُسْمَعُ بها[٤٦٣] صوت المعازف والملاهي: أدخل عليهم بغير إذنهم، لأن النهي عن المنكر فرض، فلو لم يجز الدخول بغير إذن لامتنع الناس من إقامة الفرض.

قالوا: ويتقدم إليه الإمام إذا سمع ذلك من داره، فإن أصرَّ حبسه أو ضربه سياطاً، وإن شاء أزعجه عن داره.

وأما الإمام الشافعي، [٩٠] فقال في كتابه **اداب القضاء**: إن الغناء لهوٌ مكروه، يشبه الباطل والمحال. من استكثر منه فهو سفيه تردُّ شهادته.

انتهى المنقول من كتاب **إغاثة اللهفان**[٤٦٤,٤٦٥]

[آراء علماء الشيعة في الحسين بن منصور الحلاج]

ومن رؤساء هؤلاء الجماعة وأقطابهم[٤٦٦] الحسين بن منصور الحلاج الذي ورد التوقيع من صاحب الأمر ﷺ بلعنه، وذكر له الشيخ الطوسي –قدس سره– في كتاب **الغيبة** وغيره أقاصيص، وكذا الصدوق والطبرسي –طاب ثراهما– في كتبهما، وكذا غيرهم كالشيخ المفيد –قدس الله روحه– مما هو مذكور ومشهور في كتبهم كالاعتقاد والاحتجاج وغيره، فمراجعتها تغني عن نقل ما ذكروه هنا، والله الهادي. ومن كلام الحلاج:

«اعلم أن المرء قائم على بساط الشريعة ما لم يصل إلى مقام التوحيد. فإذا وصل إليه سقطت من عينه الشريعة واشتغل باللوائج الطالعة من معدن الصدق. فإذا ترادفت

---

٤٦١ في إغاثة اللهفان: رفعه.

٤٦٢ م: و.

٤٦٣ في إغاثة اللهفان: منها.

٤٦٤ م: اللفهان.

٤٦٥ إغاثة اللهفان من مصايد الشيطان لابن قيم الجوزية، تحقيق: محمد عزير شمس، (بيروت: دار ابن حزم، ١٤٤٠)، ٤٠٠/١–٤٠٥.

٤٦٦ د – وأقطابهم.

عليه اللوائح، وتنابعت[٤٦٧] عليه الطوالع، صار التوحيد عنده زندقة. والشريعة عنده هوساً، فبقي بلا عين ولا أثر. فإن استعمل الشريعة استعملها رسما، وإن نطق بالتوحيد نطق به غلبةً وقهراً. »

وعن ابن أخته قال: «رأيت كتاباً بخط خالي: من فرق بين الكفر والإيمان فقد كفر. »[٤٦٨]

فنسأل الله الهداية ونعوذ به من الأملاء والغواية.

وفي كتاب **الاحتجاج**:

[كذا كان] أبو طاهر محمد بن علي بن بلال، والحسين بن منصور الحلاج، مع ذكر محمد بن علي الشلمغاني، والسريعي، أنه خرج التوقيع من صاحب الأمر عليه السلام بلعنهم والبراءة منهم جميعاً، على يد الشيخ أبي القاسم الحسين بن روح.[٤٦٩]

ورأيت في كتاب **الغيبة** للشيخ الطوسي رضي الله عنه[٤٧٠]:

[ومنهم] الحسين بن [٩١] منصور الحلاج؛ أَخْبَرَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِي الْعَبَّاسِ أَحْمَدَ بْنِ عَلِيِّ بْنِ نُوحٍ عَنْ أَبِي نَصْرٍ هِبَةِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْكَاتِبِ ابْنِ بِنْتِ أُمِّ كُلْثُومٍ بِنْتِ أَبِي جَعْفَرٍ الْعَمْرِيِّ، قال: لَمَّا أَرَادَ اللَّهُ تَعَالَى أَنْ يَكْشِفَ أَمْرَ الْحَلَّاجِ وَيُظْهِرَ فَضِيحَتَهُ وَيُخْزِيَهُ وَقَعَ لَهُ أَنَّ أَبَا سَهْلٍ إِسْمَاعِيلَ بْنَ عَلِيٍّ النَّوْبَخْتِيَّ رضي الله عنه مِمَّنْ تَجُوزُ عَلَيْهِ مَخْرَقَتُهُ وَتَتِمُّ عَلَيْهِ حِيلَتُهُ ، فَوَجَّهَ إِلَيْهِ يَسْتَدْعِيهِ وَظَنَّ أَنَّ أَبَا سَهْلٍ كَغَيْرِهِ مِنَ الضُّعَفَاءِ فِي هَذَا الْأَمْرِ بِفَرْطِ جَهْلِهِ وَقَدَّرَ أَنْ يَسْتَجِرَّهُ إِلَيْهِ فَيَتَمَخْرَقَ بِهِ وَيَتَسَوَّفَ بِانْقِيَادِهِ عَلَى غَيْرِهِ فَيَسْتَتِبَّ لَهُ مَا قَصَدَ إِلَيْهِ مِنَ الْحِيلَةِ وَالْبَهْرَجَةِ عَلَى الضَّعَفَةِ لِقَدْرِ أَبِي سَهْلٍ فِي أَنْفُسِ النَّاسِ وَمَحَلِّهِ مِنَ الْعِلْمِ وَالْأَدَبِ أَيْضاً عِنْدَهُمْ، وَيَقُولُ لَهُ فِي مُرَاسَلَتِهِ إِيَّاهُ: إِنِّي وَكِيلُ صَاحِبِ الزَّمَانِ عليه السلام، وَبِهَذَا

---

[٤٦٧] في ديوان الحلاج: تتابعت.

[٤٦٨] ديوان الحلاج لحسين بن منصور حلاج، محقق: محمد باسل عيون السود، (بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٢)، ص ٥٦–٥٧.

[٤٦٩] الاحتجاج، ٢/٢٤٦.

[٤٧٠] م + حيث ذكر المذمومين قال ومنهم.

أَوَّلا كَانَ يَسْتَجرُّ الْجُهَّالَ ثُمَّ يَعْلُو مِنْهُ إِلَى غَيْرِهِ وَقَدْ أُمِرتُ بِمُرَاسَلَتِك وَإِظْهَارِ مَا تُرِيدُهُ مِنَ النُّصْرَةِ لَكَ لِتُقَوِّيَ نَفْسَكَ وَلَا تَرْتَابَ بِهَذَا الْأَمْرِ.

فَأَرْسَلَ إِلَيْهِ أَبُو سَهْلٍ يقول له[471] إِنِّي أَسْأَلُكَ أَمْراً يَسِيراً يَخف مِثْلُهُ عَلَيْكَ فِي جَنْبِ مَا ظَهَرَ عَلَى يَدَيْكَ مِنَ الدَّلَائِلِ وَالْبَرَاهِين، وَهُوَ أَنِّي رَجُلٌ أُحِبُّ الْجَوَارِيَ وَأَصْبُو إِلَيْهِنَّ وَلِي مِنْهُنَّ عِدَّةٌ أَتَحَظَّاهُنَّ[472]، وَالشَّيْبُ يُبْعِدُنِي عَنْهُنَّ[473] وَيُبْغِضُنِي إِلَيْهِنَّ وَأَحْتَاجُ أَنْ أَخْضِبَهُ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ وَأَتَحَمَّلُ مِنْهُ مَشَقَّةً شَدِيدَةً لِأَسْتُرَ عَنْهُنَّ ذَلِكَ، وَإِلَّا انْكَشَفَ أَمرِي عِنْدَهُنَّ فَصَارَ الْقُرْبُ بُعْداً وَالْوِصَالُ هَجْراً وَأُرِيدُ أَنْ تُغْنِيَنِي عَنِ الْخِضَابِ وَتَكْفِيَنِي مؤُنَتَهُ وَتَجعَل لِحْيَتِي سَوْدَاءَ فَإِنِّي طَوْعُ يَدَيْكَ وَصَائِرٌ إِلَيْكَ وَقَائِلٌ بِقَوْلِكَ وَدَاعٍ إِلَى مَذْهَبِكَ مَعَ مَا لِي فِي ذَلِكَ مِنَ الْبَصِيرَةِ وَلَكَ مِنَ الْمَعُونَةِ.

فَلَمَّا سَمِعَ ذَلِكَ الْحَلاَّجُ مِنْ قَوْلِهِ وَجَوَابِهِ عَلِمَ أَنَّهُ قَدْ أَخْطَأَ فِي مُرَاسَلَتِهِ وَجَهِلَ فِي الْخُرُوجِ إِلَيْهِ بِمَذْهَبِهِ وَأَمْسَكَ[474] عَنْهُ وَلَمْ يَرُدَّ إِلَيْهِ جَوَاباً، وَلَمْ يُرْسِلْ إِلَيْهِ رَسُولًا، وَصَيَّرَهُ أَبُو سَهْلٍ ﵁ أُحْدُوثَةً وَضُحْكَةً وَيَطْنِزُ بِهِ عِنْدَ كُلِّ أَحَدٍ وَشَهَّرَ أَمْرَهُ عِنْدَ الصَّغِيرِ وَالْكَبِيرِ وَكَانَ هَذَا الْفِعْلُ سَبَباً لِكَشْفِ أَمْرِهِ وَتَنْفِيرِ الْجَمَاعَةِ عَنْهُ.

وَأَخْبَرَنِي جَمَاعَةٌ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُوسَى بْنِ بَابَوَيْهِ أَنَّ ابْنَ الْحَلَّاجِ صَارَ إِلَى قُمَّ وَكَاتَبَ قَرَابَةَ لأبيه أَبِي الْحَسَنِ يَسْتَدْعِيهِ وَيَسْتَدْعِي أَبَا الْحَسَنِ أَيْضاً، وَيَقُولُ: أَنَا رَسُولُ الْإِمَامِ وَوَكِيلُهُ قَالَ فَلَمَّا وَقَعَتِ الْمُكَاتَبَةُ فِي يَدِ أَبِي ﵁ خَرَقَهَا وَقَالَ لِمُوصِلِهَا إِلَيْهِ: مَا أَفْرَغَكَ لِلْجَهَالاتِ فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ وَأَظُنُّ أَنَّهُ قَالَ: إِنَّهُ ابْنُ عَمَّتِهِ أَوِ ابْنُ عَمِّهِ فَإِنَّ الرَّجُلَ قَدِ اسْتَدْعَانَا فَلِمَ خَرَقْتَ مُكَاتَبَتَهُ وَضَحِكُوا مِنْهُ وَهَزِءُوا بِهِ، ثُمَّ نَهَضَ أَبِي إِلَى دُكَّانِهِ وَمَعَهُ جَمَاعَةٌ مِنْ أَصْحَابِهِ وَغِلْمَانِهِ.

قَالَ: فَلَمَّا دَخَلَ إِلَى الدَّارِ الَّتِي كَانَ فِيهَا دُكَّانُهُ نَهَضَ لَهُ مَنْ كَانَ هُنَاكَ جَالِساً غَيْرَ

---

[471] م – له.

[472] م: الخطائيين.

[473] م: منهنّ.

[474] ش: فأمسك.

رَجُلٍ رَآهُ جَالِساً [٩٢] فِي الْمَوْضِعِ فَلَمْ يَنْهَضْ لَهُ وَ لَمْ يَعْرِفْهُ أَبِي فَلَمَّا جَلَسَ وَأَخْرَجَ حِسَابَهُ وَدوَاتَهُ كَمَا يَكُونُ التُّجَّارُ أَقْبَلَ عَلَى بَعْضِ مَنْ كَانَ حَاضِراً فَسَأَلَهُ عَنْهُ، فَأَخْبَرَهُ فَسَمِعَهُ الرَّجُلُ يَسْأَلُ عَنْهُ فَأَقْبَلَ عَلَيْهِ وَقَالَ لَه: أَتَسْأَلُ عَنّي وَأَنَا حَاضِرٌ؟ فقال له أَبِي: أَكْبَرْتُكَ أَيُّهَا الرَّجُلُ وَأَعْظَمْتُ قَدْرَكَ أَنْ أَسْأَلَكَ، فقال له: فَقَالَ لَهُ: تَخْرِقُ رُقْعَتِي وَأَنَا أُشَاهِدُكَ تَخْرِقُهَا؟ فقال له أبي: فَأَنْتَ الرَّجُلُ إِذًا.

ثُمَّ قَالَ: يَا غُلَامُ بِرِجْلِه وبِقَفَاهُ فَخَرَجَ مِنَ الدَّارِ الْعَدُوُّ لِلَّه ولِرَسُولِه، ثُمَّ قَالَ لَهُ: أَتَدَّعِي الْمُعْجِزَاتِ؟ عَلَيْكَ لَعْنَةُ اللَّهِ أَوْ كَمَا قَالَ فَأُخْرِجَ بِقَفَاهُ فَمَا رَأَيْنَاهُ بَعْدَهَا بِقُم.[٤٧٥]

انتهى ما نقله من كتاب **الغيبة**[٤٧٦][٤٧٧].

وفي خطبة **الفتوحات** للشيخ محي الدين عند الصلاة على النبي –صلى الله عليه وآله–، قال من جملة كلامه:

الذي شاهدته عند إنشائي هذه الخطبة في عالم الحقائق والمثال، في حضرة الجلال، مكاشفة قلبية، في حضرة غيبية ولما شاهدته –صلى الله عليه وآله وسلم– معصوم المقاصد محفوظ المشاهد[٤٧٨]، منصوراً مؤيداً، وجميع الرسل بين يديه مصطفون، وأمته التي هي خير أمة عليه ملتفون، وملائكة التسخير من حول عرش مقامه حافون، والملائكة المولدة من الأعمال الصالحة بين يديه صافون، والصديق على يمينه الانفس، والفاروق على يساره الاقدس، والختم بين يديه قد حثى، يخبر[٤٧٩] بحديث الانثى، وعلي يترجم[٤٨٠] عن الختم بلسانه، وذو النورين مشتمل برداء حيائه مقبل على شأنه، فالتفت السيد الأعلى، والمورد العذب الأحلى، والنور الأكشف الأجلى، فرآني وراء الختم، لاشتراك بيني وبينه في الحكم، فقال السيد هذا عديلك، وابنك[٤٨١] وخليلك، أنصب له منبر الظرفاء بين يدي، ثم أشار

---

[٤٧٥] الغيبة للحجة للشيخ الطوسي، (قم: دار المعارف إسلامي، ١٤١١)، ص ٤٠١–٤٠٣.

[٤٧٦] م – انتهى ما نقله من كتاب الغيبة –والمستنسخ منه سقيم–.

[٤٧٧] ش د + والمستنسخ منه سقيم.

[٤٧٨] م: المشاهدة.

[٤٧٩] كلمة غير مفهومة

[٤٨٠] م: يترحم.

[٤٨١] م – وابنك.

إلى أن قم يا محمد عليه، فأثن على من أرسلني وعليَّ، فإن فيك شعرة مني، لا صبر لها عني، هي السلطانة في دانيتك، فلا ترجع إليَّ إلَّا بكليَّتك، ولا بدَّ لها من الرجوع إلى اللقاء، فإنها ليست من عالم الشقاء، فما كان مني بعد يعثي شيء في شيء إلَّا سعد، وكان ممن شكر في الملاء الأعلى وحمد، فنصب الختم المنبر في ذلك المشهد الأخطر، وعلى جبهته المنبر مكتوب بالنور الأزهر: هذا هو المقام المحمدي الأطهر[٤٨٢]، من رقى فيه فقد[٤٨٣] ورثه، وأرسله الحق حافظاً لحرمة الشريعة[٤٨٤] وبعثه، ووهبت في ذلك الوقت مواهب الحكم حتى كأني أوتيتُ جوامع الكلم.[٤٨٥]

هذا بكلامه مع اتصال كلام آخر به من قبيله، فيا من يدَّعي صحة[٤٨٦] مكاشفات هؤلاء، ويعتقد أنهم على الحق، كيف يجتمع بين ما يظهره من الاعتقاد وما يعتقده فيه وفي مثله مما يلزم منه المتابعة والتقليد والانقياد والحكم ببطلان شيء دون شيء تحكم إذ الفرض مجرَّد إخبارهم لا الدليل الخارجي، والنسبة إلى كل من ذلك متساوية الصحة أو الفساد، ﴿وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنقَلَبٍ يَنقَلِبُونَ﴾[٤٨٧,٤٨٨] [٩٣]

[قول أبي ريحان البيروني في الحسين بن منصور الحلاج]

ورأيت في تاريخ أبي ريحان البيروني حين ذكر جماعة ممن أدعوا النبوة ونحوهم من أهل البدع ما هذا لفظه، قال:

ثم ظهر رجل متصوف من أهل فارس، يُعْرَفُ بالحسين بن منصور الحلاج فدعا الي المهدي أولا، وزعم انه يخرج من طالقان –الذي بالديلم– فأُخذَ وأُدخلَ مدينة السلام مُشَهَّرًا، وحُبِسَ، فاختال حتى تَخَلَّصَ من السجن؛ وكان رجلا مُشَعْبِذًا ومُتَصَنّعًا. مازجًا نفسه بكل إنسان على حَسَبِ اعتقاده ومذهبه. ثم ادّعى حلول روح القدس فيه، وتسمّى

---

[٤٨٢] م: الأظهر.

[٤٨٣] م — فقد.

[٤٨٤] م: الشريف.

[٤٨٥] فتوحات المكية، ١/١٦.

[٤٨٦] م — صحة.

[٤٨٧] سورة الشعراء، ٢٦/٢٢٧.

[٤٨٨] هنا تنتهي نسخة م.

بالإله؛ وصارت له إلى أصحابه، رِقاع مُعَنْوَنَةٌ[٤٨٩] بهذه الالفاظ: «من الهو، هو الأَزلّي الأَوَّل، النور الساطع اللامع، والأَصل الأصليّ، وحُجَّةِ الحُجَجِ، ورَبُّ الأَرْباب، مُنْشِئ السَّحاب، ومشكاة النور، ورب الطُّور، المُتَصَوِّرِ في كل صورة إلى عبده فلان.» وكان أصحابه يفتتحون كتبهم اليه: «بسجانك يا ذات الذات، ومُنْتَهي غاية اللَّذّات، يا عظيم يا كبير! أَشْهَدُ أنَّك الباريُّ القديم المُنير، المُتَصَوِّرِ في كل زمان وأوان، وفي زماننا هذا بصورة الحسين بن منصور عُبَيْدُك ومِسْكينُك وفقيرك والمستجير بك والمنيبُ اليك، الراجى رحمتك، يا عَلاَّمَ الغُيوبِ! يقول كذا كذا.» وصَنَّفَ كُتُبًا في دعواه، مثل كتاب **نُور الأصل**، وكتاب **جَمّ الأكبر**، وكتاب **جَمّ الأصغر**. فعَثَرَ عليه المقْتَدِر [بالله] في سنة احدى ثلاثمائة للهجرة، وضَرَبَه ألف سَوْطٍ، وقطع يديه ورِجْلَيْه، وضرب عنقه، ثم زرقه بالنّفط، حتى احْتَرَقَتْ جُثَّتُه، ورمى برماده في دجلة؛ ولم يَتَكَلَّم بحرفٍ فيما فُعِلَ به، وبَقِيَتْ بَقِيَّةٌ من أَتْباعه، منسوبون اليه. يدعون الى المهدي، وانَّه يَخْرُجُ بالطّالقان.[٤٩٠]

انتهى ما يتعلق بالحلاج من كلام أبي ريحان.[٤٩١][٤٩٢]

[آراء علماء أهل السنة في لعن يزيد]

وذكر ابن خلكان في **تاريخه** في ترجمة علي بن محمد بن علي الطبري[٤٩٣]، المعروف بالكيا الهراسي الفقيه أن ففي؛

سئل الكيا عن يزيد بن معاوية، فقال: «إنه لم يكن من الصحابة لأنه ولد في زمن عمر بن الخطاب، وأما قول السلف ففيه لأحمد قولان تلويح وتصريح، ولمالك قولان

---

٤٨٩ د: معنوية.

٤٩٠ الآثار الباقية عن القرون الخالية لابي الريحان البيروني، تحقيق: پرويزاذكائي، (تهران: ميراث مكتوب، ١٣٨٠)، ص ٢٥٨-٢٥٩.

٤٩١ هنا تنتهي نسخة د.

٤٩٢ وتمت الرسالة في جهار؟ سالم بن صفر الكنكي في وقت توجهي الي زيارة بيت الله رسوله في يوم الاثنين العشرين من شهر الله الأعظم سنة ألف وست وثمانين من الهجرة المشرفة النبوية، اللهم ارزقني الحج والعمرة وزيارة الرسول الله وجمع المؤمنين والمؤمنات سالمين غانمين والصلاة والسلام على محمد وآله الجمعين [...] الطاهرين، وانا الفقير المعاف على عواطف الملك الرزاق محمد مقيم بن أبا البقاء؟ الأصفهاني الشهير قديما بالقاضي عفا الله عنها.

٤٩٣ في وفيات الأعيان: أبو الحسن علي بن محمد بن علي الطبري.

تلويح وتصريح، ولأبي حنيفة قولان تلويح وتصريح، ولنا قول واحد التصريح دون التلويح، وكيف لا يكون كذلك وهو اللاعب بالنرد[٤٩٤] والمتصيد بالفهود ومدمن الخمر، وشعره في الخمر معلوم، ومنه قوله:

أقول لصحْبٍ ضَمَّت الكأس شُمْلَهُمْ وداعي صبابات الهوى يترنّم
خذوا بنصيبٍ من نَعيمٍ ولذةٍ فكلٌ وإن طال المدى يَتَصَرَّم

كتب فصلاً طويلاً، ثم قلب [٩٤] الورقة وكتب: لو مُدِدْتُ ببياضٍ لمددت [العنان في مخازي] هذا الرجل؛ وكتب فلان بن فلان.

وقد أفتى الإمام أبو حامد الغزالي [في مثل هذه المسألة] بخلاف ذلك، فإنه سئل عمن صرح بلعن يزيد: هل يحكم بفسقه أم هل [يكون ذلك] مرخصاً فيه؟ وهل كان [مريداً] قتل الحسين، ﷺ، أم كان [قصده] الدفع؟ وهل يسوغ الترحم عليه أم السكوت عنه أفضل؟ يُنعم بإزالة الاشتباه مثاباً، [...] فأجب: «لا يجوز لعن المسلم، ومن لعن مسلماً فهو الملعون، وقد قال رسول الله ﷺ: «المسلم ليس بلَعَّانٍ»، وكيف يجوز لعن المسلم ولا يجوز لعن البهائم وقد [ورد النهي] عن ذلك، وحرمة المسلم أعظم من حرمة الكعبة بنص النبي ﷺ. ويزيد صح إسلامه، وما صح قتله الحسين، ولا أمره لا رضاه بذلك، ومهما لم يصح ذلك منه لا يجوز أن يظن ذلك[٤٩٥] به فإن إساءة الظن بالمسلم أيضاً حرام، وقد قال تعالى: ﴿اجْتَنِبُوا كَثِيراً مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾[٤٩٦]، وقال النبي ﷺ: «إن الله تعالى حرم من المسلم دمه وماله وعرضه وأن يظن به ظن [السوء]»، ومن زعم أن يزيد أمر بقتل الحسين، أو رضي به فينبغي أن يُعلم به [غاية] حماقة، فإن مني قتل من الأكابر والوزراء والسلاطين في عصره لو أراد [أن يعلم] حقيقة من الذي أمر بقتله ومن الذي رضي به ومن الذي كرهه لم يقدر على [ذلك]، وإن كان قد قتل في جواره وزمانه وهو يشاهده، فكيف لو كان في بلد [بعيد] وزمن قديم[٤٩٧] قد انقضى، فكيف يُعلم ذلك فيما انقضى عليه قريب من أربعمائة سنة في كان بعيد؟[٤٩٨] وقد تطرق التعصب في الواقعة فكثرت فيها

---

[٤٩٤] ش – بالنرد.

[٤٩٥] ش – ذلك.

[٤٩٦] سورة الحجرات، ١٢/٤٩.

[٤٩٧] ش: بعيد.

[٤٩٨] ش – قد انقضى، فكيف يُعلم ذلك فيما انقضى عليه قريب من أربعمائة سنة في كان بعيد.

الأحاديث من الجوانب، فهذا أمرٌ لا تعرف حقيقته أصلاً، وإذا لم يُعرف وجب إحسان الظن بكل مسلم يمكن إحسان الظن به، ومع هذا فلو ثبت على مسلم أنه قتل مسلماً فمذهب الحق أنه ليس بكافر، [والقتل] ليس بكفر بل هو معصية، وإذا مات القاتل فربما مات بعد التوبة، والكافر لو تاب من كفره لم تجز لعنته، فكيف من[499] تاب عن قتل؟ وبِمَ يعرف أن قاتل الحسين، مات قبل التوبة؟ وهو الذي يقبل التوبة عن عباده، فإذن لا يجوز لعن [أحد ممن] مات من المسلمين، ومن لعنه كان فاسقاً [٩٥] عاصياً لله تعالى، [ولو جاز لعنه فسكت] لم يكن عاصياً بالإجماع، [بل لو لم] يلعن إبليس طول عمره [لا يقال له يوم القيامة]: لِمَ لم تلعن إبليس، ويقال للاعن[500]: لم لعنت؟ ومن أين عرفت أنه مطرود ملعون؟ والملعون وهو المبعد من الله ﷻ، [وذلك غيب[501] لا يعرف إلى فيمن مات [كافراً فإن ذلك] علم بالشرع، وأما الترحّم عليه فهو جائز، بل هو مستحب[502]، بل هو داخل [في قولنا في كل صلاة] «اللهم اغفر للمؤمنين والمؤمنات»، فإنه كان مؤمناً، والله أعلم[503] »؛ كتبه الغزالي.[504]

انتهى، ما حكاه ابن خلكان.

ومن نظر الي هذا الكلام بعين البصيرة والانصاف رآه كله عنادا وتعصبا، وما اظن احدا وصل الي هذه المرتبة من التعصب والعناد والبهت. هل خفي عليه مع سعة اطلاعه آمرا حسين عليه السلام مع يزيد –لعنه الله–، وهذا من ائمة الصوفية ومعتبر بهم، وكأنه عرف هذا [.....] كما تقدم في مثله فالاعتقاد فيه ينافي مذهب الإمامية ودينهم [...] يكون الشافعي والحنفي والمالكي والحنبلي وكل مسلم يلعن [...] وهؤلاء كلهم مسلمون، وقد قال: من لعن مسلما فهو الملعون وقد لعنهم فيلزمه [..] فقد لعن نفسه من حيث لا يشع.

---

٤٩٩ ش: لو.

٥٠٠ ش — للاعن.

٥٠١ ش: باب.

٥٠٢ ش – بل هو مستحب.

٥٠٣ ش – والله أعلم.

٥٠٤ وفيات الأعيان لابن خلكان، تحقيق: إحسان عباس، (بيروت: دار صادر، ١٣٩٨)، ٢٨٧/٣–٢٨٨.

ekitap
ZINDIKLARIN
ATTIKLARI
DELİCİ OKLAR
(SÛFÎLERE VE AHBÂRÎLERE
REDDİYE)
Şeyh Ali b. Muhammed b.
Hasan b. Zeynüddîn el-Âmilî
(Şehîd-i Sânî'nin Torunu)
İnceleme, Tahkik ve Tercüme
İdris TÜRK - Halil IŞILAK
ilâhiyât

ilâhiyât

ilâhiyât 1300

Zındıkların Attıkları Delici Oklar
(Sûfîlere ve Ahbârîlere Reddiye)

Şeyh Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddîn el-Âmilî
(Şehîd-i Sânî'nin Torunu)

İnceleme, Tahkik ve Tercüme
İdris TÜRK - Halil IŞILAK

ISBN 978-625-6254-25-1

1. Baskı: Eylül 2024

Sertifika No: 44396

Mizanpaj: Tavoos
Sayfa Düzeni: Tavoos
Kapak: Mak Grup Medya Pro. Rek. Yay. A.Ş.
Baskı: Sonçağ Yay. Mat. Rek. San. Tic. Ltd. Şti.
Matbaa Sertifika No: 47865

ilâhiyât

Fora İş Merkezi, 1354. Cadde No: 138/5, 06378
Ostim/Ankara

Tel: (0312) 439 01 69
www.ilahiyatyayin.com
editor@ilahiyatyayin.com - satis@ilahiyatyayin.com
www.instagram.com/ilahiyatyayin

ZINDIKLARIN ATTIKLARI DELİCİ OKLAR

(SÛFÎLERE VE AHBÂRÎLERE REDDİYE)

Şeyh Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddîn el-Âmilî
(Şehîd-i Sânî'nin Torunu)

İnceleme, Tahkik ve Tercüme
İdris TÜRK - Halil IŞILAK

“Gazze ve Doğu Türkistan’ın izzetli halkına ve şehitlerine”

“To the glorious people and martyrs of Gaza and East Turkestan”

ZINDIKLARIN ATTIKLARI DELİCİ OKLAR

(SÛFÎLERE VE AHBÂRÎLERE REDDİYE)

Şeyh Ali b. Muhammed b. Hasan b. Zeynüddîn el-Âmilî
(Şehîd-i Sânî'nin Torunu)

Takdim, Tahkik ve Tercüme
İdris TÜRK - Halil IŞILAK

İÇİNDEKİLER

[Mukaddime]

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Yalnızca O'ndan yardım isteriz.

Hamd, Hakk'ı ve ehlini aydınlatan, asılları ve detaylarıyla apaçık ortaya koyan, peygamberlik ve velâyet yıldızıyla şeriat semasını süsleyen ve taşkınlık yolunu tutan azgın kimselerin adaletsizliğini gideren Allah'a; salât, dosdoğru dinin temellerini tesis eden, kurallarını güçlendiren ve işitenin işittiği, anlayanın da anladığı doğru yolun kanunlarını tespit edip uygulayan, yönlendirdiği yolda kendisine uyanlardan olmaktan kendi iradesiyle mahrum kalanlara ve dosdoğru dine karşı duyarsız kalanlara en açık delille doğru yolu gösteren Muhammed el-Hâdî'ye (s.a.v.) ve hak güneşleri, sıdk ayları, göklerin ve yerin yıldızları, hikmet, sünnet ve farz pınarları, hidayete erenler için nur ve sünnetlerine uyanların bayrakları olan âline, ashâbına dostlarına, ensârına, sevenlerine, yoluna tâbî olanlara, ömürlerini ilim uğruna sarf eden alimler zümresine ve onların eserlerini yaşatmak ve olgunlaştırdıkları fikir ve düşünceleri bir araya getirmek için gece-gündüz nefislerine eziyet edenlere, onların gayretleri sayesinde kendilerine ulaşan bilgilere sıkı sıkıya sarılan ve -bid'at ehline uyanlara meyletmeksizin- onların yasakladıklarını yasaklayanlara olsun.

Günahının denizinde boğulan ve Rabbinden affedilmeyi uman Ali b. Muhammed b. el-Hasan b. Zeynüddîn (Allah kalbini ma'rifet ve yakîn nurları ile nurlandırsın) der ki:

ed-Durrü'l-manzûm min kelâmi'l-ma'sûm ismiyle *Usûl'ü'l-kâfî'ye*

yazdığım şerhten sonra, bazı kardeşlerimin müşkül hadisler hakkında sorduğu sorulardan hatırladıklarımı ve bu müşkülleri çözerken aklıma gelen diğer hususları topladım. Onların birçoğu ilgimi çekmekle birlikte zihnimde az bir kısmı kaldı. Umarım faydalanmak isteyenler için faydalı olur. Esere *Dürrü'l-menşûr min'l-me'şûr ve ġayri'l-me'şûr* ismini verdim. Eser, bizim tarikimizden (İmâmiyye) ve Ehl-i sünnet (el-'Âmme) kanalıyla rivayet edilen aşağıdaki hadisleri içeriyordu. Yazarken, mana hususunda durumun gerektirdiği şekilde hareket ettim. İhvandan bir kısmının müşkül hadise meylettiğini gördüm ve risâlede, onlardan ayrıldığım konularda, belirli bir tertibe göre bazı ziyade ve ihtilafları belirttim. Bu suretle hevaya kul olmayı terk eden ve dünyaya meyletmek istemeyen ârif kimselerin bu risâleden faydalanmasını hedefledim. Şeriat ve şeriat ehlinin işlerinde gevşeklik gösteren, derecesini ve itibarını düşürmeye kalkışan, ağızlarıyla Allah'ın nurunu söndürmeye çalışan varsa da muvaffak olamaz ve Allah nurunu tamamlar.[87] Gafil kişi, onları ehlullahtan zanneder. Akıllı kişi ise onların gerçek amaçlarını ve kendisine sunulan imkanların farkındadır. Eseri *es-Sihâmü'l-mârika min ağrâdi'z-zenâdika* olarak isimlendirdim. Eser, 12 fasıl ve hâtimeden oluşmaktadır. Allah doğru yolu gösterendir ve bize yeter. O ne güzel vekildir.

1. FASIL
[Gınânın Haramlığı Hakkındaki Hadis]

Mevlânâ es-Sâdık Cafer b. Muhammed'den (Allah'ın selamı ikisi üzerine olsun) rivayet edilen mezkûr hadise göre o, şöyle söyler: Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurdu ki: "Kur'ân'ı Arap okuyuşu ve sesleriyle okuyun. Fısk ve kebâir ehlinin okuyuş şeklinden sakının. Benden sonra Kur'ân'ı tegannî yaparak, ağıt şeklinde yahut keşiş gibi okuyan bazı kavimler gelecektir. Bu tür okuyuşlarla onların arınması mümkün olmaz. Onların ve onları beğenenlerin kalpleri ters-düz olmuştur."[88]

---

87 Tevbe, 9/32.

88 bk. Ca'fer b. Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk el-Küleynî, *el-Usûl mine'l-kâfî*, thk. Ali Ekber Ğaffârî, (Tahran: Mektebetü's-Sadûk, 1381), 2/614.

Ben derim ki: Bu hadis, tegannînin; Kur'ân'ın bu zamanda bilinen şekliyle, nağmeli ve şarkıcı edasıyla okunmasına delalet eder. Bu suretle oluşan his, dil alimlerinin belirttiği üzere, yoğun üzüntü veya sevinç anında fısk ve günah ehli gibi davranan insana musallat olan bir hafifliktir. Onların bu tür halleri, fısk ve günah ehlinin durumu ile aynıdır. Böyle bir durumda kalp tasfiyesi mümkün olmaz. Düşünen ve akleden kimseler onların kalplerinin değişimini net ve eksiksiz bir biçimde anlar.

Sen hiç ud, tambur, saz ve benzeri müzik aletleri eşliğinde Kur'ân okuyan birini gördün mü? Böyle bir şey şarkıya mahsustur. Kur'ân dışında, şarkı olduğu bilinen ve yaygın olan bir şeyi dinlemeye yol bulmak kolaylaşır. İnşallah bu hususu izah edeceğiz. Şeytana icâbet etmemek, mizacın meyli, devamlılık ve alışkanlık bu kabilden midir? Alışılagelen ve tekrarlanan her şeyde olduğu gibi (sürekli yapıldığı takdirde) bu durumun çirkinliği ve suç oluşuna dair algı da hafifler. Câlînûs'a göre şeytanın üç reisi vardır: Tabiat şaibeleri, genel vesveseler ve alışkanlık yasaları.

Muhaliflerin sûfîleri ile mülhitleri, onların tarz ve alışkanlıklarına meylederek ve yasaklar hususunda bizim mezhebimizi kerih görerek böyle bir yola tevessül ettiler. Özellikle Gazzâlî ve onun gibiler; bu haramı içki tüketilen ortamlar ve ehl-i fısk ile sınırlı tuttular. Gâzzâlî'yi sevenler ve ona hüsn-ü zan besleyenler de İmamlara ve Şiî alimlerine su-i zan etmek suretiyle onu taklit ettiler. Bu suretle, İmamiyye alimlerine "İnnâvecednâ᾿iyyûn"denmesi gibi onu sevenler de"İnnâgazzâliyyûn"oldu. Kıymetsizlik, ölçü ve mana hususunda dile getirdikleri Ehl-i beyt ve onların Şiîlerine olan düşmanlıkla muvafık olması için bu durum, "İnnânasabnâiyyûn"için de doğrudur. Ona uyan ve onu taklit eden onu ve benzerlerini tasdik etti. Peki, onların saygın Şiîlerinin, muhiplerinin, yöntemlerini savunanların, yandaşlarının, düşmanlarının, onlara karşı duranların ve bu düşünce yapısında olanların düşmanlığı hakkında ne düşünüyorsunuz? Biz burada Gazzâlî'nin yalanlarından, İmamlara ve Şiî alimlerine yönelik düşmanlıklarının bazılarından bahsedeceğiz:

Gınâdan maksat, bizim alimlerimizin belirttiği şekilde sesi tit-

reterek kullanmaksa böyle bir kullanım şekli uygundur. Örfe müracaat edersen de zikredildiği gibi olduğunu görürsün. Biz Arap beldelerinde farklı bir durum görmedik. Onlar, bahsedilen şekilde şiir veya başka bir şey okuduklarında onun şarkı, okuyanın da şarkıcı olduğunu söylerler. Babam (Allah onu iyilerden etsin), Hüseyin'in (a.s.) türbesine komşu iken onu ziyarete gittiğinde hafızların bahsi geçen şekilde Kur'ân okuduğunu işitir ve onlar bitirene kadar elleriyle kulaklarını kapatırdı. Elbette bu delil değildir; ancak örfî müeyyidelerdendir.

Mutasavvıflar bu konuyu, müridin gınâ sonucu meydana gelen cezbenin ve hâlin ortaya çıkış sebepleri bahsinde zikretmişlerdir. Onlar bu durumun, bazen gınâdan kaynaklandığını söylerler. Bu husus, onların kitaplarında mükerreren zikredilmiştir. Buna göre onu ancak mütekebbir kişi inkâr eder. Bu, onların yaptıklarının ve gınâ gibi fiillerinin itirafı niteliğindedir. Bu konuda haram kılınanı, önceden geçene de tahsis eden kimse, bu durumda tahsis edilenlerin dışındakiler için de bu hükmün doğru olduğunu kabul etmiş olur. Bu hususta muhalif sûfîlerle ilgili bir tartışma yoktur. Kastettiğimiz, sûfî meşrep olduğu açıkça bilinen kimselerdir. Şu hâlde, hakkında aksi yönde delil olan türler hariç, gınânın haramlığını tasdik etmekten başka yol kalmamaktadır. Örfü kabul edersen o zaman itirafta bulunurlar. Şarkı söyleyenin tercî'ine (nağme yapmasına) dönersen de bu konu, nettir.

Şeriat ehlimiz, deveyi yürütürken ve düğünlerde söylenen türküyü, belirli şartlarla kabul etmiştir. Bu, onun istisnasının kanıtıdır. Keşke söylediğim nağmenin, deveyi yürütmek için söylenen türkü gibi olduğu bilinse. Fakat onun bu kapsamda olmadığı iddia edilmektedir. O zaman benim yaptığım şey, nefsi arzu ettirdiği şeye meylettirmek için midir? Yahut bu hususta şeytana yardımcı olmak mıdır? Bir şeyi aşırı sevmen gözünü kör, kulağını sağır eder.

Bu hadisteki gibi, "elhân" lafzından ve hadisten, nehyolunan mananın anlaşılması, lafızların konumlarını ve kullanımlarını anlamadaki zekâ darlığından kaynaklanmaktadır. Bu, gınânın nağme ve elhâna benzemesinden mütevellit, gınâ ehlinin tabiatıyla

da ilgilidir. Onlar (şarkıcılar), bu lafızların manalarını, aralarında bilinen kısımlara ayırırlar. Böylece bir kısmı gınâ, bir kısmı da nağme olur. Bununla birlikte elhân ve nağme, birbirine yakın anlamlarda olmalarına rağmen, makamlarının farklılığı nedeniyle birbirinden ayrılırlar. Lahne, ğına demek de veya aksi de mümkündür. Hadiste geçen "elhânü'l-Arap" ve "lühûnu ehli'l-fısk" ifadeleri de buna dikkat çekmektedir.

2. FASIL

[Gınânın Câiz Olduğu Vehmine Sebep Olan Rivâyetler]

İmâmiyye alimleri, gınânın haramlığı konusunda görüş birliği içerisindedirler. Söz konusu mevzu, Kitap ve sünnetle de sabittir. Ayrıca Kitap ve sünnette geçen ibarelerin detaylıca burada zikredilmesine ve ispatına gerek yoktur. Bu hükmü kabul etmeyen kimse, büyük günah işlemiş olur. Alimlerimizin lahni, "Şarkıcıların, icrada tercî' ile okumaları" veya "Örfte ğınâ şeklinde isimlendirilen şey" şeklinde tarif ettikten sonra bu konudaki görüşleri şudur: Gınâ, şiirde, Kur'ân'da yahut başka bir şeyde -coşturmada da- nağmeli okuyuştur. Alimlerimizin bu husustaki dayanağı yukarıda zikredilen hadis veya bu hadisle aynı anlamı ifade eden hadislerdir. Lahin, örfte anlaşıldığı hal üzere veya terci' olarak ifade edildiği şekliyle veyahut her iki şekilde olabilir. Bu durumda sözü geçen tanımların tamamı, lahnin Kur'ân'da ve Kur'ân dışında haram olduğunu gösterir. Hadisin ise Kur'ân okurken lahnin haram kılınmasına delaleti, Kur'ân dışında da haram olmasını gerektirir. Hatta düşünen kimse için bu hadis, Kur'ân ve başka şeylerde lahnin haram olduğuna bizzat delalet eder. (Başka bir delile ihtiyaç yoktur.)

Şayet "Kur'ân'ı, Arap lahinleriyle ve sesleriyle okuyun; fâsıkların ve kebâir ehlinin sesleriyle okumayın" hadisinin, lahnin gına olduğunu göstermediğini hatta lahnin ğına olmadığına delalet ettiğini -Kur'ân'da olduğu gibi her birinin (arasında fark) olmaması hasiyetiyle- şarkı icrasının ve örfte gına olarak belirtilen şeyin de haram olmadığına delil olduğunu söylersen; bu durumda, sûfîlerin şiir, ilahi v.s. inşad ederken raksettiklerinde veya yük-

sek sesle zikir yaptıklarında veya benzer pratiklerde lahnin haram olmadığını kabul etmek gerekir. Gınâ esnasında tercî‘ yapılması da onun gına olduğuna değil, olmadığına işaret eder. Zira benzeyen, kendisine benzetilenden (kıyasta fer‘ asıldan) farklıdır. Şu halde Hz. Peygamber'in "Kur'ân okurken ğınâ terci‘i (uzatması/nağmesi) gibi yaparlar" sözü, ğınada yapılan tercî‘in benzerinin, Kur'ân'da caiz olmadığını gösterir. Yine desen ki: Şayet benzetilen, şarkıcıların tercî‘ine benzer şekildeki terci‘ ise, Kur'ân'ın dışında delile ihtiyaç duymaksızın haram olmaz. Hadis de zaten bu tür tercî‘lerin haramlığına delalet etmez. Belki de hadis, Gazzâlî, onun takipçileri olan Gazzâliyyûn ve -fısk ve günahları esnasında yaptıklarına hasredilmek üzere kebâir ve füsûk ehlinin haram ğınasına tahsis eden- Nasabnâiyyûn'un söylediği gibi, Kur'ân'ın; fasıkların ve ehl-i kebâirin lahinleri okuduğu gibi okunmasının yasaklandığına delalet eder.

Ehl-i tasavvufun ehl-i füsûk ve kebâirden olmadığını ve onların nağme ve hareketlerinin bu kapsama girmediğini, bilakis onların ehlullahtan olduklarını ve fiillerini diğerlerinin dışında tuttuklarını söylersen ben de şöyle söylerim: Bu, Arap kelamı hakkında uzmanlığı bulunmayan ve Arapça terkipleri iyi bilmeyen birinden sadır olmuş zayıf bir şüphedir. İşin aslı ise şudur: Gınânın, tercî‘ ile icrası hakkında durum nettir. Zira tercî‘, özellikle gınânın ta kendisidir. Aynı şekilde lahn-ı mahsustur, şarkıcının sesi coşkulu bir şekilde uzatmasıdır. Kur'ân'ın tercî‘inin manası, gınâ yapanın -başka yerde olduğu gibi- Kur'ân okurken de ğınâ yapmasıdır. Hâsılı, Kur'ân'ı tercî‘ ile okumak tam anlamıyla gınâdır. Bu beyanın, Kur'ân dışında kalan gınânın tezahürüne faydası ve onun şöhreti, lafzın terkibi cihetiyle değil, teşbih itibarıyladır. Buna ihtiyaç duyulmasa da bir bakıma faydalıdır.

Bahsettiğimiz teşbihi dikkate alırsak; anlamı -çoğu insan arasında özel bir okuyuşla gınâ yapmak olarak bilinen- "gınâ tercî‘i" gibi bir tercî‘ olacaktır. Bu itibarla Kur'ân'ın tercî‘ üzere okunuşu da gınâ ile benzeşir. Dolayısıyla başka bir benzetme gerektirmez. Aksine gınâdan ayrıştığından şüphelenilen bu unsur, bilinen mana ile ilhak edilir. Bu, her ikisindeki tercî‘i doğrulamak açısından-

dır. Böyle bir şeye ihtiyaç duymasa da bu, bir açıdan uygundur. Bu husus, ehl-i füsûk bahsinde, lafzın kapsamına dahil olanlarla birlikte mevcuttur. Aynı şekilde hadiste bahsedilen ehl-i kebâir hakkında ve -kimler olduğunu belirtmeksizin- gınâ tercî'ini terk edenler hakkında açıkça uyarı niteliğindedir. Bunu anlamak, iyi bir zevk ve sözün konumu ile inceliklerini iyi bilmekle gerçekleşir. Bahsettiğim mana size açılırsa ve bu açılımı tefekkür ederseniz, zikrettiğim şeyin makul bir husus olmadığını da fark edersiniz. Böylece Arap elhânı ile ehl-i füsûk ve ehl-i kebâir elhânı arasında bir ölçü de ileri sürülmektedir. Burada, ehl-i füsûkun ehl-i kebâirden ayrışmasına yönelik bir yönteme delalet ve işaret vardır. İmâmiyye'nin gınâ tanımında Gazzâlî, "İnnâgazzâliyyûn"ve takipçilerinin kastettiklerinin dışında, örfün işaret ettiğinden ve bizim tanımımızdan bir sapma vardır.

Bizim tarifimize göre ise gınâ -doğru olsun yahut olmasın- bir başka açıdan vasıtanın reddidir. Gınâ hususunda, bunun dışında ikinci bir yolun imkânı olmadığını itiraf etmekten başka seçenekleri yoktur. Yukarıda da ifade edildiği üzere gına, müridin elde ettiği hâlin sebeplerdendir ve onların yaptıklarının dışındadır. Dilsel ve Arap örfü açısından uygun olan budur.

Hz. Peygamber'in, "Arınmaları mümkün olmaz…"[89] sözündeki ترقوة [تَرَاقِيَهُمْ] kelimesinin çoğuludur ve malumdur. Manası da -Allah en iyisini bilir- onların tercî' ve müzik ile meşgul olmaları onlara -kalplerinin, meşgul oldukları şeyin manalarına nüfuz etmesi, emir ve yasaklarını düşünmeleri, öğütlerine kulak vermeleri, istediklerinin gereğini yapmaları, yasakladıklarından kaçınmaları ve bunun dışında yakın ve uzak vadede elde edecekleri menfaatleri elde etmek bir yana- herhangi bir katkı sağlamaz. Aksine onların meşguliyeti, kelime telaffuzu ile uğraşmak, süsleme yapmak, makamları vurgulamak, sesi süslemek ve terci' yapmaktan ibarettir. Oysa Kur'ân tilavetinden kastedilen, bunlarla sınırlı değildir. Kim bu şekilde ise kalbi döndürülmüştür ve ıslah olmaz. Kalp, kap gibidir. Kap ve benzeri şeylerin ise ters

---

[89] *el-Usûl mine'l-kâfî*, 2/614.

iken içinde bir şeyin muhafazası ve o şeye kap olması mümkün olmaz. Kendi gidişatını ve durumunu beğenen kişinin durumu da böyledir. Zira o, semâ ve benzeri şeylerle gelen haz ve zevkin peşindedir. Belki de onun böyle yapması -sırf hoşlarına gittiği için- bazılarının bunu kendisini örnek almalarına yol açar. Hz. Peygamber'in "Onların kalpleri alt üst olmuştur…"[90] sözünün de -ters kalpler bir şey anlamayacağından- kalplerinin çevrilerek duadan aciz kalmaları için bir beddua olması muhtemeldir. Dolayısıyla sanki birincinin haber verme anlamına gelmesi; ikincinin ise bilgilendirici olması daha uygundur. En doğrusunu Allah bilir.

Ebû Abdullah'tan rivayet edildiğine göre bir adam kendisine geldi ve "Benim komşularım var, onların da beraber gına yaptıkları ve ut çaldıkları komşusu var. Bazen onların buluştukları yerin eşiğine gider ve orada oturarak uzun süre onları dinlerdim" dedi. O da kendisine, "Bunu yapma!" şeklinde karşılık verdi. Adam, "Allah'a yemin ederim ki benim yaptığım sadece dinlemektir" dedi. Bunun üzerine Câfer-i Sâdık (a.s.), "Sen Allah'ın 'Kulak, göz ve kalp, (peşine düştüğü şeyden) sorguya çekilecektir'[91] dediğini duymadın mı?" diye sordu. Buna cevaben ise adam, "Bu ayeti Kur'ân'dan, Arap veya Arap olmayan kimseden duymamış gibiyim. Artık bunu yapmayacağım ve Allah'tan bağışlanma diliyorum" dedi. Bu cevaptan sonra Sâdık -a.s.- adama, "Kalk, gusül abdesti al ve bu halden dolayı dua et! Çok kötü bir hal üzerinde idin. Bu hal üzere ölseydin senin için daha kötüsü ne olabilirdi? Allah'tan af dile ve O'nun hoşlanmadığı her şeyden dolayı tövbe et. Çünkü O, ancak kötü şeylerden hoşlanmaz. Kötülüğü kötülük ehline bırak" karşılığını verdi. Eğer tartışma bağlamında bu rivayeti örnek olarak söylersen ve burada gınânın ut ile birlikte icra edildiğinde haramlığına delalet vardır, bu rivayet salt gınânın haram olduğuna delil olmaz dersen ben de cevaben derim ki:

Bu konuda iki değerlendirme mevuttur: Birincisi, gınânın ic-

---

90 *el-Usûl mine'l-kâfî*, 2/614.
91 İsrâ, 17/36.

rası ile bu hususta konuşmayı ayrı tutmaktır. İkincisi, gınânın türü hakkında soru, buna verilen cevap ve nelerin bu kapsamda sayıldığını gösteren diğer hususlardır. Örneğin soruda ut eşliğinden başka bir şey belirtilmemişse, bu konudaki mutlak olanı mukayyet olana tabi kılmak gerekmekte midir? Ud dışında ne varsa -hangi müzik aleti olursa olsun- tamamının hükmünün ne olduğunu belirtmeye gerek bile yoktur.

Yine hadîs-i şerifte, "Kur'ân'ı tegannî ile okuyunuz. Onu tegannî ile okumayan bizden değildir"[92] buyrulduğunu söylersen, cevaben şöyle söylerim: Gınânın haramlığı Kur'ân'da ve başka yerlerde ispat edildikten sonra, eğer bu hadis ele alınmamışsa, zahiri anlamı dışında değerlendirilmelidir. Hadisi, bazen sesi güzelleştirerek, şarkıya benzemeyecek şekilde hüzünlendirerek kullanmak, bazen de şarkı söylemek manasında yorumlamışlardır. Bu, haramlığı sabit olan şeyle zâhiren çelişmek içindir. Her ne olursa olsun bu şekilde değerlendirilirse yasak, anlamın dışında kalır. Nefsin bir şeye meyletmesi -şeytanın da yardımıyla- insanın hayırlı ve uygun olmayan işleri doğru sanmasına sebep olur. Aklında ve zihninde şüphe bulunan ve onu ortadan kaldırmak istemeyen her insan için durum böyledir. Üstelik böyle kimse, düşüncesini bu tür varsayımlarla kanıtlamakta ısrar eder. Allah'tan korkan kişi için böyle bir şeyden kaçınmak, kendi durumuna uygun olur mu, olmaz mı? Hadîs-i şerifin ifade şekli, bu tarz okuyuşların gınâ olduğuna delildir. Bu ve bunun gibi daha fazla örnekler, ihtilafa düşenler ve onlara karşı çıkanlarla olan ilişkilerde, onların kitaplarını okumada, değersizi kıymetliden ayırmada ve onların gevşeklik gösterdikleri yöntemlere meyletmede yaygınlaşmıştır. Allah'tan hidayet isteriz, hayal kırıklığından, zorbalıktan ve taşkınlıktan O'na sığınırız. O, cömerttir ve lütuf sahibidir.

---

[92] Taceddîn Muhammed b. Muhammed Şa'irî, *Câmiu'l-ahbâr*, (Necef: Matbaa-i Haydariyye), 49.

3. FASIL [Tasavvufun Ortaya Çıkışı ve Bazı Şiî Alimlerin Sûfîlerin Kitaplarını Mütalaa Etmeleri]

Biliniz ki, bu isim -tasavvuf- ilk başlarda hak yoldan sapmış hukemâ için kullanılırdı. İslam'ın gelmesiyle birlikte zındıklardan bir cemaat için kullanıldı. Daha sonra Hasan-ı Basrî, Süfyân es-Sevrî ve benzerleri gibi Ehl-i beyt düşmanı ve Ehl-i hilâf'tan [Şîa muhalifi] bir cemaat için kullanıldı. Onlardan sonra Gazzâlî gibi Nâsibîler Ehl-i beyt'e düşmanlık etmek için aynı yolu takip ettiler. Bu isim -sûfî- ne İmamların (a.s.) yaşadıkları dönemlerde ne de Mehdî'nin (a.s.) gaybeti zamanında İmâmiyye Şîası'ndan herhangi bir kişi için kullanılmıştır. Bu zamanda veya yakın dönemde İmâmiyye Şîası'ndan bazıları sûfîlerin kitaplarını mütalaa ettiler, onlardan bazıları bu kitapların şeriatın esaslarına aykırı olmadığını zannettiler ve bunlardan hoşlandılarAncak onlar şeriat kanunlarına bağlı idiler ve şeriata muvafık olan sınırı aşmıyor, dışına da yönelmiyorlardı.

Sonra (Şîa içinde) onların yolundan giden bir tâife ortaya çıktı. Onların yolundan giden bazı fırkalar kendilerine bu taifeyi mesnet edindiler. Mesele ilerledi ve durum öyle bir hal aldı ki gınâ, raks ve el çırpmayı ibadet maksadıyla yapmaya kadar geldi. Hatta buna daha fazlasını eklediler. Müntesibi oldukları ve bu durumdan kendilerini açıkça sakındıran görüşleri de ya unuttular yahut unutmaya çalıştılar. İtikatları da Nevâsıb (Sünnîler), zenâdıka ve benzerlerini Hakk üzere görmeye doğru evrildi. Şeriatın gerekliliklerini terk ettiler. Akılları zayıf olanlara ve avâma, bu yolu güzel gösterdiler. Bazı hususları bu insanlardan gizlediler ve bunların keşf ve kerâmât türü şeyler olduğunu iddia ettiler. Bu nedenle bu insanlar onlara itaat ve yardım ettiler. Din ilimlerini öğrenmedeki meşakkati, şeriatın edeplerini ve yükümlülüklerin çoğunu kaldırdılar. Hatta bir mekânda 40 gün boş boş oturmanın insana kâfî geleceğini söylediler. Sonra da dinin öğretilerinden herhangi bir şeye ihtiyaç duymamaya başladılar. Şeriattan istediklerini öğrendiler. Şeytanın tuzak ve aldatması olan, güzel görünümlü erkeklere bakarak, nefslerine hoş gelene meylettiler. Onlar, beşer veya melek vasıtası olmak-

sızın meselelerin kendilerine açıldığını iddia ettiler. Halk tabakası da onlara tabi oldu. Kendilerini, şeriatımızda benzerleri yasaklanmış olan riyâzetlere verdiler. Keşke onların zihinleri bu şekilde temizlenmiş olsaydı.

Yine keşke mesele, onların iddia ettikleri şekilde olsaydı. Mü'minle kâfir ve müslümanla zındık arasındaki fark nedir? Hint kafirleri ve benzerleri aşırı riyazet yapmalarıyla meşhur olmuşlardır. Belki de Hind inkarcılarının iddialarını aktarmışlardır. Hatta onlarda Hint kâfirlerinden daha fazlası vardır. Onlardan sihir, hokkabazlık v.b. haller ortaya koyanlar bulunmaktadır. Araştıran ve tahkik edenler, onların gerçekte iddia ettiklerini yapamadıklarını göreceklerdir. Bu tür bilgiler onlar, onların müritleri ve takipçileri hakkında çıkan söylentilerden ibarettir. Bu bilgiler doğruysa, sihir türünden bir bilgiye sahip birisi tarafından söylenmiş olabilir.

Riyâzetsiz mucize ve keramet gösterenler (peygamberler ve imamlar) ise sihirbaz, hokkabaz v.b. kişiler gibi değildir. Keramet sahibi gerçek takva sahipleri, kendileri hakkında bu tür iddialarda bulunmamışlardır. Bilakis onların kerametlerini sözünde herhangi bir yalan olmayan sadık kişiler haber vermiştir. Bu kabilden bir iddia, gerçeklikten de uzaktır. Onlar, aslandan kaçar gibi dünyadan kaçarlar.

Biz bazılarının, kendilerine boyun eğmiş halkı aldatarak ömürlerini heba ettiklerini görürüz. Böylece büyük zatların ve yöneticilerin kendilerini bilmesi amaçlanır ki onların haberleri yayılsın ve hizmetleri bilinsin. Bunu, kendilerine yakın bir zümre oluşturmak, bu zümrenin kalplerini kendilerine ısındırmak ve itikatlarını bozmak için yaparlar. Bununla beraber onlardan birtakım beklentileri olur ve onların mallarını alırlar. Bazen de makamlarını yüceltme isteği, konumlarını sabit kılma arzusu ve kendilerine yönelik rağbet ve teveccühü devamlı kılma hesabıyla kendilerine gelenleri kolayca kabul etmezler. Keşke onlar Allah için dünyayı ve ahireti terk etseler. Ancak yaptıklarının bir kıymeti yoktur. Aksini yapsalar Hz. Peygamber'in şu hadisinde belirtildiği gibi davranmış olurlar: "Kendisine bir şeyin azlığı, çokluğundan

daha kıymetli olana kadar ve bilmediği bildiğinden daha sevimli olana kadar kişinin imanı tam olmaz" Muhammed Bâkır (a.s.), Câbir'e yaptığı bir tavsiyede şöyle der: "Yâ Câbir! Kendi zamanının insanlardan beş şeyi ganimet bil: Bir yerde bulunduğunda tanınmamanı, bulunmadığında aranmamanı, bir toplantıda senin fikrinin sorulmamasını, bir şey söylediğinde kabul edilmemesini ve evlenme teklifi yaptığında reddedilmesini."[93]

Bu ve benzerleri örnekler, zühd ve takva örnekleridir. Nitekim şu beyitte de buyurulduğu gibi:

Söz uzundur. Konu hakkında başka sözler de mevcuttur.

Adaletle ve insaf nazarıyla duruma bakıldığında eğer bu tür kerametler zühd, takva, salâh ve vera' ehlinden olursa kendilerinden sâdır olduğuna inanılır. Zaten böyle bir kişi bu tür bir iddiada da bulunmaz. Eğer sâdık bir haberciden zuhûr ederse de vuku bulması muhtemeldir. Aksi ise mümkün değildir. Kısaca gereklilik, gerekli olanla olunanın bir arada bulunmasıyla olur.

4. FASIL
[Keşif ve Kerametlerin Bâtıllığı Hakkında]

Zikredilen hususlardan sonra durum -her ne kadar sûfîler tasavvufu talim ettiklerini iddia etseler de- tasavvufta ilmin şart olmadığı noktasına geldi. Öyle ki tasavvuf sadece insanların çoğu tarafından, zahiri mamûr ederken bâtını terk etmek olmuştur. Bu kişilerin zühdü ve salâhı da temiz şeriatın yanında sevimsiz ve itici kalmıştır. Kendilerine bu durum hakkında soru sorulduğunda da "Rasûlullah (s.a.v.), Müminlerin Emiri (a.s.) ve diğer büyük zatlar öyle söyledi" derler. Onlara da -herhangi bir vasıta olmaksızın- Allah'ın söylediğini iddia ederler. Onlardan bazıları Rasûlullah'ın (s.a.v.) -aralarında bin yıl zaman farkı da olsa- kendileriyle doğrudan konuştuğunu iddia ettiler. Aynı şekilde bir kısmı da imamların (a.s.) kendilerine sahife v.b. metinler okuduğunu ileri sürdü. Onlar kendilerinin, anılan şahsiyetlere diledikleri soruyu sorduk-

---

93 İbn Şu'be Harrânî, *Tuhefü'l-ukûl*, thk. Ali Ekber Gaffârî, (Kum: Câmiatül-mürerrisîn, 1404), 284.

larını da öne sürdüler. Onlardan birinin hasta birisine, iyileşmesinin o gece ve sonrasında yapacağı büyüye bağlı olduğunu söylediğini duydum ve ondan bir kız doğdu. O kişi, hastanın hatası nedeniyle böyle olduğunu, eğer doğumdan önce kendisine söylese idi çocuğun erkek olacağını belirtti. Rasûlullah (s.a.v.), birisi kendisinden bu tarz bir istekte bulunsa, ona, secdeyi uzun veya çok yapmayı salık verirdi. Yukarıda anlatılana benzer olaylar ise delilerin aklının bile kabul etmediği hurafelerdir.

Evet, şeytanların onlara farklı suretlerde görünmesi gerçek dışı bir durum değildir. Belki de şeytan onları ayartır ve onlara; "Ben sizin imamınızım, hatta ilahınızım" der. Riyâzet, ağır hizmetler ve benzeri işlerle uğraşan insanlar arasında cinlerin ve şeytanların varlığı malum olup, bu durum akıl ve nakle de muvafıktır. Hadislerde, cinlerin ve İblis'in insan suretine büründüğü defalarca belirtilmektedir. Öte yandan melekler de Âdemoğlu suretinde görünebilir. Bunu mantık dışı bulmak veya inkâr etmek, Allah Teâlâ'nın sonsuz kudretini ve ismet ehlinin (a.s.) sözlerini reddetmektir.

Memleketimizde bir zümre, yakın dönemde yaşamış bir adam hakkında şu hikâyeyi anlattı: Mezkûr adamın babası uzak memleketlerden ve oralarda olup bitenlerden bilgiler verirdi. Belirli zamanlarda Şam gibi bazı beldelerden Mekke'ye mektuplar gönderirdi. Mektupların tarihlerinden bu dönemler biliniyordu. İnsanlar bu duruma hayranlık duyuyordu. Babası öldüğünde oğlu, babasının ölümünden sonra yanına, uzun boylu köle görünümlü bir siyahînin geldiğini; kendisine, sağlığında babasının yanında hizmetçilik yaptığını; istediği takdirde babasına yaptığı gibi kendisine hizmet edebileceğini söyledi. Rivayetin devamında adam çocuğa, Allah'ı bırakıp kendisine secde etmesi şartıyla bunu kabul edeceği; adamın babasının da bunu kabul ettiği zikredilir. Ancak çocuk bundan imtina ederek oradan ayrılmış; bir daha da o şahsı görmemiştir. Zikredilen cemaat bu hikâyeyi anlattı. Sanırım bazıları o çocuğu fark ettiklerini söyledi. Ayrıca yanılmaları ve ruh hallerini değiştirmeleri de uzak bir durum değil ki iddia ettikleri gibi vehmettikleri şeyleri görsünler. Buna, bu ve diğer değişik-

likleri motive eden birçok ruh halini değiştiren mertebelerin kapsamı da eklenebilir.

5. FASIL [Sûfîlerin ve Ahbârîlerin Halleri]
[1.Bab: Gazzâlî'nin Şîa Hakkındaki Sözleri]

Mezhep ve itikatlarındaki bariz farklılıklara rağmen bu tarz mertebe ve keşf iddiasında bulunanlara hayret ediyorum. Herkes kendi itikadına uygun keşf iddiasında bulunmaktadır. Gazzâlî, bu mertebeye ulaştığını iddia ederek, kendisine Ebû Bekir'in Ali b. Ebî Tâlib'e (a.s.) göre daha faziletli olduğunun göründüğünü söylemiştir. Bu iddiayı, Gazzâlî'nin *İhyâ'*sını -ki esasen İhyâ-i bâtıldır- tetkik edenler, açıkça görürler. Yine *İhyâ'*yı okuyan kişi, orada Yezid'e sövmenin; onu Hüseyin'i (a.s.) öldürmekle suçlamanın veya onun ölüm emrini verdiğini düşünmenin caiz olmadığını görür. Şu söz ona aittir: "'Hüseyin'i öldürdüğü veya ölüm emrini verdiği için Yezid'i lanetlemek caiz midir denilirse, biz bunun kesin olmadığını söyleriz. Kesin delille onu öldürdüğü sübût bulmadığı müddetçe Hüseyin'i Yezid'in öldürdüğünü veya ölüm emrini verdiğini söylemek caiz olmaz. Lanetlemek bir yana, doğruluğunu tahkik etmeden bir Müslüman'a büyük günah isnat etmek dahi caiz değildir. Peki Hüseyin'in katiline veya öldürülmesini emredene 'Allah lanet etsin' denilmesi caiz midir? denilirse, biz deriz ki: Doğrusu, Hüseyin'in katili tövbe etmeden önce ölürse, 'Allah ona lanet etsin' demektir. Çünkü onun tövbe ettikten sonra ölme ihtimali vardır."[94] *İhyâ'*da buna benzer sözler Haccâc hakkında da zikredilmiştir. Onun dışındaki Nâsıbîlerin Yezîd ve Haccâc hakkındaki nasbı ve inadının bu boyutlara ulaştığını sanmıyorum.

Gazzâlî, masum imamdan bilgi aldıklarını söyleyen ve *ehl-i ta'lim* olarak adlandırdığı kişilere verdiği cevapları içeren *el-Munkız mine'd-dalâl* adlı risâlesinde tedrisi, ilimle meşgul olmayı terk ettikten sonra halvete girdiğini, riyazet yaptığını ve Şam'a gittiği-

---

[94] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, thk. Abdürrahîm b. Hüseyin Hâfız Irâkî, (Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî), 9/19-20.

ni belirterek şöyle der: Şam'a gittim orada yaklaşık iki yıl ikamet ettim. Bu süreçte herhangi bir şeyle meşgul olmadım. Yalnızca tasavvuf ilminden edindiğim birikime dayanarak nefis tezkiyesi yapmak, ahlâkımı güzelleştirmek, kalp tasfiyesi sağlamak ve Allah Teâlâ'yı zikretmek için uzlet, halvet, riyâzet ve mücâhede ile vakit geçirdim. Bir müddet Şam Emevî Câmii'nde itikafa girdim. Bu süre zarfında câminin minaresine çıkar kapıyı kendi üzerime kilitler ve tüm gün orada kalırdım.[95] Bir müddet sonra hac farizasını yerine getirmek üzere oradan ayrıldım. Hac sonrası memleket arzusu ve çocukların davetleri beni vatanıma yöneltti. Ancak orada da yalnız kalma isteği ve kalp tasfiyesi maksadıyla uzlet yolunu seçtim. Bu şekilde on yıl devam ettim.

Bu halvetler esnasında bana, tam manasıyla anlatamayacağım sayısız manalar açıldı. Bunlardan teberrüken bahsetmek gerekirse şunları söyleyebiliriz: Yakîn olarak bildim ki sûfîler, Allah yolunda giden kişilerdir.[96] Öyle ki onlar yakaza halindeyken melekleri ve peygamberlerin ruhlarını görürler; seslerini duyarlar ve onlardan birtakım faydalar sağlarlar. Sonra onları sûreten, misâlen ve eşkâlen görmekten dolayı öyle yüksek dereceler elde ederler ki artık sözle bunu anlatmak zorlaşır. Bu hali anlatmak isteyen kişinin sözünde, sakınamadığı bariz hatalar olur.[97] Özetle durum Allah'a kurbiyyetle sonuçlanır. Öyle ki bazıları Allah ile hulûl, ittihat ve vusûl halleri tahayyül etmeye başlar. Ne var ki tüm bunlar yanlıştır.[98]

Gazzâlî, yine *Munkız*'da şöyle söylemiştir: Nübüvvetin hakikati ve hususiyetleri de bu yolda elde ettiklerimdendir.[99] Yaklaşık on yıl uzlet ve halvet halinde yaşadım. Bu süre zarfında sayamayacağım kadar çok sebepten dolayı, kimi zaman zevkle, bazen burhânî ilimle, bazen de imanî kabul v.b. şekillerde bu hususlar

---

95 Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl ve'l-mufassıh anil'l-ahvâl*, thk. Cemil Saliba-Kâmil Ayyâd, (Beyrût: Dâru'l-Endülüs, 1967), 105.
96 Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 105-106.
97 Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 107.
98 Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 107.
99 Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 109.

bana netleşti.[100] Bunlar, halvet ve uzlet süresince müşâhede yolunda kat'î surette bilgi sahibi olduğumuz meselelerdir. Sonra nübüvvetin aslında, hakikatinde ve nübüvvetin izah ettikleri ile amel etme hususunda itikâdî doktrinlerin kayıtsızlığını gördük ve halk arasında bunun yaygın olduğunu tespit ettik. Halk arasındaki bu kayıtsızlığın ve imanî zayıflığın sebeplerini araştırdım. Bunların dört tane olduğunu gördüm: Birincisi; tasavvuf yolunda gidenlerden kaynaklanan sebep, ikincisi; felsefe ilmini benimseyenlere dayanan sebep, üçüncüsü; ta'lim ehlinin (İsmailîlerden bir zümre) yoluna girenlerden kaynaklanan sebep, dördüncüsü ise halk arasında alim olarak isimlendirilen kişilerin davranışlarından kaynaklanan sebeptir.[101]

Gazzâlî bir müddet sonra dört yüz doksan dokuz yılının Zilkâde ayında Nişabur'a gittiğini ve böylece uzlet süresinin on bir yıla ulaştığını aktarır. Bağdat'tan çıkışı 488 Zilkâde ayında olmuştu.[102]

Sonrasında o, şöyle söyler: Mücâhededen sonra makbul ve güvenli zarurî ilim elde ettim. Bu, delilleri sıralayarak ve sözü bir düzen içinde söyleyerek değil Allah'ın kalbime ihsan ettiği bir nur ile oldu ki bu nur, marifetin anahtarıdır. Keşfin mücerret delillere dayandığını düşünen kişi, Allah'ın geniş rahmetini daraltmaktadır.[103]

Gazzâlî keşf ve diğer yollarla bu mertebeye eriştikten sonra İmâmiyye yolunun batıl olduğuna hükmederek şöyle söylemiştir: Onların, her şeyin esasını masum imamdan öğrendikleri düşüncesi halk arasında yayıldı. Onların görüşlerinin aslını öğrenmeye yönelik bende bir araştırma hevesi oluştu. Sonra onların mezheplerinin hakikatini ortaya çıkaracak bir kitap derlemem için hilafet makamından bir emir aldım. Bu emir, içimde zaten var olan isteği yerine getirmede haricî bir motivasyon oldu. Böylece onların kitaplarını araştırarak sözlerini bir araya getirmeye başladım. Önceki talim ehlinin bilindik tarzına uymayan, kendi

---

[100] Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 115.
[101] Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 117.
[102] Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 122.
[103] Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 67-68.

dönemlerinde ileri sürülen birtakım sözler bana ulaştı. Bu sözleri toplayarak uygun bir şekilde düzene koydum ve onlara gereken cevapları verdim. Öyle ki ehl-i Hakk'tan bazıları, bu hususta delil getirme çabamı abartılı bularak beni tenkit etti. Adı geçen kişiler, bu konuda bana şunları söyledi: Senin bu çalışman onların lehinedir. Senin bu titiz araştırman ve düzenlemen olmasaydı onlar bunun gibi şüphelere karşı kendi mezheplerini savunmaktan aciz kalırlardı. Bu, bir cihetten doğrudur. Ahmed bin Hanbel, Hâris Muhâsibî'nin; Mu'tezile'ye cevap vermek için eser yazmasını doğru bulmadığını belirtmişti. Muhâsibî, buna mukabil şöyle demişti: Bid'ati reddetmek farzdır.

Ahmed bin Hanbel'in buna cevabı ise şu şekilde oldu: Evet, bu doğru. Ancak sen önce şüphelerini anlattın, sonra onlara cevap verdin. Okuyanların, bir şüpheyi görüp kendi anlayışıyla doğru anlayacağından ve senin cevaplarını benimseyeceğinden yahut verdiğin cevabı tam manasıyla anlayacağından nasıl emin olabilirsin? Eğer bahsedilen şüphe yayılmamış ve şöhret bulmamışsa, Ahmed'in cevabı doğrudur. Ancak şüphe yayılmışsa ona cevap vermek şarttır. Cevap vermek için ise şüpheyi anlatmak gerekir. Elbette onların önem vermedikleri şüpheye de önem vermemek gerekir. Ben de aynen öyle yaptım. Bu şüpheleri önceden talim ehline katılmış birisinden dinledim.[104]

O şahıs bana dedi ki: Özetle, onların mezheplerinin bir esası, sözlerinin de bir faydası yoktur. Bu bid'at -zayıflığına rağmen- cahil dostların yardımıyla bu derece kabul görmüştür. Ancak taassubun şiddeti; hakkı savunanları, uzun tartışmalar yapmaya ve onların sözlerine itiraz etmeye sevk etti. Talimiyye'nin anlayışında, talim ve muallime ihtiyaç vardır. Her muallim işin ehli olamaz. Masum muallim gereklidir.[105]

Gazzâlî, *Kıstâs-ı Müstakîm* adlı eserinde, her konuda ihtilafın giderilmesine yönelik bazı ölçüler olduğunu zikreder ve şöyle söyler: "Eğer elinde böyle bir mîzân varsa, neden insanlar ara-

---

[104] Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 91-92.
[105] Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 93.

sında anlaşmazlığı gidermiyorsun denilirse", derim ki: Eğer beni dinleseler, aralarındaki anlaşmazlığı giderebilirim. İhtilafı giderme yöntemini *Kıstâs-ı Müstakîm*'de zikrettim. Tefekkür ederek okursan hakikati görürsün Onu dinlediği takdirde halkın, aralarındaki ihtilafı kesin bir şekilde kaldıracağını anlarsın. Ne var ki halkın tamamı onları dinlemez. Senin imamın ise halk kendisini dinlemediği halde bu ihtilafı gidermek istiyor. O halde şimdiye dek neden bunu yapmadı? İmamların başı olduğu halde Hz. Ali bu ihtilafı neden gidermedi?

Bir de senin imamın, halkın tamamını, kendini dinlemeye mecbur bırakabileceğini iddia ediyor. Öyleyse bugüne kadar niçin halkı zorlamadı. Onun halka yaptığı çağrı, ihtilafı ve muhalif sayısını arttırmaktan başka bir işe yaradı mı? Tabii ki halk, aralarındaki ihtilaf yüzünden kan dökülmesinden, şehirlerin yıkılmasından, çocukların yetim kalmasından, yollarının kesilmesinden ve mallarının yağmalanmasından korkuyordu. Ancak sizin ihtilafı kaldırmanız sayesinde (!) dünyada benzeri görülmemiş olaylar meydana gelmiştir.

Yine de talim ehli -ikinci bir soru olarak- "Sen halk arasındaki ihtilafı kaldırabileceğini iddia ettin. Ancak birbirine zıt ve muhalif mezhepler karşısında şaşırıp kalmış bir kimse, neden senin hasmını bırakıp senin sözünü dinlesin? Sonuçta pek çok hasmın sana muhalefet ediyor. Seninle onlar arasındaki fark nedir?" derse; ben de şöyle cevap veririm: Öncelikle bu soru, senin aleyhine döner. Çünkü sen o şaşırmış kişiyi kendi görüşüne davet ettiğinde, o sana; "Rakiplerinizden daha üstünseniz alimlerin çoğu neden sana muhaliftir" dese, ne cevap vereceksin acaba? Benim imamım masumdur; hakkında nass vardır mı diyeceksin? Nassı Peygamberimizden işitmediği halde nass iddiasında seni ne zaman tasdik eder? O sadece senin iddianı işitir. Halbuki ilim ehli, bunları uydurduğun konusunda hemfikirdir.

O kişinin, senin nass ile ilgili iddianı kabul ettiğini farz edelim. Nübüvvetin aslı konusunda şüpheye düşse ve sana, "Farz edelim, senin imamın bana Hz. İsâ'nın mucizesi ile sözünü ispat etmek istese. 'Doğru yolda olduğuma delil olarak babanı diriltirim' dese

ve diriltse; dirilen baban da 'Bu imam haklıdır' dese, onun doğru söylediğini nasıl bileyim? Çünkü Hz. İsa'nın bu mucizesi üzerine halkın tamamı onun doğru söylediğini kabul etmedi." şeklinde sorular sorsa. Bu sorulara yalnızca aklî delillerle cevap verilebilir. Bu tür delillerle de kat'i ispat sağlanamaz. Sihrin mahiyeti ve sihir ile mucize arasındaki fark bilinmedikçe ve Allah'ın kullarını dalalete düşürmeyeceği hususu kavranmadıkça, mucizenin de doğruluğa delalet edeceği anlaşılmaz.

Allah'ın kullarını dalalete sevk edip etmeyeceği sorusu ve buna cevap vermenin güçlüğü meşhurdur. Sen tüm bunlara nasıl karşılık verirsin? Üstelik senin imamın, kendisine tâbi olunma konusunda muhaliflerinden daha uygun değildir. Bu itirazlar neticesinde talim ehli, inkâr ettiği aklî delillere müracât ederler. O zaman da hasmı ona, misli ile yahut daha açık delillerle karşılık verir. Onların ikinci soruları öyle bir aleyhlerine döndü ki talim ehlinin eskileri ve yenileri bir araya gelse buna cevap veremez. Mezkûr ikinci cevap, düşük seviyeli bir grup tarafından fesada sebep oldu. Çünkü bu tür kişiler onlarla münazaraya giriştiler ve bu sorunun aleyhlerine döneceğini hesaba katmaksızın, soruya cevap vermek istediler. Bu da sözü uzatmaktan başka bir işe yaramadı.[106]

Gazzâlî, bu hususta daha sonra şöyle söylemektedir:

Şu anda esas maksat, onların mezhebinin fâsid olduğunu açıklamaktır. Bu hususu öncelikle *el-Müstahzirî* kitabımda; ikinci olarak onların Bağdat'ta bana arz edilen bir sözüne cevap olarak *Hüccetü'l-Hakk* adlı eserimde; üçüncü defa yine onların bana Hemedan'da aktarılan bir sözüne cevaben yazdığım *Mufassalü'l-hilâf* isimli çalışmamda; dördüncü olarak, Tûs'da bana zikredilen bazı mesnetsiz sözlerini ele aldığım *ed-Dürcü (ed-Dercü)'l-merkûm bi'l-cedâvil*'de; beşinci olarak da ilimlerin ölçülerini izah etmek ve bu ölçülere vâkıf kişilerin imama ihtiyacının olmadığını ortaya koymak maksadıyla müstakil olarak kaleme aldığım *Kıstâs* adlı kitabımda zikrettim. Bu yazdıklarımdan maksadım şudur: Talim

---

[106] Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 95-98.

ehlinin yolundan, insanları karanlık fikirlerden kurtaracak bir şifa çıkmaz. Aksine onlar, imam tayini hususunda delil göstermekten acizdirler. Onların söylediklerini deneyip, talime ve masum muallime ihtiyaç olduğu hususundaki iddialarını tasdik etikten sonra, "Bu masum imamdan ne öğrendiniz?" diye sorduğumuzda ve kendilerine bazı problemleri arz ettiğimizde bunları çözmeyi geçtim; anlayamadılar bile… Çaresiz kalınca da gâib imama havale ettiler. "Gidip ona sormak gerekir" dediler. Gariptir ki bu kimseler ömürlerini, bu muallimi arayarak ve onu bulduklarında kurtuluşa ereceklerini umarak, boşa geçirirler. Zaten ondan herhangi bir şey de öğrenmediler. Onlar, üzerine bulaşan pislikten dolayı yıkanmak üzere su aradığı halde suyu bulunca kullanmayarak kirli kalmış kişi gibidirler.[107]

Gazzâlî, yine bu cümleden olarak şunları ekledi: Biz onları sınadık, zâhirlerini ve bâtınlarını tahkik ettik. Onların yaptığı özetle, bir muallimin gerekliliği üzerinden avamı ve zayıf fikirli insanları cezbetmek ve talim ihtiyacını inkâr etmeleri halinde onlarla güçlü bir şekilde tartışmaktır. Oysa bir kişi çıkıp onlardan birisine uyar gibi görünüp kendisine masum imamdan öğrendiğini anlatmasını istese öylece kalakalır.

Gazzâlî bu bahiste son olarak şu tavsiyeyi yapar: Eğer beni haklı bulduysan masum imamı kendin ara. Benim anlatmak istediğim yalnızca budur. O kişi iyi bilir ki başka cevaplar vermeye kalkarsa rezil olacaktır. En küçük problemleri çözmekten hatta anlamaktan aciz kalacaktır. Kendilerinden güvenilir kişilerin bana anlattıklarına göre ehl-i talimin gerçek durumu budur. Biz tecrübe ettik ve onlardan el çektik.[108]

Gazzâlî'nin bu risalesinden aktardığım özet sona erdi. Onun düşmanlığını, yalanını, insafsızlığını, İmâmiyye mezhebinin hakikati hakkındaki bilgisizliğini ve iftiralarını açıkça göreceğin kadar naklettim. Bu düşmanlık ya bilgi eksikliğinden ya nefsine yenik düşmekten yahut Ehl-i beyt'e ve gruplarına olan düşmanlıkla-

---

[107] Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 96-97.
[108] Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 99.

rının çokluğundan kaynaklanmaktadır. Aksi halde bu Nâsibî'nin eserlerinin başka yerlerinde söylediği sözler, bu denli zavallı ve fanatikçe olmazdı. Bu meyanda Gazzâlî'nin sözlerini aktarmanın yararlarından bahsedilebilir. Bu itibarla kendisini takip edenlerin risâlelerinde yer alan, ona tâbî olmaya ve onunla bâtınen mutabık olmaya çağıran sözleri nakletmek de yerinde olacaktır. Bu sözleri okuyan kişiye orada saklı olan bilgiler de açılır. Bu onun risâlelerinden birinde mevcuttur. Senin, ona ait diğer kitaplar hakkındaki düşüncen nedir?

Onun, bu risaledeki iftira ve inadı da Yezid konusunda zikrettiği şekildedir. Burada ileri sürdüğü şeyleri, keşif mertebelerine, mücâhedenin neticesine ve benzeri şeylere dayandırdı. Yezid'in Hüseyin'i öldürdüğünü veya ölüm emrini verdiğini de kesin olarak ispatlamadı. Bu, avamın en alt tabakasına dahi gizli olmayan bir durumdur. Nasıl olur da bunu -bilgisi geniş olduğu halde- böyle bir Nâsıbî için düşünürsünüz? "Allah bir kişi için nur murat etmezse onun nuru yoktur."[109] Gazzâlî *İhyâ*'da ve diğer eserlerinde şu cümleleri sıklıkla tekrar etmiştir: "Râfızîler (Allah onları rezil etsin) dediler ki".[110] Benzer şekilde özetle şunları söyledi: "Bir Râfızî bize gelip de birinden kan almak istediğini iddia etse sonuç ne olur? Bunun üzerine biz ona şu cevabı verdik: Kanın heder oldu. Çünkü onun karşılığının tam anlamıyla alınması, imamınızın hazır bulunması şartına bağlıdır. O halde onu getirin ki o da sizin için bu görevi yerine getirsin."[111]

[2. Bâb: Gazzâlî Şiî Değildi]

Gazzâlî'ye, iki küçük varaktan oluşan, *Sırru'l-âlemîn* adlı bir risâle nispet edilmiştir. Eserde Mü'minlerin Emiri'nin (a.s.) [Hz. Ali] hilafette nass yoluyla daha önce geldiğine dair bir eğilimi vardır. Eğer bu risâle, önceden yazılmışsa Gazzâlî eserden sonra dalalete düşmüştür. Görünüşe bakılırsa *Munkız* da ömrünün son dönem-

[109] Nûr, 24/40.
[110] *İhya*'da bu minvalde herhangi bir cümle tespit edemedik.
[111] *İhya*'da bu minvalde herhangi bir cümle tespit edemedik.

lerinde kaleme alınmıştır. Burada, Nişabur'a dönüşünün, yaklaşık olarak beş yüz yılının başında gerçekleştiğini belirtmiştir; *Munkız*'ı da bu tarihten sonra yazmıştır. Risâlede, meşhur kitapları *İhyâ, Minhâcü'l-âbidîn, Tehâfütü'l-felâsife, Kıstâs* ve isimlerini hatırlayamadığım iki katı kadar eserinden bahsetmiştir. Gazzâlî'nin vefat tarihi de 505 olarak nakledilmiştir. İnsanlar arasında Gazzâlî'nin hac yolculuğunda Seyyid Murtazâ'nın sohbetinde bulunduğu bilgisi meşhur olsa da bu yanlıştır. Çünkü Seyyid Murtazâ'nın vefatı 436 iken Gazzâlî'nin doğumu ondan sonra yahut kabaca bu tarihe yakındır. Dolayısıyla söz konusu risalenin ona ait olduğunu reddediyorum. İlgili kısım [Hz. Ali'nin nasla halife tayin edildiğine dair ifadeler] risaleye başkası tarafından sonradan dahil edilmiştir. Nitekim risalenin diğer kısımlarında bu görüşleri destekleyen herhangi bir içerik söz konusu değildir. Bilakis *Munkız*'daki sözlerini desteklemektedir. *Sırru'l-âlemîn* ona aitse bu eser, daha önceki dönemde yazılmıştır. Zira o, *Munkız*'ı inzivaya çekildikten ve tedrisi bıraktıktan sonra yazmıştır. Öncesinde ise eserin yazılmasının gerekliliğini keşfen bilmiştir.

Eğer *Sırru'l-âlemîn*'in ona ait olduğu kabul edilirse, yazdığı kitapların sonunda eseri yazdığını belirttiğine göre -zira ondan önceki kitaplarda bu şekilde belirtilmiştir- bu durum, her bakımdan dalâlet halidir. Hakk yoluna ters düşen her şeyden dönmesi gerekir. Anlattığı tüm şeyler eksik iken önceki sözüne nasıl itibar edilsin? Ömrünün sonunda döndüğü doğruysa, böyle bir durumda da önceki bâtıl iddialarının tamamının geçersiz olması gerekir. Şu kadar var ki o; din açısından değil de diğer konularda kendisine uyma konusunda ehil oldu. Ehl-i beyt'in (a.s.) şeriatını korumak için çaba gösteren, kendilerini tehlikeye atan, vatanlarını ve ailelerini terk edenlerin yolları, bin lambanın dahi aydınlatamadığı bu karanlık yoldan farklıdır. Onlar, Gazzâlî gibi yahut ondan daha aşağı konumda mıydılar? Bilakis onların durumu Yezîd, Haccâc ve benzerlerinin arasına girmeyecek noktaya geldi. Çünkü onlar hakaret ve gıybeti hak etmiyorlardı. Şiirde ne güzel söylenmiştir:

Onlar, şekil olarak akreple böceklerin arkadaşı gibidir.[112]

Gazzâli'nin takipçilerinin bir iddiası da onun; diğer eserlerindeki ihtilafları *Kıstâs-ı Müstakîm*'de bertaraf ettiğidir. Dolayısıyla insanlar onun yolundan gitselerdi herhangi bir ihtilafa düşmeyeceklerdi. Bu, İmâmiyye arasında zaten ortaya çıkan bir problem değildir. Çünkü onlar, herhangi bir konuda ihtilafa düşmediler. Oysa bütün Müslümanlar arasında, hatta bütün milletler arasında bu gerçekleşti. Hilaf, tekfir imasının sebeplerinden birisi oldu. Eski ve yeni ihtilaftan dolayı Müslüman imamların da başka birinin de tekfir edilmesi gerekir.

O, İnsanlara her devirde yol gösteren birinin olması gerektiğini iddia etti. Bu, açık bir iftiradır. O [Feyz-i Kâşânî], onun imamı Gazzâlî ve onun takipçileri dışında böyle bir iddia da bulunan kimse olmamıştır. O ikisinin [Gazzâlî ve Feyz-i Kâşânî] arasındaki dönem de bu düşünceyi savunan olmadı. Aynı durum Gazzâlî öncesi için de geçerlidir. Allah'ın izni ile bundan sonra da bu düşünceyi savunan olmayacaktır. Eğer Gazzâlî mukallidinin [Feyz-i Kâşânî] diğer risâleleri de bana ulaşsaydı pek çok konu ve düşüncede ona tabi olmakla ortaya çıkan problemleri vurgulardım. Gazzâlî'nin *Munkız Risâlesi*'nde, İmâmiyye hakkındaki sözlerinden, başkaları tarafından İmâmiyye'ye atılan iftiraların sırrı ortaya çıkmaktadır.

[3. Bâb: İbnü'l-Arabî'nin Dalâletinin İspatı]

Şeyh Muhyiddin Arabî, *Fütuhât*'ında kendisine defalarca -sanırım dokuz kez- gece yolculuğu (isrâ) yaptırıldığını anlattı. Onun bu kitabı bana ulaşmadı. Kitabı okuduktan sonra, isrâ hakkında geniş bilgi içeren bir değerlendirme yapacağıma söz veriyorum. İbn Arabî bu makamda iken, arşa ulaşınca semânın her katında peygamberlerden birini, sonra da Ebû Bekir Sıddık'ı gördüğünü söyler. Onun bahsettiğine göre Ebû Bekir'in mertebesi, gördüğü

---

[112] Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed İsmâil Ebû Mansûr es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-Muhâdara*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, (Dârü'l-Arabiyye li'l-Küttâb, 1401), 379.

tüm peygamberlerin mertebesinden üstündü. O, bu yolculukta peygamberlerin en büyükleri ile konuştuğunu belirtir. Onlardan birisi de de Seyyidü'l-Mürselîn Hz. Muhammed'dir.[113] *Füsûsu'l-Hikem'in* başında; Allah Rasûlü'nün, eserin yazıldığı hal üzere eseri dikte ettirmesi ile yazdığını iddia etti. Kendisini de hâtemü'l-velâye olarak adlandırdı. Bu isim ona, gördüğü bir rüya üzerine veya kendisini hayrette bırakan başka bir şeyden sonra da verilmiş olabilir.

Ey Allah'ım! Nasıl oluyor da kesin ve yakîn bilgi gerektiren mükâşefe, bir Nâsibî'ye nasip oluyor! Öyleyse bu durumda onun da [İbnü'l-Arabî], İmâmiyye'ye mensup birisinin de, hatta putperestin, inkârcının ve diğerlerinin de aynı anda hak üzere olması gerekir. Anlayamıyorum, bu hangi hakikattir, hangi dindir, hangi mukâşefedir! Bunları uzlaştırmanın imkanı var mıdır ve nasıl olur da bunların mukâşefeleri ile İmâmiyye'nin sağlam ve katî delillere dayanan itikadı tutulabilir?

Bu ilkelerin vahdet-i vücûd anlayışı ve varlığın birliğinin her şeyi kapsadığı fikri üzerine bina edildiği iddia edilirse, biz de deriz ki: Yezîd, Firavun, İblis ve diğerlerine kadar bu kapsamı genişletirken, İmâmiyye alimlerinin suçu nedir ki onları bu kapsamdan çıkarıyorsunuz?! Gazzâlî ve benzerlerinin bahsi geçen mükâşefeleri doğru olsaydı zâhiren İmâmiyye'ye mensup olan

---

[113] Bu konu *Fütuhât*'ta şu şekilde geçmektedir: Allah'ın rahmeti, alemin sırrı, özü, gayesi, varlık sebebi, doğru sözlü efendimiz Rabbine yönelmiş kayan yıldızın (Hz. Muhammed'in) üzerine olsun. O, Hakk'ın misalsiz yarattığı eşyaya bıraktığı ayetleri ve gerçekleri kendisine göstermek maksadıyla geceleyin yürüttüğü ve bu esnada yedi yıldızı aşan kimsedir. Girişi yazarken celâl mertebesinde gerçeklerin misâl aleminde gaybî müşahedede kalbî bir keşifle onu gördüm. Onu (s.a.v.) sözü edilen alemde maksatları korunmuş, müşahedeleri sakınılmış, yardım edilmiş, desteklenmiş, efendimiz olarak gördüm. Bütün peygamberler önünde dizilmiş, ümmeti de -ki onlar en hayırlı ümmettir- etrafında toplanmıştı. Hizmet melekleri, makamının tahtının etrafında dönüyorlardı. Amellerden doğan melekler de önünde saf tutmuştu. Sıddîk (Ebû Bekir) (a.s.) mübarek sağ yanında, Faruk (Ömer) (a.s.) mukaddes sol yanındaydı. Hatem, önünde diz çökmüş, ünsa (dişi) olayını anlatmaktaydı. Ali de kendi diliyle Hatem'in söylediklerini aktarıyordu. İki nur sahibi (Osman) (a.s.) haya örtüsünü bürünmüş, kendi işine dönmüştü… Bkz. İbn Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 1/16-17.

birinin gerçekte İmâmiyye'nin Hakk olmadığına inanması gerekirdi. Bu kişi onları taklit etse bile -diğerlerine olduğu gibi- ona da bu yolun bâtıl olduğu görünürdü.

[4. Bâb: Gazzâlî'nin Taklitçisi: Feyz-i Kâşânî]

Gazzâlî'nin *İhyâ'*sında ve diğer eserlerinde yaptığı gibi, bu tür kişilere inanmak ve onların araştırmalarına şahitlik etmek, şeriat alimlerine dil uzatarak onları takip etmekle hissedilebilir. Bu konuda taraf olduğunu söyleyenlerin bir kısmı, İmâmiyye alimlerini karalamakta ve bu konuda ona [Gazzâlî] tabi olmaktadırlar. Onlardan birisi [Feyz-i Kâşânî], Allah Teâlâ'nın: "*Biz atalarımızı bir din üzerinde bulduk. Şüphesiz biz de onların izinden gitmekteyiz*"[114] ayetinde haber verdiği üzere İmâmiyye'nin seçkin alimlerini, "İnnâvecednâʾiyyûn"şeklinde isimlendirerek sarih ifadelerden daha beliğ kinayelerle tekfir etmiştir. *Sefîne-i Necât* isimli risâlede oğluna, "*Bizimle birlikte gemiye bin*" yani "*Kafirlerden olma*"[115] manasındaki hitabı da bu kabildendir.[116] Esasen bu ismi [*Sefîne-i Necât*] Gazzali'nin "Dalâletten kurtaran" (*el-Munkız mine'd-dalâl*) isimlendirmesinden esinlenerek vermiş, fakat aynı adlandırmayı yapmayarak bu durumu kamufle etmiştir. Lakin anlamları birdir, yani hem *Munkız* ve hem *Sefîne*'de hedef alınan zümre tekdir. İsimleri gibi risâlelerin içerikleri de taklittir. Adı geçen ve diğer risâlelere bakan kimse onun görüşlerinin kendi özgün görüşü olduğuna inanarak yanılgıya düşer. Gazzâlî, risâlesinde -Şeyh Müfîd'e (Allah rahmet etsin) hakaret gibi görünen- şu sözü söylemiştir:

> Aralarında onların ilimlerinden bir kısmını bildiğini iddia edenler vardır. Bahsettiği şey özetle, eskilerden bir adam olan Pisagor'un zayıf felsefesinden bir kesitti. Onun doktrini, en zayıf felsefî doktrinlerdendir. Aristo, küçümseyici bir üslupla ona cevap vermiştir. İhvân-ı Safâ'nın, bolca felsefe içeren kitabında bu bilgiler aktarılır. Ömrü boyunca

---

[114] Zuhrûf, 43/23.
[115] Hûd, 11/42.
[116] Molla Muhsin Kâşânî Muhammed b. Murtazâ, *Sefînetü'n-necât ve Kelîmâtü't-tarîka*, (Tahran: Medrese-i Âli-yi Şehîd Mutahharî, 1387), 136.

> ilim yolunda giden birinin, daha sonra böylesine zayıf ve gülünç bir ilimle yetinmesi, üstelik kendisini ilmin en ulvî hedeflerine ulaştığını sanması ne kadar ilginçtir.[117]

Bu, Gazzâlî'nin *Munkız*'da geçen sözüdür. Konuşmanın bağlamından, sözün Müfîd veya Murtaza gibi kendi dönemine yakın birisi hakkında söylediği anlaşılmaktadır. Bu, risâlenin sonunda yer almaktadır. Sonrasında taklitçisinin [Feyz-i Kâşânî] de Müfîd ve Murtaza hakkında zikrettiği çirkin ifadeler vardır.

Feyz-i Kâşânî *el-Munkız mine'd-dalâl* isminde de olduğu gibi-*Sefîne-i Necât* isminin, bahsedilen hususu ortaya koymak açısından yeterli olduğunu zannetti. Bazı şeylere zıt isimlerle adlandırma yapılması, bilinen bir durumdur. Onun gemisi de bu tür çöplerle doludur. O, *Sefîne-i Necât* değil; olsa olsa *Sefîne-i Helâk* olur. Aynı şekilde *el-Munkız mine'd-dalâl'*de İmâmiyye ulemasına, özellikle Seyyid Murtazâ ve Şeyh Müfîd'e sövüldükten sonra Hz. Nuh'un oğluna yaptığı hitabın zikredilmesiyle (dalâletten kurtarmak yerine) dalâlete döndürülmüştür.[118] Bu itibarla, kendi çıkardığı yönteme karşı olan herkes için bunun sabit olması amacıyla, imamının sözleri daha çok o ikisine ve bunun tüm kapsamına girmesini gerektiren şeylere yönelmiştir. Bu gemiye binen olmadı. İmâmiyye'den bu yolda giden herhangi bir alim de çıkmadı. Bu delik gemiye -başkası bile değil- kendi halkının boğulması için kendisi bindi.

Neticede bazıları -imamlarının kıstasları gibi- herhangi bir konuda ihtilafa yol açmayan bir yol tuttu. Üzerinde ihtilaf bulunan kimi meselelere tabi olunurken bazılarında da birbirleri ile tartışmaya girdiler. O, bunları toplayarak olumsuz tenkitte bulundu. İçtihadın anlamını ve içtihattan ne beklediklerini de bilmiyordu. O, içtihat dedikleri şey ile içtihat ve ehlinden bahseden hadisler-

---

[117] Bk. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 98-99. Bu cümlelerin Şeyh Müfîd'le ilişkilendirilmesi oldukça gariptir. *Munkız*'ın ilgili kısmının siyak ve sibakında Şeyh Müfîd veya İmâmiyye Şîası'yla ilgili herhangi bir içerik söz konusu değildir. Muhtemelen Gazzâlî, Şeyh Müfîd'den de haberdar değildi. Çünkü hiçbir eserinde ona veya eserlerine atıf yapmamıştır. Bu açıdan yazarın kurduğu söz konusu ilişki makul görünmemektedir.

[118] Bk. Kâşânî, *Sefînetü'n-necât*, 113-132.

de kınanan şeylerin arasındaki farkı ayırt edememiş ve içtihat ehlinin icma‘ ile yaptıkları istidlalleri kötülemişti. Buna göre bu icma‘ın bir değeri de yoktur.[119]

[5. Bâb: Feyz-i Kâşâni'nin Usûlî Âlimlere Yönelik Haksız Eleştirileri]

Şehîd-i Sânî Zeynüddîn b. Alî b. Ahmed el-Cübbaî el-Âmilî (Ruhu şâd olsun), yalnızca ilim adamları arasında bilinen[120] araştırma ve tartışma yöntemleriyle niyet,[121] icma‘[122] ve diğer meselelerle ilgili bazı risâleler kaleme aldı. [Feyz-i Kâşânî], onlardan öğrendiklerini kıskanıyor, bunları karalamakta sakınca görmüyor, bilgisiz kimseleri yanıltıyor, onlarla en küçük bağlantısı olan yahut onlara tâbi olanları da inkâr ediyordu. Örneğin masum imamın, mütekaddimînin, müteahhirînin, havâssın, avamın ve diğerlerinin icmâını reddediyordu.

İcmâyı araştırmak, belirli zamanlara göre varlığı veya yokluğu ve şartlarındaki farklılıklar, onu inkâr etmeyi gerektirir mi? Öyleyse, "Arkadaşlarınızın üzerinde ittifak ettiklerini alın"[123] hadisine sarılarak onu -fesadı destekleyen- mutlak icma‘ın yokluğuna karşı delil yap. İhtilaf anında, karalama durumlarına karşı kıyas maksatlı kullan. Bu çirkinliği yapan kişi, ihtilafın incelikleriyle gerekliliklerini bilseydi, ihtilaftaki hatasını ve imamının kıstasıyla meseleyi tartmanın imkansızlığını da bilirdi. Biz ne yazdığını, neye sarıldığını, neden döndüğünü görüyoruz. Kendisine bu ithamı yapan kimse bunu yapmadan önce sebebini sorsa kapsamıyla birlikte kendisine cevap verirdi. Bunu yaptıktan ve döndükten sonra

---

[119] Bk. Kâşânî, *Sefînetü'n-necât*, 118-121.

[120] Şehîd Sânî, "Muhâlefetü'ş-Şeyhi't-Tûsiyyi li'l-İcma'âti nefsihî", *Mevsûatü'ş-Şehîdi's-Sânî*, thk. Ali Muhtârî, (Kum: el-Merkezü'l-Aliyyi li'l-Ulûm ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1434), 4/139-151.

[121] Şehîd Sânî, "Niyet", *Mevsûatü'ş-Şehîdi's-Sânî*, thk. Ali Muhtârî, (Kum: el-Merkezü'l-Aliyyi li'l-Ulûm ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1434), 3/145-151.

[122] Şehîd Sânî, "Tahkîkü'l-icma' fî zemeni'l-'ğaybe", *Mevsûatü'ş-Şehîdi's-Sânî*, thk. Ali Muhtârî, (Kum: el-Merkezü'l-Aliyyi li'l-Ulûm ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1434), 4/131-138.

[123] Molla Muhsin Kâşânî Muhammed b. Murtazâ, *Kitâbü'l-vâfî*, thk. Ziyâdü'd-dîn Hüseynî, (Kum, 1430), 1/18.

başkası sorsa yine cevap verirdi. Bu, herhangi bir şeye karşı anlayış istikrarsızlığından kaynaklanıyorsa, başkalarına zikrettiği şeyler makul ve kesin nedenlere dayanmadığı taktirde onunla diğerleri arasındaki fark nedir? Bu ancak sağlam olmayan kıstaslara göre oluşturulmuş bozuk hayallerin neticesidir. Eğer keşf kabilinden ve riyazet neticesinde olsa bu da kararsızdır ve bir mertebede bitmez. Çünkü ilk ölçümün yanlış olması nasıl ki ikinciyi bozabilirse, ilk keşfin sonrakine olumsuz etki etmesi aynı şekilde muhtemeldir. Bunun gibi ilk iki hayalin bozulması ile devamında gelen yeni hayallerin tamamının bozulması da olasıdır.

Şeytanın ömrü insanın ömründen fazla olur. Nefs-i emmârenin kalıntısı bir süre daha sahibinde kalır. Bu durum, insanın kendini yenilemesini gerektirir. Tüm bunlar, şeriatın ve şeriat ehlinin kurallarına uymamaktan kaynaklanır. Hata, bu kanunların aslından değil yanlış anlaşılmasından ileri gelmektedir. Nakledilenlerin farklı oluşu, İmâmiyye mensuplarının imamlarının gaybeti ile imtihanı, geri kalanların ise bu ihtilafı tamamen kaldırmayı gerektirecek şekilde öne çıkmaması da bu durumun sebeplerindir. Allah Teâlâ, ihtilafı ve diğer problemleri gidermek için argüman sunmuş, buna dayanak olarak da delil oluşturmuştur. Mükellefler ise yanlış seçimlerinden dolayı itaatsiz davranmış ve Hakk'a tâbi olmamış; kendi elleriyle durumlarını zayıflatmışlardır. Kula verilen kudret, ihtiyar ve teklifle, diğer unsurlar birbiriyle çelişmez. Bu itibarla hikmet, insanlara zorla boyun eğdirmeyi gerektirmez. Allah Teâlâ buna bir lütfunu daha ekleyerek helak olanların helakını, ihya olanların da durumunu şu delile dayandırdı: "*Olmasını murat ettiği şeyi gerçekleştirmek için böyle yaptı; ta ki ölenin niçin öldüğü, yaşayanın niçin yaşadığı da apaçık ortaya çıksın*."[124]

[6. Bâb: Muhammed Emin el-Esterâbâdî'nin Usûlî Âlimlere Yönelik Haksız Eleştirileri]

Bu zat, ihtilafın sebepleri ve mazeretleri bağlamında alimlerimizin (r.a.) belirttikleri bazı hususları nakletmiştir. Bu risâleler içe-

---

[124] Enfâl, 8/42.

risinde Şehîd-i Sânî'ye (Allah ona rahmet etsin) ve diğerlerine ait olanlar da bulunmaktadır. Her ne kadar o bunları nakletse de üzerinde kafa yormamıştır. Eğer bunları düşünüp anlasaydı ya onları terk eder yahut onlara tâbi olurdu. Bazen de alimlerin muradını ve şeriat ilimleri ile kurallarını bilmeksizin onları taklit etmiştir. Bunu yaparken onlara hizmet etmeksizin onlarda bulunanı almış; ancak bunu şöhret için yapmıştır. Şu söz onlara ait meşhur sözlerdendir: "Meşhur olmak istiyorsan senden büyük birini kötüle ve ona karşı saldırgan ol!" Mezkûr zat, Muhammed Emindir[125] ve isminin anlamına zıt yapıda birisidir. Faziletli insanların bulunmadığı bir dönemde Mekke'de bulundu. Şiir:

> *Korkak kişi bir yerde yalnız olmadığında tek başına saldırıp savaşmak ister*.[126]

Kendisinde ne semirtecek ne de açlıktan öldürmeyecek kadar bir ilmî birikim vardı. Mekke-i Müşerrefe'de Muhammed Mirzâ'nın[127] (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) ders meclislerine katıldığı zamanlar oldu. Lakin bu, uzun sürmedi. Hak ehlinin yanında bulundu ve çevresindekileri meşhur yapan ilimlerden mahrum olarak şöhret arzusuyla yüzleşti. Alimlerin sözlerinden, manasını bilmediği ve hakkında herhangi bir bilgi sahibi olmadığı meseleleri aldı ve bunlara birçok çelişkili ve hayal ürünü iddiaları da ekleyerek onları karalamaya ve insanları aldatmaya başladı. Eğer bunlardan doğru olan varsa da çokça kullandığı afyon yahut benzeri şeylerle ilgisi vardır. Bu suretle kıt akıllılara, örümcek ağından daha zayıf iddialarını dayattı. Onun bu iddiaları, önceki ve sonrakilerin söylemleri ile örtüşmemektedir. Alimlerin sözüne ve gayelerine tâbi olmayan kişi kendisinin, önceki-

---

[125] *Fevâʾidi'l-medeniyye*'nin müellifi Muhammed Emin el-Esterâbâdî.

[126] Mütenebbî, *Dîvân*, (Beyrût: Dâru Beyrût, 1403), 409.

[127] Mirza Muhammed b. Ali b. İbrâhîm el-Esterâbâdî'nin, *Kiâbü'r-ricâli'l-kebîr, mutavassıt ve sağîr, Şehu Âyâti'l-ahkâm* ve *Hâşiyetü't-tehzîb* adlı kitapları ve faydalı risâleleri vardır. 1026 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Bk. Abdullah Efendi, *Riyâzu'l-ulemâ ve hıyâdu'l-fudelâ*, thk. Ahmed Hüseynî, (Beyrût: Müeessesetü't-târihi'l-Arabî, 1431), 5/115-116.

lerin yolunda olduğunu vehmetse de onu layıkıyla tanıyan birisi gerçeği bilir.

Muhammed Emîn, yazdığı risâlenin sonunda ve benzeri diğer yerlerde hataya düştüğü konularda kendisinin masum olduğunu da iddia etmektedir. Kalbi hastalıklı, maksadı karışık, basiretten yoksun, mezbelelikte yetişen güle aldanmış, kanserli muhayyile sahibi, basit eleştiriden beslenen, özel bilgiler peşinde koşan, rahata ve çirkin işlere meyilli ve yorulmaksızın en üst makamlara sıçrama heveslisi kimseler onun peşinden gitti. Şiir:

> *Arı iğnelerine maruz kalmadan en büyük meseleleri kavramak istiyorsun.*[128]

O, kesin nakillere itibar etmeksizin ve güvenilir olanı ehlinden almaksızın tahriflerle dolu sözde hadis kitaplarını okumakla yetindi. Bu suretle, onun basit baş olma aşkı -imamın takipçisi olarak- imamın muradını bildiğini sanmasına sebep oldu. Kitabın beyazını siyahından ayırmaktan başka bir şey bilmezdi. Bununla birlikte kendisine bir şey hakkında soru sorulduğunda, bilgisizlikle itham edilmemek için kitabı açar ve -aklına geldiği şekilde- sığ fikriyle, her soruyu cevaplardı. Avama ve zayıf akıllı insanlara, imamın muradını anlattığını söyleyerek, kendisini kamufle ederdi. Onlara, müçtehit alimlerin kendi uydurduklarını naklettiklerini söylerdi. Böylece ona ve onun gibilerine tâbi olan insanlar, bu halleriyle, içlerinde bir tanesi bile binilecek vasıfta olmayan 100 deve gibi oldular. İlimden yoksun itibar çoğaldı. Siyahlık arttı. Beyazlık azaldı. Gayret, yerini rahata bıraktı ve ilim kayboldu. Şiir:

> *Safâya giden hacılar arasında arkadaş yokmuş gibi Sâmir Mekke'den geçmedi*[129]
> *Ateşle parlayan, sonra hiç parlamamışçasına kıvrılan şimşek gibiydi.*[130]

---

128 Mütenebbî, *Dîvân*, 518.

129 Hârûn Reşîd, *Dîvân*, thk. Sa'dî Dınnâvî, (Beyrût, Dâru Sâdır, 1998), 36.

130 İbn. Sînâ'nın *Ayniyye*'sindeki انثن yerine انْطَوَى kelimesi kullanılmıştır. Bk. Ni'metullah el-Cezâirî, *Şerh-i Ayniyye-i li İbn. Sînâ,* (Tahran: Matbaatü'l-Haydarî,

Bu adamın durumunun aslını, kendisini görenlerden araştırdım. Anlattıklarından, benim için önemsenecek bir şey olmadığını fark ettim. Bununla birlikte kendisini gizlediğini duyduğumda bende küçük bir şüphe oluştu. Durumunu incelediğimde ve risâlelerini mütalaa ettiğimde hilesini, çarpıtma çabasını ve gerçek maksadını fark ettim. Bu konu hakkında konuşarak ona cevap vermek başka bir makamda olabilir. Bu konu hakkında susmanın -çünkü onu kurcalamak çürük su kokusunun ortaya çıkması gibidir- daha uygun olduğu da düşünülebilir. Ancak diğer hususlar gibi bu durumun da avam arasında yaygın olduğunu gördüm. Bu, tarafsız olarak durumu eleştirecek kişiye, aldanmaması için bir uyarıdır.

Arap olanlar başta olmak üzere, İmâmiyye alimlerini, lider olma sevdasıyla bilerek körlüğü hidayete tercih eden dalalete düşmüş müşrikler olarak tanımladılar. Şeyh Müfîd'i de ilk bid'atçı ve dine zarar veren birisi olarak gördüler.[131] Onlara göre müşrik Allah'ın aslında var olmayan bir ortağı bulunduğunu söyleyen kişidir.[132] Ne zaman müşriklere karşı kınama olsa, o müçtehitlere hamletmiştir. Onun kendisini meşhur edecek bir metaı da yoktu. O da bu yolu seçerek (onu) karalama, iftira ve tekfir kapısını açtı. Kalplerinde hastalık bulunanlar o kapıdan girdi. Böylece Allah onların hastalığını arttırdı.

Mekke-i Müşerrefe'de zemzem olduğu halde zemzeme işeyen kişi gibi o da benzerini yapmak istedi. Onun durumunu, kendisiyle ilgili telif ettiğim münferit risâleye havale ederek burada kalemi kendisinden uzak tutalım. Burada maksadımız, kendisinin başkalarını taklit ettiği gibi bu hususta da onu taklit ederek[133] ona uyanlardan bahsetmektir. Çünkü bu durumu, zayıf akıllıları boyunduruk altına alarak, İmâmiyye'nin sözünü hükümsüz kılmak amacıyla fenalığa iştirak etmesi izledi. Şiir:

1373), 15.

[131] Muhammed Emin el-Esterâbâdî, *Fevâʾidü'l-medeniyye*, thk. Rahmetullah er-Rahmetî el-Erâkî, (Kum: Müessesetü Neşri'l-İslâmî, 1384), 78, 123.

[132] el-Esterâbâdî, *Fevâʾidi'l-medeniyye*, 238.

[133] Feyz-i Kâşânî kastediliyor.

İçinde bulundukları duruma ne yazık!
Hâkimin adil olmasından korkuyorum. [134]

[Feyz-i Kâşânî], Gazzâlî'yi taklit ederek meseleyi daha ileri bir noktaya taşımıştır. Hayatını onun berbat eserlerine tâbi olarak geçirmiştir. *İhyâ*'da ve diğer eserlerinde şeriat alimlerine yönelik olumsuz sözler, onun yaptıklarına örnektir. Bu ve diğer konularda Gazzâlî'ye uymak, onun karanlık yoluna girmektir. Buna inanmayan kişinin onun risâlelerini incelemesi gerekir. Ben bu gerçeği, bu eserler bana gönderildikten sonra gördüm. Böylece bu eserlerde çok hayret verici hususlar fark ettim. Basiretli bir eleştirmenin de fark edeceği üzere, eserde aktardığı sözler başkalarından çalıntıdır ve onu temsil eder. Onun iftira attığı kişiler arasında -bir konu hakkında araştırma içeren bölümler yazan- Seyyid el-Murtazâ ve Şeyh el-Müfîd de vardı. Bu, onların itibarına ve herkesin göremediği yüksek mertebesine yönelik bir hakaret midir?!

Şeyh Müfîd -Allah ona rahmet etsin- gaybet-i kübrâda Mehdî' nin kendisine verdiği tevki'âta[135] şahit oldu. O- Allah kendisinden razı olsun- şu tevki' deki sözlerin işaret ettiği gibi diğerlerinden ayrı tutulmuştur:"İyi bir kardeş, yol gösterici veli olan Şeyh Müfîd Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân'a -Allah onun yüceliğini devam ettirsin-…"[136]

Aynı şekilde onun şu sözler de bulunmaktadır: "Selam olsun sana ey bize has dinde ihlaslı dost!..."

Benzer şekilde: "Biliyoruz ki Hak yola katkından dolayı Allah senin muvaffakiyetini devam ettirecek ve bizim adımıza doğruyu söylemenden ötürü senin ecrini arttıracak. Seni, yazışmalarla şereflendirmemize ve bizim adımıza yapacağınız görevleri sadık olanlarımıza emanet etmemize izin verildi…"[137]

Yine o şöyle söyler: "Bu mektup, saf sevgi sahibi ve sadık des-

---

[134] Bk. Abdü Rabbihî el-Endülüsî, *Dîvân*, thk. Muhammed Tuncî, (Beyrût, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1414), 150.
[135] Gaybetteki Mehdî'nin talebelerine gönderdiği mektuplar.
[136] Tabersî, *el-İhticâc*, (Meşhed: İntişarât-ı eş-Şerîf er-Rıza, 1380), 2/271.
[137] Tabersî, *el-İhticâc*, 2/271.

tekçi sevgili kardeşimizedir. Allah seni, uyumayan gözü ile korusun. Sen de O'nun dinini koru!..

Hakîkatın ilhamına ve rehberine giden yolda Abdullah Murâtıb'dan alınan başka bir tevki'de, şu sözler vardır: "Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Selâm olsun sana ey doğru sözle davet yapan hakikat savunucusu!"[138]

Burada daha sonra da şu sözlere yer verilir: "Size dostlarından bahşetmesinden ve bu sayede düşmanlarından seni korumasından dolayı Allah'a olan yakarışını ve bağlılığını müşâhede ettik…"[139]

Bu tevki'de daha sonra da şu ifadeler vardır: "Ey bizimle birlikte cihat eden mücâhit! Allah, önceki dostlarımıza bahşettiği zaferle sana destek olsun ve seni sâlihler arasında yazsın…"[140]

Yine şu cümle, bu tevki'de geçmektedir: "Ey bizim yazdırmamızla Hakk-ı âli için ilhama mazhar olan ve sonuna dek güvenilir kılınan dost! Bu mektubumuz sanadır…"[141]

Bu rivayetler, Tabersî'nin, -Allah ona rahmet eylesin- *Kitâbu'l-ihticâc*'ında nakledilmiştir.

Muhammed b. Şehrâşûb da -Allah kendisine rahmet etsin- *Ricâl*'inde Şeyh Müfîd'den bahsettiği kısımda onun Mehdî (a.s.) tarafından *el-müfîd* olarak isimlendirmesinin sebebini zikreder. Yine dedi ki "Biz bunu *Kitâbu'l-menâkıb*'da zikrettik". Bununla kastının Tabersî'nin *İhticâc*'da yer verdiği tevki'ât olduğu anlaşılmaktadır.

Allâme [el-Hillî] -ruhu şâd olsun- *Hülâsa*'da ona Müfîd denmesiyle ilgili bir ifadelere yer vermiştir: "*Kitâbü'l-Kebîr*'de el-müfid olarak isimlendirilmesinin sebebine dair hikâyeyi aktardık" [142]

Konu uzamasa ve İmâmiyye arasında meşhur olmasa onunla ilgili tevki'âtın tamamını naklederdim. Bu kadarla yetinmek istemeyen kimse, zikredilen kitaba ve diğer eserlere bakabilir.

O, *Kitâbü'l-ihticâc*'a dayanarak kendi isteği doğrultusunda veh-

---

[138] Tabersî, *el-İhticâc*, 2/271.
[139] Tabersî, *el-İhticâc*, 2/273.
[140] Tabersî, *el-İhticâc*, 2/273.
[141] Tabersî, *el-İhticâc*, 2/274.
[142] Allâme Hillî, *Ricâl*, (Kum, 1402), 147.

mettiği şeyleri, bahsi geçen iftiracıları taklit ederek nakillerde bulunmuştur.

Şeyh Müfîd'den sonra yaşamış olan Şeyh Müntecibüddîn Ali b. Hasan b. Hüseyin b. Bâbeveyh -Allah iyilerden kılsın- *Ricâl*'inde şunları zikretmiştir:

> Ebu'l-Ferec Muzaffer b. Ali b. Hüseyin Hamedânî -kendisi güvenilir ravilerdendir- Mehdî'nin (a.s.) elçilerindendi. Şeyh Müfîd Ebû Abdillah Muhammed b. Muhammed en-Nu'mân el-Hârisî el-Bağdâdî -Allah rahmet eylesin- ile bir araya geldi. Seyyid Murtazâ ve Şeyh Muvaffak Ebî Ca'fer et-Tûsî'nin ders halkalarında bulundu. Müfîd'den ders okudu; diğer ikisinden okumadı. Babası da babasından aktardı...[143]

Onunla ilgili söz burada nihayete erdi. Daha sonra onun eserlerinden bahsetti.

Şeyh Müfîd'in Fâtımâ'yı (a.s.) rüyasında görmesine gelince; Hasan ve Hüseyin'i (a.s.) ona ders vermesi için yanında getirdi. Seyyid Murtazâ ve Seyyid Rızâ'nın annesi de ikisine ona getirdi.[144] O, (Şeyh Müfîd) ikisinin ve hatta Şiîlerce Şeyhü't-Tâife olarak bilinen [Şeyh Tûsî]'nin de şeyhi ve hocası idi.

Şehid-i Evvel'in (786/1384) *Kitabu'l-Erbaîn*'inde aktarıldığına göre

> Vezir Ebû Said Muhammed b. Hasan b. Abdirrahman 420 yılında hastalanır. Rüyasında Emîru'l-Mü'minîn'i görür. Sanki kendisine, "İlmu'l-Hüdâ'ya söyle, iyileşene kadar senin için okusun" dedi. Bunu üzerine o, halifeye, "Yâ Emîra'l-Mü'minîn! İlmu'l-Hüdâ kimdir?" diye sorar. Halife, cevaben, "Ali b. Hüseyin Mûsevî" der.
>
> Bu konuyu Murtazâ'ya yazdı. O -Allah kendisinden razı olsun- şöyle cevap verdi: "Allah Allah! İşe bak. Bu lakabı kabul etmek benim için fenalıktır." Vezir bunun üzeri-

---

143 Ali b. Ubeydullâh Müntecibüddîn, *el-Fihrist (er-Râzî)*, thk. Celaleddin Muhaddis (Kum: Kitâbhâne-i Hazreti Ayetullahü'l-Uzmā Mar'aşî Necefî, 1366), 101.

144 Bk. Seyyid Ali Hân el-Medenî el-Hüseynî eş-Şîrâzî, *ed-Derecâtü'r refî'a fî Tabakâti'l-İmâmiyye mine'ş-Şîa*, thk. Muhammed Cevâd el-Mahmûdî, (Kum, Menşûrât-i Müessesât-i Turâsi'ş-Şîa, 1438), 2/828-829.

> ne; “Vallahi Emîru’l-Mü’minîn emretmemiş olsa sana bunu yazmazdım” dedi.
>
> Kâdir Billah, mevzuyu biliyordu. Murtazâ’ya şunları yazdı: “Ey Ali! Ceddinin sana uygun gördüğü lakabı kabul et!” Bunun üzerine Murtazâ, durumu kabul etti, insanlar da duydu. Kardeşimin babasından aldığı nakil burada sona erdi. [145]

Mikdâd -Allah rahmet etsin- *et-Tenkîh*’te bu kıssayı benzer şekilde aktardı.[146] Bu tür meseleleri inkâr etmek, kişiyi -hadislerde de hedeflenen maksada ve Ehl-i beyt’e ve onların dinine bağlılığa uygun düşmeyen- nefsinin hoşlanmadığı şeyleri inkâr etme noktasına götürür. Bunu inkâr ettiği gibi, mücerret davete dayalı, keşif ve keramet türünden diğer hususları da reddeder.

Şeyh Müfîd, Seyyid Murtazâ, Allâme ve diğerlerinin durumu, basiret sahiplerinden, Şiî ve Sünnîlerin basiret sahibi olanlarından, hukemadan, kelamcılardan ve diğerlerinden gizlenemeyecek kadar açıktır. Şeyh Müfîd’i ve -itibarı ve mertebesi ortada olan- onun yolundaki benzeri alimlerimizi kötülemek, beyana ve izaha dahi gerek olmayan (basit) bir durumdur. Mehdî’nin (a.s.) Şeyh Müfîd’le muhatap olması ve onu yüceltmesi, meselenin anlaşılması ve izahı açısından yeterlidir. Onun durumunu bilmeyen kişi gerçeği işitse, Mehdî’ye karşı gelmekten ve onu yalanlamaktan dolayı utanç duyar. Hadiste de benzeri bir ifade mevcuttur: Utanmadıktan sonra dilediğini yap![147] Şairin şu sözleri de bu kabildendir:

> *Kişinin basiret gözü yoksa, sabahın aydınlığına şüphe duyması şaşırtıcı değildir*.

Anlattığım şeyleri basîret gözü ile düşünürsen ve insafla değerlendirsen, içinden sızanlarla beraber her kabın sırrı sana görünür. Allah, bir şey gizleyen kimsenin gizlediğini de yüzünün şek-

---

145 Şehid-i Evvel, *el-Erbe’un Hadîsen*, thk. Medresetü el-İmâm el-Mehdî, (Kum: Emîr, 1407), 51.

146 Bk. Fâzıl Mikdâd, *et-Tenkîhu’r-râi‘ li-Muhtasari’ş-şerâi‘*, thk. Es-Seyyid Abdüllatif el-Hüseynî, (Kum, Mektebetü Ayetillâhi’l-Mar‘aşî en-Necefî, 1404), 10/1.

147 Meclisî, *Bihâru’l-envâr*, (Kum, Dâru İhyâi’t-turâsi’l-Arabî, 1403), 68/335.

li ve dilinin sürçmeleri ile sana bildirir. Şeyhimiz Şeyh Necîbü'd-Dîn'in -Kaddesallahü rûhahû- bu bağlamda inşâd ettiği şu şiir ne kadar güzeldir:

Eğer misk kokusu inkâr edilirse şüphesiz o misk, yeryüzünde kaybolur.
Kokuyu almaya engel bir rahatsızlığı olan yaralının ise onu koklamaması mazur görülebilir.[148]

Diğer bir şiir de şu şekildedir:

…

Papağan kuşu dilsiz; yarasa konuşkan oldu. Karga çaylağa saldırdı. Atmaca, baykuşun yavrusunu yakaladı. Eşeğin topalı anırdı. Bu, öncüsüzlükten kaynaklanmaktadır.[149]

Diğer bir şiir de şu şekildedir:

Ağzında hastalıktan dolayı acılık olan kişiye tatlı su acı gelir.[150]
A'mâ görmese de güneş, güneştir. Hastaya tatlı gelmese de su, sudur.

Özetle, kim bu mezhepten olduğunu iddia edip bu yolda yürümekle beraber derecesinde düşüş olsa -ki "*Aklı olan veya şuurlu olarak söze kulak veren kimse için bunda büyük ibret vardır*"-[151] öte yandan yoldan sapmış inat, nasp ve fesat ehline sırf taklit etmek suretiyle tâbi olsa yine de şeyhimizin nizâmı altındadır. Çünkü hastalık onu engelleyen bir unsur olmuştur.[152] Böyle insanların öncü kabul ettikleri insanlara karşı herhangi bir sebep olmaksızın bağnazlık yaparsa, istikamet üzere olan ve gösteriş ve inada meyletmeyen kişi, bu kişinin durumunu bilir.

Şaşırtıcı olan, Şeyh et-Tûsî'nin -rûhu şâd olsun- kitaplarında ve diğer eserlerinde hadisle amel etmeyi terk etmediği iddiasıyla ulemaya yönelik eleştirilerin dışında tutulmasıdır. Oysa onun

---

[148] Ahmed Medenî, *Sülâfetü'l-'asri fî Mehâsini'ş-şuarâ,* (Tahran,1383), 315.

[149] Bk. Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed b. Arabşâh, *Fâkihetü'l-hulefâ ve Mefâkihetü'z-zurafâ,* thk. Eymen Abdülcâbir el-Buhayrî, (Kâhire: Dârü'l-âfâki'l-Arabiyye, 1421), 1/300.

[150] Yûsuf el-Bedî'î ed-Dimeşkî, *es-Subhu'l-münebbî an Haysiyyeti'l-mütenebbâ,* (Matbaa-i Âmire, 1308), 1/176.

[151] Kâf, 50/37.

[152] İbn. Arabşâh, *Fâkihetü'l-hulefâ ve Mefâkihetü'z-zurafâ,* 1/300.

sözleri diğerlerinden farklı değildir. Bu iddianın, şeyhin -Allah rahmet etsin- kitaplarına incelememekten kaynaklandığını yahut -Muhammed Emîn'in iddia ettiği gibi- Arap olmaması ile ilgisi olduğunu düşünmüyorum.

Muhammed Emîn, onun kitaplarını okusa ve mütalaa etseydi bunun açık bir iftira olduğunu görürdü. Eğer aradaki bölünmeyi görseniz "*Allah katında en üstün olanınız en takvalı olanınızdır*."[153] ayeti sizin bu çekişmeyi uzatmanızı engeller. Cahiliyye ve Mecûsîler hariç, bu tür kimseler taleplerinin yerine getirilmesini sağlayabiliyor. Şeyhin -Nur içinde yatsın- mazereti diğerleri ile aynı idi.

6. FASIL
[Keşf ve Kerâmâtın Bâtıllığı Hakkında]

Bu, kendilerindeki özel ilim ve riyâzet vasıtasıyla keşf ehli olduklarını iddia edenlerin yoludur. Çoğu günümüzde de mevcut olan bu kişiler hakkında ne düşünüyorsun? Durumlarını araştırarak sözlerinin doğruluğunu tahkik ederseniz, onların başıboş gezen hayvanlar ve zehirli böcekler gibi olduğunu anlarsınız. Onlar Allah'ın yüce dini hakkında herhangi bir meseleye vakıf değildir. Üzerlerine bulaşmadıkça tozlu ve temiz olan arasındaki farkı anlayamazlar. Allah'ın haram ve helallerini bilmezler. Konuşacak güzel sözleri yoktur. İnsanların koşarcasına onlara gittiğini ve kafirlerin putlara yaptıkları gibi neredeyse kendilerine secde ettiklerini görürsün. Onların itikadı -vakarı sebebiyle- ashâbın en faziletlisinin Ebû Bekir olduğu söylentisi yönüne evrilmiştir. Aslında hayvanların bu tür insanlara benzetilmesi bile doğru değildir. Çünkü onlar mükellef değildir. Kendilerine verilen görevi yapmazlar. Oysa hayvanlar kendilerini hizmetçi kılan Rabb'lerine hamdederek boyun eğerler. Onlar bu tür kusurlardan berîdir.

Ben bu insanlardan bazılarını gördüm. Görmediklerimi de araştırdım. Ortaya çıkan tabloya göre onların ve âbidlerinin durumu, kendilerinin iddia ettiği yahut kendileri hakkında iddia edilenler gibi değildir. Onlar keşf ehli falan değildir. Tahtaya ve taşa tapan-

---

[153] Hucurât, 49/13.

ların durumu beni daha az şaşırtıyor. Dünyanın basitliğine, bâtıl oluşuna ve kötülüğüne olan inancım arttı.

Bir gün genel olarak adil; ancak bu insanların yaptıklarına meyilli bir adam gördüm. Onlardan sert mizaçlı birinden bahsederek adamın giyinişini, genel görünümünü, kafasındaki takkeyi tarif etmeye başladı. İnanç konusunda da örnek alınacak biri olduğunu belirtti. Ona, tarif ettiği kişinin ilimden nasibi olup olmadığını ve saydıklarının dışında kendisinde kemâl sıfatının bulunup bulunmadığını sordum. "Hayır" dedi. Fakat elbisesinde, edasında ve görünümünde kendisine inanılmayı gerektirecek hayır olduğunu söyledi. Adama dedim ki: Bu elbiseyi çıkarır ve sıradan insanların yahut alimlerin giydiğine benzer giyinirse bu durumda kalacak mı ve müritlerin indinde konumu düşecek mi? Adam bunun üzerine de "Hayır" dedi.

Bir gün tesadüfen bir mecliste bulundum. Meclis sahibi -neredeyse kendisine uluhiyet atfettikleri- sûfiyyeden bir adamı da meclise çağırmıştı. Bir araya geldiğimizde öğlen yemeği geldi. Adam garip bir şekilde oturdu. Ben sofraya sünnet üzere oturdum. Ev sahibi, bunun sûfî oturuşu olduğuna inanarak benden de güzelce oturmamı istedi. O sûfî gibi oturmam gerektiğini söyledi ve emri tekrar etti. Ben ise ona, sofrada benim oturduğum gibi oturmanın sünnet olduğunu söyledim. Bu konuda ona Emîrü'l-Mü'minîn'den (a.s.) bir söz rivayet ettim. Sûfî, bundan belirgin bir şekilde rahatsız oldu. Sonra da bizim yanımızdan ayrıldı. O gün meclisimiz erken dağıldı. Onun kedinin kara hayvanı olduğunu bilmediği hatta onu cansız yahut eşek sandığı ortaya çıktı. Bana gelen bilgiye göre, ben ondan ayrıldıktan sonra kendisinin bâtın ehlinden olduğu yalanıyla insanların kafasını karıştırmış ve ev sahibine de "Beni zâhir ehli ile neden bira araya getiriyorsun?" demiş. Bırakın başkalarını; o, avamın konuşmasını dahi düzeltemez. Onun şöhreti de kendisine benzeyenlerinki gibidir.

Şam'dan Bağdat'a gittiğim dönemde Dimeşk'te meşhur olan bir sûfînin Şam'a geldiğini duymuştum. Mezkûr sûfî burada şeref ve saygınlık kazandı. Etrafında insanlar çokça toplandı ve onunla çok meşgul oldular. Ona teveccüh ve ondan hayır beklentisi sayısız

derecede artmıştı. Bir yere gitmek üzere Dimeşk'ten ayrıldığımızda kervanda üzerinde yünden cübbe, başında Şeyh Necdî'ninkine benzer yün sarık bulunan, yüzü kıllı bir adam gördüm. Adamın kim olduğunu sordum. Bana şeyhin, halkıyla birlikte Şam'a geldiğini ve insanların kendisinden hayır dua istediklerini söylediler. İçimden onu sınama ve durumunu öğrenme fikri geçti. Bineğinin üzerinde hareket halindeyken kendisine doğru yürüdüm ve selam verdim. Sûfîlerin yahut diğer ilim erbabının ilimlerine sahip olup olmadığını anlamak için onunla konuştum. Çok geçmeden cehaleti ortaya çıktı. Sonra kendisiyle sûfîyâne bir üslupla konuştum. Onu bu halden de uzak gördüm. Ona kendi tarzına uygun şeklide ironi yoluyla birtakım bilgiler naklettim. Çok şaşırdı. Bana, "Sen ve ben her gün kervandan ayrılarak birbirimize yoldaş olmalıyız" dedi. Kendisine kervanda eşlik etmek üzere benim gibi birini gördüğü için Allah'a şükretti.

Sonra üçüncü bir arkadaş daha edindik. Üçümüzün arkadaşlığının ilk gününün sabahında beraber yürüdük. Namaz vakti gelince bir derenin kenarına vardık. Ona, "İnelim ve namaz kılalım" dedim. Suya doğru indik. Ben ve üçüncü arkadaş abdest alarak namaz kıldık. O ise oturdu. Kendi kendime, "Belki sonra kılar" dedim. Güneş batana kadar beraber ilerledik. Benden ayrılmadı; namaz da kılmadı. İkinci gün de ilk günkünün aynısını yaptı. Üçüncü gün geldiğinde onun durumu hakkında kendisine soru sormak istediğimi bildirdim. O da ne söyleyeceğimi sorunca dedim ki: İki gündür seni görüyorum. Biz abdest alıp namaz kıldığımızda sen ne abdest aldın ne de namaz kıldın. Bu konudaki mazeretin nedir? Sözlerimi duyunca yüksek sesle güldü ve çirkin bir kahkaha attı. Sonra da "Benim kim olduğumu duymamış gibisin" dedi. Kendisine, "Ben senin tasavvuf ehlinden güvenilir bir şeyh olduğunu duydum" şeklinde cevap verdim. Bunun üzerine bana şunları söyledi: Ben vuslata erdim. Benim gibi vasıl olan kişinin de namaz kılmaya ihtiyacı yoktur. Ben oruç da tutmam. Benim; Şam'lı bir adamın 800 kuruşa satın alarak bana hediye ettiği bir de cariyem var. O, şu tahtırevana binen değerli bir cariyedir. Her gece onunla birlikte olurum; sonrasında da gusül al-

mam. Bununla birlikte benim Hz. Ebûbekir'e intisabım var. Sense bana namaz kılmadığım için itiraz ediyorsun. Bunları ondan duyduğumda kendisiyle diyaloğumun tarzını değiştirdim. Benimle ne zaman konuşmak istese artık cevap vermedim. Çünkü biz kara yoluyla Bağdat yolcusuyduk ve o dönemde Bağdat sultanımızın tasarrufu altındaydı.[154] Bundan dolayı takiyye korkusu yoktu. Bundan sonra onunla tek kelime bile konuşmadım.

Buna benzer örnekler çoktur. Bu, *Keşşâf* yazarının farklı yerlerde onlardan bahsetmesinin gerekçesini de açıklamaktadır. Onun, "*Allah'ı seviyorsanız…*"[155] ayetinin tefsiri bağlamında zikrettiği şu sözler bu kabildendir:

> Allah sevgisinden bahseden ve bunu söylerken el çırpıp neşelenen, nara atıp kendinden geçen, ayılan bayılan birini görürsen onun Allah'ı ve Allah sevgisini bilmediği konusunda şüphen olmasın. Ancak o kendi iç dünyasında Allah'ı, insanı kendine aşık eden yakışıklı, güzel bir sûrette tasavvur etmekte; cahilliği sebebiyle de o sûreti Rabbi olarak adlandırmaktadır. Sonra da onu düşünerek el çırpmakta, kendinden geçmekte, nara atarak düşüp bayılmaktadır. Bazen, bu aşığın baygınken izârına meni dolduğunu bile görürsün. Etrafındaki ahmaklar ise onun halinden etkilenir ve gözyaşlarına boğulurlar.[156]

Zemahşerî, "*…Allah, sevdiği ve kendisini seven bir toplum getirecektir…*"[157] mealindeki ayeti ele aldığı yerde şöyle söyler:

> Kulların Rablerini sevmesi; O'na itaat etmeleri, rızasını elde etmek için uğraşmaları ve gazabını gerektirecek şeylerden de kaçınmaları ile olur. Allah'ın kullarını sevmesi ise onların itaatlerine en güzel karşılığı vermesi ve onlardan hoşnut olması şeklindedir. İnsanların en cahilleri, ilme ve ilim

---

[154] Şah Abbas kastedilmektedir. Bağdat, 1623-1638 yılları arasında Şah Abbas döneminde Safevî hakimiyetine girmiştir. 4. Murad 1638 yılındaki seferle Bağdat'ı tekrar Osmanlı topraklarına katmıştır.

[155] Al-i İmrân, 3/31.

[156] Zemahşerî, *Keşşâf*, thk. Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1417), 1/547.

[157] Mâide, 5/54.

> ehline en düşman olanlar ve şeriattan en çok nefret edenlerdir. Gidişatı en çirkin olanları ise inanç noktasında -her ne kadar onların yolu, kendileri gibi cahil ve akılsızlarca makbul görülse de- yünden kıyafet giyenlerin oluşturduğu uyduruk bir fırkaya (sûfîler) tâbi olanlardır. Bunların din gibi bağlandıkları muhabbet ve aşktan kasıt -yıkılasıca- kürsülerine yaslanıp, "şühedâ" olarak isimlendirdikleri oğlanlara gazeller okumaları, -yok olasıca- raks halkalarında kendilerinden geçmeleri ve Hz. Mûsâ'nın Tūr'un parçalanması esnasındaki düşüp bayılmasından daha fazla seviyede ayılıp bayılmalarıdır.[158]

Şiî ve Sünnî alimlerin çoğunluğu tasavvufu reddeder, sûfîlerin yollarını ve itikatlarını pek çok kitapta zemmederler. Şeyh Müfîd'in ve Seyyid Murtazâ'nın kitapları, Muhakkik Şeyh Ali'nin *Metâ'inü'l-mücrimiyye*'si, Molla Ahmed Erdebilî'nin -Allah onlara ve diğerlerine rahmet etsin- *Hadîkatü'ş-Şîa*'sı, bu kitaplara örnektir. Bu konudaki kitaplar, sayılandan kat be kat fazladır. Allâme Hillî'nin -Rûhu şad olsun- *Nehcü'l-Hakk*'ında ve yine ona nispet edilen *Keşkûl*'de ve gibi kitaplarda, Şeyh Tûsî'nin *Kitâbü'l-iktisâd* ve *Kitâbü'l-gaybe*'sinde, Şeyh Sadûk'un *İ'tikâdât*'ında, [Tabersî'nin] *Kitâbü'l-ihticâc*'ında, Düryestî'nin *Kitâbü'l-İ'tikâd*'ında, İbn Hamza'nın *Kitâbül'-hâdî ile'n-necât*'ında, Muhakkik Şeyh Ali'nin oğlunun [Şeyh Hasan] *Umdetü'l-makâl*'ında ve onlara tâbi olduğu bilinen diğerlerinin kitaplarında bu konular çokça tekrar edilmiştir. Öte yandan Sünnî alimlerden Tîbî, *Şerhu'l-Mişkât*'da, Demîrî, Suyûtî, Ebû Bekir Tartûşî ve diğerleri, eserlerinde bu konuyu ele almışlardır. Bu alimlerden bazıları, İmam Malik, Şafiî, Ahmed ve diğer Müslüman imamların mezheplerine göre sûfîlerin yollarının bâtıl olduğunu belirtmişlerdir. Bahsedilen kitaplarda yahut onlardan alıntı yapanların bazı rivayetlerinde gördüğüm şey budur.

Kendi yaşadığım dönemde, Mekke-i Müşerrefe'de böyle bir adam vardı. Adam halk arasında meşhur oldu. Tâif'te bana yakın kaldığı dönemde adamın durumunu araştırdım. Evi bizim bulunduğu-

---

[158] Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/255-257.

muz köydeydi ve bizim eve yakındı. Gece gündüz kendisine uğrayan Şiî bir adam vardı. Ancak komşum, zamanla ihtiyaç sahibi yoksul biri oldu. Çünkü kendisine sık gelen adam için çok harcama yapıyordu. Adam onun müritleri arasına katıldı. Adam kendi durumunu anlatıyordu. Kısa bir süre sonra adamın Bağdat tarafından geldiğini -cahilleri etkilemek dışında- herhangi bir erdem ve meziyetinin de bulunmadığını öğrendim. Sanatını yaparken, kendisine yakışacak şekilde davranırdı. İnsanların başlarına su döktüğü, sakallarını yolduğu ve onları azarladığı oluyordu. Öte yandan Arap olmayanlara karşı tevazu göstererek kendilerinin ve sultanlarının hallerini soruyor, başlarına başlık falan takıyordu. Durumu anlaşılmasın diye kimsenin kendisi ile baş başa konuşmasına izin vermiyordu. Bilakis onları lafla, hallerini sormakla v.b. şeylerle meşgul ediyordu. İnsanî kemâlâta sahip olmadığı halde kendisinin zikirle meşgul biri olduğu izlenimini uyandırmak isterdi. İtikadının ne olduğu bilinmiyordu. Ancak bir inancı varsa da Zeydî olsa gerektir. Çünkü o Mağrip'lidir. Magrip'lilerin çoğu da ya Mâlikî yahut Zeydî'dir. Mâlîkî olmamalarına rağmen Zeydîlerin onu desteklemelerine bakılırsa kendisinin Zeydî olduğu söylenebilir.

Kerametlerini araştırırken adı geçen müridine onda keramet türünden bir şey görüp görmediğini sordum. Müridi bana cevaben şöyle dedi: "Kendisiyle görüştüğüm yıllarda ondan iki keramet dışında bir şey görmedim. Bunlardan birisi onun halvetidir. Müritlerini kendi bulunduğu yerin dışında tutar, sonra onların yanına çıkar ve kimi zaman onların başlarını açar, bazen de asayla ellerine vururdu. Bir gün yine müritlerinin yanına çıktığında bir adama vurmak için asasını kaldırdı. Ancak asa, içinde gül suyu olan bir şişeye çarptı ve kırıldı. Şeyh üzüldü ve şöyle söyledi: Size su yerine gül suyu dökmek isterdim; lakin şişe kırıldı. Sonra bir kişiden her zamanki gibi gelenlerin üzerine serpmek üzere, odasındaki içeceği (suyu) getirmesini istedi. Adam suyu getirince üzerimize serpti. İçindeki gül suyu kokusunu alabiliyorduk. Böylece onun suyu, gül suyuna çevirdiği bu kerameti meşhur oldu." Dünyanın şaşılacak hallerine ve azıcık aklı olan birinin bile anlayabileceği şu açık seçik duruma bakın! Şişeyi kırması ve içinden

bir kap su istemesi, cahilden bile gizlenecek bir durum değildir. Bu, içinde gül suyu bulunan suyu istemenin bir şeklidir.

Adam şöyle devam etti: "İkinci kerameti ise Tâif'te gerçekleşti. Ziyaret amacıyla Emir, kendisine gelmişti. Emir'e dedi ki: "Beni Mekke'ye gönderip zindandakileri serbest bırakmadıkça oturmana izin vermem, çünkü orada mazlumlar vardır." Emir, derhal onu Mekke'ye gönderdi. Hapishanede bir grup insan gördü ve onları serbest bıraktı. Onun, Mekke'de hapsedilenleri Tâif'ten gördüğü meşhur olmuştur." Sanki hâkimin birisini hapsetmesi yahut hapiste birinin bulunması enteresan bir şeydir. Öte yandan sanki bir kişinin bunu haber vermesi veya mahkumların kendisinden böyle bir şey yapmasını istemeleri, imkân dahilinde değildir.

Adama, "O şahısta, bunlardan başka bir şey gördün mü?" diye sordum. Bana, görmediğini söyledi. Şu hâlde, dünya işlerinin ve ehlinin alçaklığına, bu adamın hal ve kerametlerinin müminlerin memleketlerinde meşhur olmasına, insanların ona olan güven ve meyillerine, meclislerde O'nun nasıl tanıtıldığına bir bakın! Onunla komşuluk ettiğim dönemde kendisinin Harem'e girip Kabe'yi tavaf ettiğini de duymadım.

İşittiğime göre, kim bir çocukla Mekke-i Müşerrefe gibi bir yerde arkadaşlık eder ve da ailesine de ulaşamazsa, çocuk o kişiye ve onun itikadına tabi olur. Bir kutba sığındığı için onu babası veya bir başkası engelleyemez ve oradan alamaz.

Hükümdarlar, himaye talep eden kişilerin himayesini ona devretmişti. Kocasını sevmeyen her kadın ona gitmişti. O ise onları boşanmaya zorlamıştı. Mekkelilerin tamamı veya çoğu bilir ki, Ramazan ayı yaklaşınca, beraberindeki ayaktakımı ile bazı bölgelere giderler ve Ramazan ayı boyunca oruç da tutmazlardı. Onun hakkında -çirkinliğinden dolayı- zikretmeye değmeyecek bir şey duydum. Şu işlere bakın ve hayret edin! Bu türden başka rivayetler de gördük ve duyduk. Ancak bunları naklederek sözü uzatmanın bir anlamı yoktur. Dünyanın ahvâlini, alçaklığını, dününü ve bugününü düşünen kişi, buna benzer şeylere şahit olacaktır. Allah, peygamberler ve kitaplar göndermiş ve onlara uymayı emretmiştir. Öte yandan akıl ve anlayış vermiştir. Tüm bunlara rağmen

tefekkür etmeyen, onlara tâbi olmayan ve gayret etmeyen kimse mazur değildir. Herkese yaratılış maksadına göre kolaylık sağlanır. İnsana gücünün üzerinde sorumluluk da yüklenmez.

7. FASIL
[Şiîler Arasında Tasavvufun Yayılması]

Tasavvuf yolu İmâmiyye'ye geçince başlangıçta zayıf ile şişmanı, kıymetsiz ile değerliyi, kabuk ile özü, altın ile toprağı, saf ile sahteyi kim ayırt ediyordu? Sözlerin bir yönüne meyleden kimse -özü iyi ise- peygamberlerin ve evliyanın sözlerinden alındığı için sözün kabuğunu bırakıp özünü alırdı. Takva sahibi âlimlerin, faziletli davranışlarına tâbi olanlar, kitaplarında ve yazılarında onlara hüsn-ü zanlarını göstermek ve bunlar aynı zamanda Emîrü'l-Mü'minîn (a.s.) gibi kimselerin sözleri olduğu için, onların güzel yönlerini naklederlerdi. Sonra da kendi istek görüşlerine uygun düşen tevile doğru konuyu getirirlerdi. Bu suretle fazla düşünmeyen insanları yavaş yavaş kendilerine yaklaştırıyorlar, bahsettikleri hususu onun düşüncesine uygun hale getiriyorlar ve istedikleri konuda onu yönlendiriyorlardı. Bunları düşünüp irdeleyerek hareket eden kişi ise bu sonuca ulaşmaktan kendini koruyarak bozulmaktan kurtulmaktaydı. Ben de sana bu hususu kısaca hatırlatıyorum. Şu hadîs-i kudsî de bu hususta bir örnektir:

"Kulum, kendisine emrettiğim farzlardan, bana daha sevimli herhangi bir şeyle bana yakınlık sağlayamaz. Kulum bana nâfile ibadetlerle yaklaşmaya devam eder; nihayet ben onu severim. Onu sevince de ben onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli olurum."[159] Bu hadis -Allah en doğrusunu bilir- Arapça'nın hakikatlerini ve Kur'ân'daki mecazları bilenler için açık bir manaya sahiptir. Burada kişisel görüşe göre mana vermek doğru olmaz. Zaten Arapça konuşanlar için mananın ne olduğu bellidir. Kul, hadiste zikredildiği gibi hareket ederse, Allah ona ziyadesiyle lütfedecek ve yardımını bolca yapacaktır. Böylece Allah'ın razı olacağı şeylerden başkasına da bakmaz, O'nun rızası olmayan şeyleri dinlemez ve konuşmaz. Bu, senin de

---

[159] Küleynî, el-Usûl mine'l-kâfî, 1/352.

kullandığın "Ben senin sırtınım, dilinim, elinim, ayağınım, keskin kılıcınım" türünden sözler kabilindendir. Manası da net ve yaygındır. Bu şekilde kullanmayı engellemek gerekmez. Sûfîler ise onu, kendi inançları olan hulûl, ittihâd ve "Allah'tan başka varlık yoktur" şeklinde ifade edilen vahdet-i vücûd gibi manalara hamlederler. Mücesseme ehlinin, "*Allah'ın eli, onların ellerinin üstündedir*"[160], "*…Bilakis Allah'ın elleri açıktır*"[161], "*Rabbi'nin yüzü bâkîdir*"[162] gibi ayetleri kendi istekleri doğrultusunda yorumladıkları gibi onlar da bu tür hadisleri kendi görüşlerine delil sayarlar. Ancak Mücessime, bizim iddialarımızın kendi isteklerimize; sûfiyyenin, hulûliyyenin ve diğerlerinin iddialarından daha yakın olduğunu ileri sürmüş olabilir. Keşke sûfîlerin iddialarının kendilerininkinden daha çirkin olduğunu söyleseler. Çünkü onlar hulûlün bazı bedenlerde olacağını söylerken sûfîler hulûl v.s. şeylerin bazen tüm bedenlerde, bazen de başka bazı şeylerde gerçekleşeceğini iddia ederler. Sözleri çirkin olsa da onlar hakkında söylediklerinin bir temeli vardı.

İlginçtir ki, "*Onun tevilini Allah ve ilimde derinleşenlerden başkası bilmez*"[163] ayetiyle sadece masum imam kastedildiği halde "İnnâgazzâliyyûn" onun tevilini sadece sûfîlerin bildiğini ve ilimde derinleşenlerin de sûfîler olduğunu iddia etmişlerdir. Bu, Câfer-i Sâdık'a (a.s.) ve diğer imamlara bir reddiyedir. Nitekim o şöyle demiştir: "İlimde derinleşen bizleriz ve onun tevilini biz biliriz."[164] Bu ve benzeri rivayetler söz konusu vasıfların onlara tahsis edildiğini açıkça göstermektedir.

Kâfî'de, *İlimde Derinleşenler İmamlardır* (a.s.) adlı başlık vardır. Oraya müracaat edersen karşına pek çok hadis çıkacaktır. Kim zikredilenleri seçerse bu, onun nefsini arındırmaya ve onu kötülüklerden uzak tutmaya vesile olur. Bununla birlikte Şehîd-i Sânî ve diğerleri gibi şeriat yolundan ayrılmayan, Nevâsıb inancına meyletmeyen ve fırka-i nâciyeye yönünü çeviren adil fırkadan il-

---

[160] Fetih, 48/10.
[161] Mâide, 5/64.
[162] Rahmân, 55/27.
[163] Al-i İmrân, 3/7.
[164] *el-Usûl mine'l-kâfî*, 1/213.

miyle amel eden alimlerin durumunu bilenlerin de gördüğü gibi, burada istenecek en güzel şey şeriat dairesinde hareket etmek ve ömrü bu istikamette geçirmektir.

Alimlerimizin galibiyeti devam etmektedir ve düşmanlarımız kahrolmuştur. Alimlerimiz sayesinde Âl-i Muhammed'in dini yayılmıştır. Düşmanlarımızın elbisesi yenilgidir. Allah, Hakk nurunu söndürmek ve bâtılı yaymak isteyen herkese karşı bu dini korumuştur.

8. FASIL
[Sûfîlerin Şeriattan Nefret Etmeleri]

Daha sonraki süreçte mevcut tablo kayboldu ve işler; onların, söylediklerini, tevillerini ve uydurduklarını uygulama noktasına geldi. Hatta bazen kulaktan duyma bilgilerle, herhangi bir ayrım ve fark gözetmeksizin, şeriattan ve ehlinden nefret etme derecesine gelinceye kadar devam etti. Mensuplarının adlandırmasıyla bunlar *sûfiyye* adını kullandı. Yalnızca tasavvufa mensup olan kişi, bu adla anılıyordu. Yani iddiacı kendini bununla sınırlamış, mürit de bununla yetinmiştir. Bariz olan, genellikle ortada yalnızca ismin olmasıdır. Eğer ad, geçerli ve tutarlı bir temele dayanıyorsa, isimlendirme konusunda tartışma yoktur. Bu isim ise zikrettiğimiz fenalıkları içine almaktadır. Ortada kendisinde ve manasında hileyi kabul etmeyen; ehl-i iman arasında yaygın olan mezkûr sahteciliği barındırmayan; Kur'ân'ın, temiz bilgilerin, peygamberlerin ve masum imamların zikredildiği bir isim kalsaydı bu aldatmaca onun kapsamına girmeyecek, tasavvuf kavramından ve anlamından kaynaklanan bu kötülüklere de yol açmayacaktı. Tasavvuf kelimesinden ve manasından kaynaklanan bu sorunlar netice vermemiş, işin içine bir de hile girmiş, bunları fark etmeyene -hatta aklını kullanmazsa aklı başında olana da- karışıklıklar çıkmıştır.

Akıl ve idrakin ölçütü, şeriat ve şeriat ehline meyletmek ve onlardan nefret etmektir. Şeriattan nefret etmenin alameti de ehlinden nefret etmektir. Hatta bazı insanlar hayatlarını, dini ilimlerle ilgisi olmayan şeyler öğrenmek için bile harcayabilirler. O, kanun koyucuların kokusunu alan kimseye dahi meyletmez; bunlardan

bahseden bir kitaba bakmayı da aklından bile geçirmez. Böyle kişiler bazen de iddia ettikleri bir kusur nedeniyle şeriat ehline karşı nefret gösterirler. Bu, şeytanın hilesidir. Haddizatında şeriattan nefret ettiklerini ortaya koymalarında onlar için herhangi bir maslahat yoktur. Böylece şeriatı örtbas ettiler ve uygulayacakları bir zamana kadar ertelediler. Buna gerekçe olarak da şeriat ehlinin bozulduğunu ve eksikliğini gösterdiler. Şeriat uygulayıcılarının kusuru bir tarafa bırakılırsa, kanundan yoksun olmak, onu kötülemek ve ondan nefret etmek gerekmez.

Birden fazla kişiden, bazı meşhur kişilerin şeriat dışındaki ilimlerde faziletleri olduklarının söylendiğini duydum. Bunlardan birisine, "Neden hadis ve fıkıh kitaplarını okumuyorsun?" diye sorulduğunda, "Hadis okuduğumda nefsimin irtidata düşmesinden korkuyorum" şeklinde cevap vermiştir. Bir başkasına ise aynı şey söylenince; filozof ve benzerlerinin sözlerinden yakîne ve dinin hakikatine ulaşmış gibi, "Muhammed b. Meslem gibi birinin rivâyet ettiği haberlerden dîni nasıl öğrenir ve yakîni nasıl elde ederim?" şeklinde cevap vermiştir. Yine bunlardan olan başka birisinden, şeriat alimlerinin; hadisleri tevil ettikleri halde sûfîlerin sözlerini tevil etmemelerine şaşırdığı aktarıldı. Bu ve benzeri durumlar, şeriat kanunlarını bilmemekten yahut bir kısmını duymamaktan kaynaklanmaktadır.

Hadisin tevili bilinenden ibarettir; masum imam tarafından anlamı tayin edilir. Bu tür yorumlar önceden kararlaştırılan veya imamın mertebesine aykırı görünen vb. şeylerden kaynaklanmaz. İmamdan bu konuda bir şey alınırsa zayıflığından dolayı onu atmak yerine tevil ederler. Sûfîlerin sözleri -sûfîlerce masum imamın sözünden üstün de olsa- onlara göre, masum imamlarının sözleri gibi değildir. Şeriat hükümleri göz önünde bulundurulduğunda, fısk ve benzerî konularda zahirî mânânın gereği yerine getirilir. Onların kendi aralarındaki tevillere itibar edilmez. Tasavvuf iddiasında bulunanların birisi hakkında anlatıldığına göre mürit, "*Ancak sana kulluk eder ve yalnızca senden yardım dileriz*"[165] ayetini okuduğunda, aklına kendisinden ders aldığı pîrini getirir, onunla

[165] Fâtihâ, 1/4.

muhatap olur. Aynı şekilde bunu, pîrinin varlığı ile tevil ederse; ittihâd, hulûl ve vahdet-i vücûd ilkelerini göz önünde bulundurduğumuzda o Allah olmalıdır. Bundan muradın Allah'tan başkası olduğu açık iken, şeriat ehli onunla nasıl aynı fikirde olur? Zira bu konudaki hitap, herkesin bildiği Allah'tır. Dolayısıyla bahsettikleri şeyi getirme hevesleri onların maksatlarının -ittihâd, hulûl veya vahdet-i vücûd ıstılahlarına göre- Allah'tan başkası olduğunu gösterir. Şeriat ehlinin bunda hile yapması mümkün değildir. Onların mevcudâttan kastettiği Allah ise ve Allah'ın, mevcudâttan başka bir şey olmadığı şeklindeyse -zaruret-i dinin şeriatla açıklanması gerektiği ilkesine göre- bu onların, yaratıcının varlığını inkâr ettikleri anlamına gelir. Oysa Allah onların uydurdukları şey değildir. Şeriat ehli, Cenâb-ı Hakk'ın varlığını inkâr eden birinin küfrünü ilan etmemek için ne gibi bir mazeret sahibidirler? Çünkü onların ilahı, şeriat ehlinin ilahı değildir? İmâmiyye, Şeyh Muhyiddin'in Ebu Bekir'i arşta gördüğü hususunu tevil ederken nasıl bahane uydurur? Öte yandan onun mertebesinin peygamberlerden dahi üstün olduğunu hangi muhalif kabul eder? Hangi mü'min de Gazzâlî'nin, keşfin en üst derecelerine ulaştığını, sonra da masum imamdan bilgi almaya inananlara cevaben, *el-Munkız mine'd-dalâl*'ı yazdığını tasdik eder? Buna benzer hususlar çoktur ama tüm bunları burada nakletmeyeceğiz.

9. FASIL [Hz. Peygamber ve Hz. İsâ'nın Tasavvuf ve Sûfîler Aleyhine Sözleri]

Hz. Peygamber, (s.a.v.) Ebû Zerr'e yaptığı uzun bir nasihatte, sanki günümüzden bahsetmektedir. Hz. Peygamber, Ebû Zerr'e özetle şöyle demiştir: "Ey Ebû Zer! Ahir zamanda öyle bir kavim olacak ki yaz-kış yün giyerler ve böyle yapmanın, daha faziletli olduğunu düşünürler. Onlara, göklerin ve yerin melekleri lanet eder."[166] Bu, Varram b. Ebî Firâs ve diğerleri tarafından yukarıda bahsedilen rivayet zinciriyle nakledilmiştir ve meşhurdur. Öte yandan bu manadaki rivayetler; İsa'nın (a.s.) İncil'deki ve başka yerlerde-

[166] Şeyh Tûsî, *el-Emâlî*, (Kum: Dâru's-sekâfe, 1414), 539.

ki öğütleri ve hikmetleri arasında mevcuttur. Bu rivayetler meşhurdur ve alimlerimizin kitaplarında zikredilmektedir. Aşağıda bu rivayetlerden örnekler verilmiştir:

> Doğruyu söylemek gerekirse, insanların en kötüsü, dünya hayatını ilmine tercih eden, onu seven, onu isteyen ve elinden geldiğince insanları da bu yönde sevk etmeye çalışan alimdir. A'mâ, görmediği halde, güneşin nurunun enginliğinden ne yarar sağlar? Aynı şekilde alime, kendisiyle amel etmediği ilmi fayda sağlamaz. Nitekim çoğu ağacın meyvesi vardır, fakat hepsi faydalı değildir ve yenmez. Aynı şekilde pek çok alim var ama tamamının ilminden faydalanılmıyor. Öte yandan yeryüzü de geniş olmakla birlikte çoğu iskâna elverişli değildir. Yine pek çok kişi konuşuyor ancak onlarının sözlerinin tamamı doğru değildir. Öyleyse yün elbise giyen, başını yere eğip bu haliyle hatasını örtbas eden, kurtlar gibi kaşlarının altından bakış atan sahte âlimlerden sakının! Onların yaptıkları, sözleri ile çelişiyor. Devedikeninden üzüm, Ebû Cehil karpuzundan da incir hasat edilir mi? Aynı şekilde yalancı alimin sözü de etkili olmaz. Her konuşanın sözü, doğru değildir.[167]

Hz. İsâ'nın (a.s.) sözlerinden yapılan nakil burada sona erdi. Amel etmeyen her alimin durumunun Hz. İsa'nın sözlerinin kapsamına girdiği ve şeriat alimlerinin birçoğunun da bu kabilden olduğu söylense derim ki: İlmi ile amel etmeyenler hakkında -Hz. İsa'nın sözleri dışında- kudsî hadiste ve peygamberlerin ve imamların (a.s.) sözlerinde de dikkat çekici uyarılar vardır. Bununla birlikte şeriat alimleri, işlerinde gevşeklik göstermekte ve dünya sevgisine meyletmekteler. Bu grup alimler eskiden daha azdı. Çünkü onlar, ameldeki gevşeklikleri ile birlikte -kınansalar ve yaptıkları sebebiyle mazur görülmeseler de- amel yolunu terk etmenin yahut ilme inanmamanın aksine, yöntemleri ve ilme olan inançları sağlam, istikrarlı ve sarsılmaz kimselerdi. Özetle amelsiz adlandırıldığında veya amel olmadığında ilim bir temele dayan-

---

[167] Bk. İbn Şu'be Harrânî, *Tuhef-i Ukûl an Âli Rasûl,* (Kum: Câmiatü Müderrisîn, 1404), 503-504.

maz. Bu durum, "Uzun süre yol alsa da bir yere ulaşmaz" manasındaki atasözünde ifade edilmiştir. Birincisi iki çirkinin en çirkinini terk etmek, ikincisi en çirkinini takip etmektir.

Hz. İsâ'nın, فاحتفظوا من العلماء الكذبة (Yalancı alimlerden korunun…) sözündeki "ف" harfi isti'nâf yahut tefri' içindir. Birincisine göre, sanki şöyle deniyordu: Bu niteliklerle tanımladığınız alimlerin alâmeti nedir ki kendilerinden korunmak mümkün olsun? İkincisine göre ise onları tasvir eden ve durumlarını bildirenlerin bir şubesi ve açıklamasıdır. Sanki durumlarını açıkladıktan sonra şöyle demektedir: Onlar falandır, onlardan sakının! Bu husus açıktır ve bu meyanda bu konuşma cümlesinin nedeni, günümüzde çok sayıda kişinin Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürme gayretidir. Allah ise nurunu tamamlamaktan başka şeyi reddeder. O, yardım eden ve dinine yapılan hürmetsizlikten dinini koruyandır. Hidayet, O'nun dinindendir ve o bize yeterlidir.

10. FASIL [Sûfîlerin Ebû Abdullah'ın Yanına Gelerek Onun Yasakladıklarına Yönelik Sundukları Deliller]

Mevlânâ Cafer-i Sâdık'ın (a.s.) tasavvuf aleyhine getirdiği delillerin kısa bir özetini verelim: Onun Süfyân-ı Sevrî ve diğerlerine karşı getirdiği deliller meşhurdur ve dostlarımızın kitaplarında yer almaktadır. Bu rivayetlerden birine göre:

> Süfyân-ı Sevrî, Ebû Abdullah'ın yanına gittiği bir vakit, üzerinde beyaz kıyafetler gördü. Bir şeyin içine gömülmüş gibiydi. Ona, "Bu elbise senin elbiselerinden değil (sana münasip değil)" dedi. Ebû Abdullah Süfyân-ı Sevrî'ye şu cevabı verdi: "Beni dinle ve sana söylediklerimi düşün. Çünkü bid'at üzere değil de sünnet ve Hakk üzere ölürsen, söyleyeceklerim er geç senin hayrına olacaktır. Sana derim ki: Rasûlullah (s.a.v.) ıssız ve çorak topraklarda doğdu. Dünya (nimetleri) günahkârlara değil iyilere, münafıklara değil mü'minlere, kâfirlere değil Müslümanlara daha layıktır. O halde neyi inkâr ediyorsun Ey Süfyân! Allah'a yemin ederim ki, kendimi bildim bileli sabah-akşam başıma gelenle-

re şahit oldum. Allah'ın benim malım üzerinde hakkı vardır. Malımı ait olduğu yere koymamı emretti.

Dedi ki: Sonra ona zühd üzere yaşayan bir grup geldi ve insanları kendileri gibi kanaatkâr olmaya çağırdı. Ona dediler ki: Arkadaşımız senin sözüne karşı çıktı; ancak sen ona bir hüccet getirmedin. O, onlara "Delillerinizi getiriniz" dedi. Onlar da "Bizim delillerimiz Allah'ın kitabındandır" dediler. Onlara "Ondan delil getiriniz. Çünkü bir şeye tabi olmak ve onunla amel etmek için en doğru olan şey onu delillendirmektir" dedi. Onlar da Allah Teâlâ'nın, Peygamber'in (s.a.v.) ashabından bir kavim hakkındaki şu ayeti: "…*Kendileri ihtiyaç içinde bile olsalar onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecek onlardır*"[168] indirerek onları övdüğünü belirtmişlerdir. Ayrıca başka bir ayette "*Onlar, kendileri (yemek) istedikleri halde yiyeceği yoksula, yetime ve esire ikram ederler*"[169] buyurmuştur. Bize göre bu ayetler yeterlidir.

Bu suretle benim de uyduğum ve kendisiyle amel ettiğim doğruyu ortaya koydular.

Oturanlardan bir adam dedi ki: "Sizin güzel yemeklerden kaçındığınızı görüyoruz, fakat bununla birlikte insanlara mallarını ellerinden çıkarmaların emrediyorsunuz. Öte yandan onların mallarından kendiniz daha fazla faydalanıyorsunuz." Ebû Abdullah (a.s.) ona dedi ki: "Faydalanmadığın şeyi kendi adına bırak. Ey insanlar! Söyleyin bana, bu ümmetin içinden, Kur'ân'ın nâsih- mensûhu ve muhkem-müteşâbihi sebebiyle dalâlete düştüğüne ve helâk olduğuna dair bildiğiniz var mı?" Bunun üzerine ona, tamamı için bunun mümkün olmadığını söylediler.

Onlara dedi ki: "Bu noktaya nereden geliyorsunuz? Allah Rasûlü'nün hadisleri de böyledir. Aziz ve Celil olan Allah'ın haberlerinden bahsettiğiniz şeye gelince, O'nun kitabında, iyiliklerini bildirdiği insanlar hakkında bir ayet vardır. Helâl

---

[168] Haşr, 59/9.
[169] İnsân, 76/8.

ve caiz olanlar ondan yasaklanmadı ve mükâfatları Cenab-ı Hakk'a aittir. Allah (azze ve celle) onların yaptıklarının aksini emrettiği için O'nun emri onların fiillerini neshetti. Böylece Allah Teâlâ, müminlere bir rahmet olarak, kendilerinin, çoluk çocuklarının, zayıfların, ihtiyarların ve açlığa tahammül edemeyenlerin zarar görmemesine yönelik hikmetlerle yasaklar koydu. Başka ekmeğim yokken elimdeki ekmeği tasadduk edersem onlar zarar görür ve ölür. Bu meyanda Hz. Peygamber şöyle söylemiştir: Bir kimse beş hurmaya, beş dilim ekmeğe beş dinara veya dirheme sahip olsa ve onu harcamak istese yapacağı en faziletli şey, önce anne-babasına, ikinci olarak kendisine ve ailesine, üçüncü sırada fakir akrabalarına, dördüncü olarak ise ihtiyaç sahibi komşularına infak etmektir. Beşinci sırada Allah yolunda harcamaktır ki bu, ecri en az olan infaktır. Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat ederken çocukları küçük olan ve ölümü esnasında beş yahut altı kölesinden başka hiçbir bir şeyi olmadığı halde onları azat eden el-Ensârî için şöyle söylemiştir: Eğer bu durumu bana haber vermiş olsaydınız, onu Müslümanlarla birlikte defnetmeniz için sizi serbest bırakmazdım. O, böyle yaparak küçük çocukları insanlara el açar vaziyette bırakmaktadır.

Yine Ebû Abdullah şöyle söyledi: Babam bana Hz. Peygamber'in şu hadisini zikretti: Bakmakla yükümlü olduklarınızın en aşağısından başlayın. Kur'ân'da sizin sözlerinize cevaben Azîz ve hakîm olan Allah'ın emrettiği ve yasakladığı hususlar şu ayetle bildirilmiştir: "*Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır*."[170]

Görmüyor musun ki Allah Teâlâ, insanları kendilerine tercih etmekten başka bir şeye çağırdığını söylemektedir ve bunu yapanları müsrif olarak isimlendirmektedir. Hakk Teâlâ, Kur'ân'da "*Muhakkak ki o, israf edenleri sevmez*" buyurur ve bu yüzden de onları israftan ve cimrilikten menettiğini söyler. Ancak durum ikisi arasındadır. Kişi sahip olduğu her şeyi ver-

[170] Furkân, 25/67.

mez. Sonra rızkını vermesi için Allah'a dua eder. Ancak Hz. Peygamber'den gelen şu hadisi hesaba katmaz: Ümmetimden bazı kimselerin duası kabul olmaz. Bu kişiler şunlardır: Anababasına beddua eden kişi; herhangi bir kayıt ve şahit olmadığı halde malını getirmeyen borçluya beddua eden alacaklı; Allah'ın tavsiyesi üzere, karısını kendi iradesi ile salıverdiği halde arkasından beddua eden kişi ve rızık aramak için dışarı çıkmaksızın evinde oturarak, "Rabbim beni rızıklandır" diyen kişi. Allah (azze ve celle) bu kişiye "Kulum ben sana (rızık) aramanın yolunu göstererek bunun için uygun azalar vermedim mi? Bu hususlara riayet edersen benim ve senin aranda rızık talebi ve emrime uyma noktasında mazur olursun ve aileni himaye edersin. Ben dilersem seni rızıklandırır, dilersem geçimini dar ederim. Benim katımda mazur olmazsın" der. Allah, bolca mal ihsan ettiği halde bunu tamamen infak edip sonra da "Ya Rabbî, bana rızık ver!" diye dua eden adama Allah (azze ve celle), "Sana bol rızık vermedim mi? Yoksa sana emrettiğim şekilde malında tasarruf yapmadın mı ve israftan seni menettiğimde israf etmedin mi? " der. Ancak o kişi (kendini bu duruma düşürerek) merhamet dilenmeye başlar.

Sonra Allah, Peygamber'e (s.a.v.), nasıl infak edileceğini öğretti. Zira onun bir okka altını vardı. Onunla geceyi geçirmek istemedi ve onu tasadduk etti. Hiçbir şeyi kalmadı. Yanına o altından bir kısmını isteyen birisi geldi. Ancak üzerinde bir şey yoktu. Bunun üzerine dilenci onu kınadı. Verecek bir şeyi olmadığı için, o da üzüldü. O (s.a.v.) merhametli ve şefkatli biriydi. Allah (azze ve celle) peygamberine böyle durumlarda nasıl davranılacağını öğretti. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah, bu hususta şöyle buyurmaktadır: "*Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır ve üzülürsün*."[171] Hz. Peygamber, bu hususta şöyle buyurur: İnsanlar ister ve seni mazur görmez. Tüm malını verirsen, malını kaybedersin.

Bunlar Hz. Peygamber'in hadisleridir. Bu hadisler Kur'ân'ı; Kur'ân da bu hadislerin gereğini yapan mü'minleri tasdik eder.

---

[171] İsrâ, 17/29.

Hz. Ebûbekir'e vefat edeceği vakit vasiyet etmesi istenince o, "Beşte bir vasiyet ediyorum. Beşte bir çoktur. Zira Allah beşte birinden razı oldu" dedi. Böylece beşte bir vasiyet etti. Vefatı esnasında ise üçte birini verdi. Eğer üçte birin kendisi için hayırlı olduğunu bilseydi böyle vasiyet ederdi.

Sonra Selmân-ı Fârısî (r.a.) ve Ebû Zerr'i (r.a.) onun zühdü ile bilirsiniz. Örneğin Selmân bir hediye alsa, onu kabul eden birini bulana kadar dilini yorardı. Kendisine; "Ey Ebû Abdullah! Zühdünle bunları yapıyorsun. Ancak bugün mü yarın mı öleceğini bilmiyorsun" diyenlere cevaben o; "Ey cahiller! Fânî olan için korktuğunuz gibi benim adıma bâkî olanı neden dilemiyorsunuz? Güvendiği sağlam rızkı olmayan nefsin, sahibini bozduğunu ve rızkına kavuşursa rahatladığını bilmiyor musunuz?" derdi.

Ebû Zerr'in de develeri ve koyunları vardı. Ailesi et isterse, misafir geldiğinde yahut suya gelenlerden ihtiyaç içinde olanları gördüğünde onlardan keser ve bu etlerle onların ihtiyaçlarını giderirdi. Bu etleri onların arasında taksim ederdi. Kendisi de -herhangi bir üstünlük gözetmeksizin- onlardan biri gibi pay alırdı. Onlardan birisi et almaktan kaçınırsa Rasûlullah'ın (s.a.v.) böyle kimseler hakkında söylediklerini anlatırdı.

Selmân ve Ebû Zerr'in, kesmek üzere hiçbir şeye sahip olmadığına dair bize bir bilgi ulaşmadı. Oysa sen insanlara mallarını, elbiselerini elden çıkarmalarını emrediyor ve bu (temel) ihtiyaçlar hususunda onları kendi nefsine ve ailene tercih ediyorsun. Ey insanlar! Bilesiniz ki, babamın; atalarından rivayet edilen bir hadis-i şerîfe şaşırdığı kadar hiçbir şeye şaşırmadığını söylediğini duydum. Bu hadîste; makasla keser gibi cesedini dünyadan kesmenin, mü'min için -doğu ve batı arasındaki her şeye sahip bile olsa- en hayırlı şey olduğu bildirilmektedir. Bu bahiste zikrettiklerim yeterli mi; yoksa biraz daha ilave gerekli midir?

Allah'ın mü'minlere başlangıçta içlerinden bir adamın on müşrikle savaşmasını farz kıldığını ve onun, onlardan yüz çevirmeye hakkı olmadığını bilmiyor musunuz? Kim onlardan yüz çevirirse cehennemden yerini alır. Allah, kendi katın-

dan bir rahmet olarak onları, içinde bulundukları durumdan döndürdü. Sonra içlerinden bir adam müşriklerden iki kişiyle savaştı. Bunun üzerine bu iki kişi, 10 hükmünü neshetti.

Yine bana söyleyin! Sizden birisi, karısının nafakasının ödenmesi için, "Ben zâhidim ve hiçbir şeyim yok" dediğinde kadı, o adamın ücretini ödediğinde eğer, "Bu haksızlıktır" derseniz ehl-i İslâm size zulmetmiştir. "Bu adildir" derseniz de kendinize düşmanlık yapmış olursunuz. Sadaka verenlerin sadakalarının üçte birinden daha fazlasını ölüm anında geri veriyorsunuz.

Keşke bütün insanlar sizin gibi zâhid olsaydı. O zaman başkalarına ait şeylere ihtiyaç duymazlardı. Yeminlere keffâret vermek, adakları yerine getirmek gerekir. Altın, gümüş, hurma ve kuru üzümden verilen zekât; öte yandan zekâta konu olan deve, büyük baş hayvan, koyun ve benzerlerinden tasadduk etmek farzdır. Durum sizin dediğiniz gibi olsaydı -kendisi ihtiyaç içinde kıvransa bile- hiç kimsenin dünyadan kendisine verilenden başka bir şeyi elinde tutmaması gerekirdi. Tuttuğunuz yol öyle kötü ki Allah'ın Kitabı'nı, Hz. Peygamber'in sünnetini ve vahyedilen kitapla tasdik edilen hadisleri bilmeden insanları oraya sürüklediniz. Siz cehaletinizle onları reddettiniz. Kur'ân'ın tefsirine; nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih ve emir-nehiy gibi açılardan bakmayı ise terk ettiniz.

Bana söyleyin! Süleymân b. Dâvud Allah'tan, kendisinden sonra hiç kimsenin sahip olamayacağı bir krallık isterken neredeydiniz. O, doğruyu söyler ve onunla amel ederdi. Allah istediğini kendisine verdi. Biz Allah Teâlâ'nın Hz. Süleymân'ı (a.s.), ondan önceki herhangi birini, ona inanan bir mü'mini ve kendisinden önceki Hz. Dâvûd'u mülk ve saltanat sebebiyle suçladığını duymadık. Aynı şekilde Allah, sonradan Hz. Yûsuf'u da "*Beni ülkenin hazinelerine bakmakla görevlendir*! *Çünkü ben, iyi koruyucu ve bilgili biriyim*."[172] duası nedeniyle ayıplamadı. Hz. Yûsuf, Yemen'e kadar olan memlekete melik olarak seçilmişti. Bölge halkı, başlarına

---

[172] Yûsuf, 12/55.

> gelen kıtlık sebebiyle Yûsuf'tan (a.s.) yiyecek alıyorlardı. O da Hakk'ı söylüyor ve Hakk'la amel ediyordu. Onu, bu konuda kimsenin ayıpladığını da görmedik.
>
> Aynı şekilde Zülkarneyn de Allah'ı seven ve Allah'ın kendisini sevdiği bir kuldu. Onun için sebepler bir araya gelmişti. Böylece dünyanın doğusunun ve batısının hükümranlığını elde etmişti. Tüm bunlarla birlikte o da Hakk'ı söyler ve onunla amel ederdi. Kimsenin onu kınadığını da duymadık.
>
> O halde ey insanlar! Allah'ın mü'minler için uygun gördüğü ahlâk ile ahlâklanın. Allah'ın emir ve nehiy sınırlarında hareket edin. Sizde şüphe uyandıran ve hakkında bilgi sahibi olmadığınız şeyi bırakın. İlmi de ehline verin ki Allah katında mazur olasınız. Kur'ân ilimleri olan nâsih-mensûh ve muhkem-müteşâbih konularında ve Allah'ın Kur'an'da helal kıldıkları hakkında bilgi edinmeye çalışın. Böyle yaparsanız Allah'a yaklaşır, cehaletten de uzaklaşırsınız. Cehaleti cahillere bırakın. Zira onlar zaten çoktur. İlim erbabı ise azdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır.[173]

Rivayet burada sona erdi. Bu kıymetli söz; düşünen, onunla amel eden, nasihat ve uyarıda bulunanlar için yeterlidir. Bu sözle aynı zamanda dalâletin başı ezilir, dedikoduların önüne geçilir ve bid'at ehlinin süslemeleri ile onlara tabi olanlara geçit verilmez. Şiir:

> Seslendiğin kişide canlılık olsa duyarım. Lakin onda hayat yoktur.
>
> *Biz kimseye bir şeyi dayatmayız. Ancak işittiği ve düşünebildiği halde sözü çarpıtanı kınarız.*

Şu söz de ona (a.s.) aittir:

> Hevâsına tâbi olan ve kendi görüşüne hayranlık duyan kimse, halkın bayağılıklarını yücelterek bunlara istinaden birtakım uydurmalar yaptığını duyduğum kişi gibidir. Onunla, beni tanımadığı bir ortamda tanışmak ve durumunu ve ko-

---

[173] Yûsuf, 12/76.

numunu görmek istedim. Onu bir yerde gördüm ve örtüyle yüzümü kapatarak insanlardan uzak bir noktada durdum. Ona ve insanlara bakmaya başladım. Ortamdan uzaklaşmaya çalıştı ve yolunu değiştirerek insanlardan ayrıldı. Onu takip etmeye devam ettim. Çok geçmeden bir fırına uğradı. Fırıncıyı aldatarak iki somun ekmeğini çaldı. Bu duruma şaşırdım ve kendi kendime, bildiği bir şey olabileceğini söyledim. Sonra nar satan bir yere uğradı. Dükkân sahibinin bir boşluğunu kollamaya başladı. Uygun bir an bulunca da iki nar çaldı. Bu duruma da şaşırdım ancak yine kendi kendime, bildiği bir şey olabileceğini düşündüm. Öte yandan, içimden ona hırsızlık yaptıracak şey ne olabilir ki diye geçirdim. Sonra peşinden gitmeye devam ettim. Nihayet hasta bir adamın yanına geldi. Ekmekleri ve narları adamın eline verdi. Sonrasında yürümeye devam etti. Ben de peşinden devam ettim.

Çölde yeşillik bir bölgede durdu. Ona, "Ey Abdullah! Senin hakkında birtakım şeyler duydum ve seninle tanışmak istedim. Ancak sende benim kalbimde şüphe uyandıran bir durum gördüm. Kalbimi meşgul eden bu şüpheyle ilgili sormak istiyorum" dedim. O da "Nedir o?" diye sordu. Ona dedim ki: "Senin bir fırına uğrayıp oradan iki somun ekmek, sonra da nar satan birinden iki nar çaldığını gördüm." Bana, "Her şeyden önce sen kim olduğunu söyle!" diye sordu. Ben de "Muhammet Aleyhisselam ümmetinden bir âdem oğluyum" diye cevap verdim. Bana bu kez, "Kendinden bahset!" dedi. Bunun üzerine, "Allah Rasûlü'nün Ehl-i beyt'indenim" dedim. Sonra "Nerelisin?" diye sordu. "Medîneliyim" cevabını verdim. "Yoksa sen Cafer bin Muhammed bin Ali bin el-Hüseyin bin Ali bin Ebî Tâlib aleyhisselam mısın?" diye sordu. "Evet" dedim. Bunun üzerine bana, "Yaptığın taktirde seni şereflendirecek şeyleri bilmezken, babanın ve dedenin ilmini terk ederek soyunun şerefinin sana ne faydası olacak?" sorusunu yöneltti. "Ne kastediyorsun?" diye sordum. "Allah'ın kitabı Kur'ân'ı" cevabını verdi. "Peki Kur'ân'ın neyini bilmiyorum?" diye sorduğumda ise "*Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı ve-*

rilir. Kötülükle gelen kişiye ise getirdiğinin bir misli ile ceza verilir. Onlar haksızlığa uğratılmazlar"[174] ayetini okudu. Sonra da "Ben iki ekmeği çaldığımda iki kötülük, iki narı çaldığımda da iki kötülük, toplamda dört kötülük oldu. Çaldıklarımın her birini sadaka verdiğimde kırk sevap oldu ve kırk kötülüğün dördü eksiltildi ve bana otuz altı iyilik kaldı" diye izah etti. Ben ona cevaben, "Annen seni kaybetsin, sen Allah'ın kitabından habersizsin. Sen Hakk Te'âlâ'nın, 'Allah ancak takva sahiplerinden kabul eder'[175] buyurduğunu duymadın mı? Senin iki ekmek çalman iki günah, iki nar çalman da iki kötülük olması gibi, onları sahibinden habersiz başkasına vermen de üzerine dört kötülük eklemektir. Bu durumda sen dört kötülüğe kırk iyilik yerine dört kötülük daha ekledin" dedim. Bunun üzerine bana bağırmaya başladı. Ben de arkamı dönüp ondan ayrıldım.[176]

Sâdık (a.s.) şöyle buyurmuştur: "Bunun gibi çirkin ve kınanacak teville dalalete düşüyorlar ve hadisleri saptırıyorlar.[177]

11. FASIL [Ali b. Hüseyin'in (a.s.) Dini İlimlerden Bazı Meseleler Hakkındaki Sözleri]

Mevlânâ Rızâ'dan yapılan bir rivayete göre Ali b. Hüseyin (a.s.) şöyle söylemiştir: Eğitimli, gidişatı düzgün, konuşması olgun, hareketleri samimi görünen birisini gördüğünüzde bu durum sizi yavaş yavaş aldatmasın. Pek çok insan, niyetinin zayıflığı, zillet ve kalp korkaklığı yüzünden dünyaya dalma ve ondan haram kılınan şeyleri işleme konusunda acizdir? Dış görünüş aldatıcı olabilmektedir. Bu tür kişiler, haramı işleme imkânı bulunca saldırırlar. Böyle birini, haram maldan sakınırken bulduğunuzda bu durum sizi aldatmasın. İnsanların arzuları çeşit çeşittir. Çok bile olsa, kaç kişi haram malı açığa çıkarıyor? Kendini hara-

---

[174] En'âm, 6/160.
[175] Mâide, 5/27.
[176] Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Askerî, *Tefsîr* (Kum: İ'timâd, 1433), 57-58; Tabersî, *el-İhticâc*, 2/112-114.
[177] el-Askerî, *Tefsîr*, 59.

ma sürükleyen nice insanlar vardır. Bu hal üzere olan kişiyi bulduğunuzda, akıl tutulmasından vazgeçip akl-ı selîme döndüğünü görene kadar ondan sakının. Onun cahilliği ile bozduğu, aklıyla düzelttiğinden daha fazladır.

Onu akl-ı selîm üzere bulduğunda da bu durum seni aldatmasın. Zira bazen de aklı başında olmakla birlikte hevası ile hareket edebilir. Bu durumda bâtıl hükümdarlara olan sevgisine yahut onlardan yüz çevirip çevirmemesine bakmalısın. Çünkü insanlardan öyleleri vardır ki, dünyayı ve ahireti kaybedip, dünya için dünyayı terk ederler. Böyle bir kimse ise sahte bir hükümdarlık zevkinin, mal ve helal nimetlerin zevkinden daha iyi olduğuna inanır. "Ona, '*Allah'tan kork!' denildiğinde gurur onu daha da günaha sürükler. Artık ona cehennem yeter ve orası ne kötü bir gidiş yeridir*"[178] buyruğu kendisine hatırlatıldığında bile, hükümranlık uğruna her şeyi terk eder. O, rastgele iş yapar ve yaptığı ilk hata, onu zararın en uç noktalarına götürür. Rabbi kendisinin hayatı boyunca güç yetiremeyeceği isteğini yerine getirir. O, Allah'ın haram kıldıklarını helal, helal kıldıklarını da haram sayar. Uğruna perişan olduğu hükümdarlığı kendisine verdiğinizde dininden neyi kaçırdığına aldırış etmez. Allah böyle kişileri gazabına uğratır ve lanetler. Ayrıca onlar için alçaltıcı bir azap hazırlar.

Bununla birlikte Allah adamı olan kişi, hevasını Allah'ın emrine tâbi kılan ve gücünü Allah'ın rızasında sarf edendir. Ebedî izzete ulaşma noktasında Hakk ile alçalmayı, bâtıldaki izzetten daha uygun görür. Sıkıntısına katlanabileceği az zararın, kendisini yok etmeyen veya tüketmeyen bir yurtta ebedi mutluluğa götüreceğini bilir. Yine nefsinin çoğu isteğini elde etmek için hevâsına uymanın da onu dinmeyen, kesintisiz bir azaba sürükleyeceğinin farkındadır. O, en hayırlı insandır. O halde onun sünnetine sarılın ve ken-

[178] Bakara, 2/206.

disine uyun. Onunla Rabbinize yönelin ve yalvarın, çünkü onun duası reddedilmez ve geri çevrilmez.[179]

12. FASIL
[Ebû Muhammed Askerî'nin Ulemâ Hakkındaki Sözleri]

Efendimiz Ebû Muhammed el-Askerî'den (salavâtullahi aleyhi) rivayet edilen bir sözde de onlardan uzak durmanın emredilmesinden sonra, onları taklit etmek ve onlara ilgi göstermek menedilmiştir. Rivayet uzundur. İsteyen onu Tabersî'nin (r.a.) *el-İhticâc* kitabında bulabilir:

> Halkın, fakihlerden nefsini ve dinini koruyarak, hevâsına uymaksızın Allah'ın emrine itaat eden kimseyi taklit etmesi gerekir. Ancak bu hepsi için değil, bazı Şiî fakihler için geçerlidir. Kim Sünnî fakihler gibi çirkin davranışlarda bulunur ve fıska düşerse, ondan hiçbir şey kabul etmeyin. Ehl-i Beyt'in bizden aldıklarında çokça karışıklık olmuştur. Zira bizden fısk rivayet ediyorlar, cehaletleri nedeniyle onu çarpıtıyorlar ve yanlış yönlendirme yapıyorlar. Bazıları da dünya mallarından rızıklarını, cehennem ateşine sürükleyerek hakkımızda yalan söylüyorlar. İçlerinde, hakkımızda yaptıkları şahitlikleri kabul edilmeyecek kadar sahtekârlar var. Bizim doğru ilimlerimizden bir kısmını öğrenip, Şiîlerimizin yanında ona yöneliyorlar. İçimizdeki düzenbazların yanında da bizi küçük düşürüyorlar. Sonra da bizim kat kat berî olduğumuz yalanları bize izafe ediyorlar.
>
> İtaatkâr Şiîlerimiz ise bunların, bizim ilmimizin parçası olduğunu kabul ettiler. Onlar böylece hem kendileri aldandılar hem de başkalarını saptırdılar. Onların zayıf Şiîlerimize verdiği zarar, Yezîd ordusunun Hüseyin bin Ali'ye verdiğinden (ona ve ashabına selâm olsun) daha büyüktür. Onların canlarını ve mallarını çalarlar. Onlar, ruhları ve malları çalan taklitçi, düzenbaz, kötü alimlerdir. Onlar, bizim kendilerine dost olduğumuzdan şüphe duyar, düşmanla-

[179] el-Askerî, *Tefsîr*, 65-67; Tabersî, *el-İhticâc*, 47-48.

rımızı da düşman sayarlar. Zayıf Şiîlerimizi şek ve şüpheye düşürürler. Böylece onları saptırırlar ve onların doğru yolu bulmalarına engel olurlar.

Açıkçası Allah Teâlâ, bu insanların kalbindeki isteğini bildiği kimseleri, bu aldatıcı kâfirin eline bırakmadı. Sonra Allah kendisinden kabul edecek ve onun için dünya ve ahiret nimetlerini toplayacaktır. Allah, kendini dalalete sürükleyenler için dünyada bir lanet ve ahirette de azap getirir.

Ebû Muhammed, sonrasında Rasûlullah'ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu aktardı: Bizim yolumuzdan saptıran, yollarımızı kesen, hasımlarımıza bizim isimlerimizle seslenen, muhaliflerimize de bizim lakaplarımızla hitap eden, onlara duâ eden ümmetimizin şer âlimleri, kendileri lânete müstahak oldukları halde bize lânet ediyorlar. Biz ise onlardan müstağni davranarak Allah'ın lütufları ve Allah ve mukarreb meleklerinin salavâtı ile yetiniriz.

Sonra kendisine, "Mü'minlerin emirine, (a.s.) hidayet imamlarından ve zulmet kandillerinden sonra Allah'ın yarattıklarının en hayırlısı kimdir" diye sorulduğunu söyledi. O, bu soruya "Eğer sâlihlerdense alimlerdir" cevabını verdiğini aktardı.

Sonra da ona, "Şeytan, Firavun ve Semûd'dan sonra ve sizin isimlerinizle çağrılan, lakaplarınızla anılan, yerlerinizi işgal eden ve memleketlerinizde emirlik kuranların ardından Allah'ın yarattığı en şerli kişi kimdir?" diye sorulduğunu; buna cevaben de "Bozuldukları için batılı öne çıkararak hakikati gizleyen alimlerdir" dediğini aktardı. Sonra da şunları ilave etti:

Böyle kimseler hakkında Allah azze ve celle şöyle buyurmuştur: "…*Onlara hem Allah hem de lanet okuyanlar lanet eder. Tevbe edenler bunun dışındadır*…"[180][181]

---

[180] Bakara 159-160.

[181] el-Askerî, *Tefsîr*, 274-276; Tabersî, *el-İhticâc*, 263-265.

Hatime [Sûfîlere ve Fakîhlere Nasihatler]

Hatime iki nasihat içermektedir. Bunlardan birincisi sûfiyye içindir. İkincisi ise şeriat ehline yöneliktir.

Birinci Nasihat [Sûfîlere Yöneliktir]: Ey muhannesler![182] Neden vicdanınızda olanı açığa vurup içinizde tuttuklarınızı açıklamıyorsunuz? Böyle yaptığınız için sizde gizli olanlar ortaya çıkmıyor ve bâtında kalanlar görünmüyor. Bu şeytan, sancağını gerdi ve oklarını size ayarladı. İnsanlardan ve cinlerden sizi kıymetsiz şeylere teşvik ederek bayağı işlerle uğraşmanız için çalışan palavracıları sizin emrinize verdi. O sizin için anlaşmalar yaptı, hilelerle sizi aldattı. Artık gafletten ve uykudan uyanın. Sarhoşluktan ayılın. İddialarınızı ortaya dökerek kötülüklerinizi açığa vurun. O zaman şimdiki gibi elinize düşen olmayacak. Şu an olduğu şekilde askerlerden, yardımcılarınızdan ve Müslümanlardan gören ve işitenlerin iplerini elinize alıp onlardan inkâra ve acıya düşen olmayacak. Arkadaşlarınızdan ve komşularınızdan kimse, dünyadaki mevkiinin ve itibarının düşmesinden korkmayacak. O halde zaman, çılgınlığından uyanmadan acele edin. Bu suretle durumun değişmesi, sarhoşluktan ayılarak iyilere yardım etmek, uykudan uyanmak ve gafletten doğru yola girmek mümkün olabilir. Bu fırsatı değerlendirin ve boğazınızda düğümlenen yumruyu çıkarın. Çoğunlukla size tabi olanlar ayak takımı, yandaşlarınız çığırtkan, askerleriniz de günahkâr kişilerden oluşmaktadır. Peki ya bu isteksizlik nedir?

Sizden önceki asırlarda, sizin iddia ettiğiniz delillerden uzak ve mucizeler konusunda yetersiz oldukları halde, ilahlık iddiasında bulunanların olduğu dönemler geçti. Eğer peygamberlik iddiasına inerseniz, iddia ettiğiniz şey peygamberlerin ve velîlerin mertebesinden üstün olduğu halde, onlar size teslim olurlar ve bu işi size tebliğ etmeye çabalarlar. Taşlara tapan bir kavim duymadınız mı ki siz kulların yanında onlardan daha büyüksünüz ve gök cisimlerine tapan bir kavim duymadınız mı? Sizin kerametlerinizden

[182] Kadın tabiatlı, kadına benzeyen.

hangisi ondan sadır olur? Bu nasihatin içeriğine adil kişi inanır. Kibirli ve katı düşünceli olan kimse ise onu inkâr eder.

İkinci Nasihat [Şeriat Ehline Yöneliktir]: Ey din kardeşlerim, şeriatın güvenceleri ve apaçık yoldan giderek çirkin şeyleri terk edenler! Ey Allah'ın dinini kötü düşünce sahiplerinin şerrinden koruyanlar! İmamlarına ve seyyitlerine uyanlar, onların örf ve adetlerine bağlı kalarak başkalarının yolundan ayrılanlar! Onların hidayet nurlarıyla doğru yola girmek isteyenler, izlerinden gidenler ve nurlarından yararlananlar! Sapkınlıklarıyla Hakk'tan sapan fırkaların yoluna uyanların aksine, ehl-i bid'atı ve bozuk fantezi sahiplerini terk edenler! Hidayet sancağını açarak dalâlet ve azgınlık çaputlarını dürenler! Ahiret ticaretinde kazançta olanlar ve dünyanın rezilliklerinden uzak kalanlar! "*...Dünya hayatı sizi sakın aldatmasın. Çok aldatıcı (şeytan) sizi Allah hakkında aldatmasın*! *Şüphesiz şeytan sizin için bir düşmandır. O halde siz de onu düşman belleyin. O, kendisine uyacak olanlara yakıcı ateşe girmeleri için çağrıda bulunur*."[183]

Dünyanın önemsizliğini düşünün ve en yüksek derecedeki önderlerinize uyun. Dünya onların lehine değil aleyhine idi. Şeytan, dalâlet ve azgınlık yolunda gidenlerin yardımcısıdır. Yolun istikameti ve dinin selameti açısından -üzerinde bulunduğunuz- mevcut gidişatınızı koruyun. Allah'ın güçlü ve sağlam ipinin düğümlerine sımsıkı sarılın ve lanetlenmiş İblis'in ve sapık insan cinlerinin fitnesinden sakının. Dünya, sonsuza dek sürmez, çoğu kişi de onun bir imtihan olduğuna inanmaz. Allah'tan, imanınızda sabit kadem olmayı ve sizi şeytanın vesveselerinden uzak tutmasını isteyin. Sizler, takvaya bağlı kalmalı, Allah'ın sevdiği ve razı olduğu şeylerde muvaffakiyet istemeli, sizden istediklerine karşı hevesli olmalı, hatalarınızdan dolayı da pişmanlık duymalısınız.

Allah'ın lütfundan, kereminden ve ihsanından isteyin. Bu dinin bekası, inatçı din düşmanlarının şerrinin uzaklaştırılması, dine saldıranlara karşı onun kılıcıyla galibiyet elde etmek ve geçmiş din büyüklerinin yolundan giderek muvaffakiyeti sürdürmek için dua edin. Onlar büyük gayret sarf ederek Allah'ın tevfîki ile bu

[183] Fâtır 35/5-6.

temiz şeriatı ve nurlu Hanîf dini bugüne taşıdılar, onu güçlendirdiler, ahkâmını düzenlediler, yollarını kolaylaştırdılar, insanların hidayeti için alimlerinden yardım istediler ve rehberlik yaptılar. Şükürler olsun ki dinin nurları aydınlandı, çiçekleri açtı, ayları ve güneşleri parladı, dinin yüceliği ile üzerindeki uğursuzluklar dağıldı, düşmanlarına rağmen bu din ayağa kalktı.

İnatçılar kendini de paralasa Mehdî'nin (Rahmanın en güzel salavâtı onun ve atalarının üzerine olsun) hürmetine bu üstünlük, desteklenerek galip gelecektir. Sultanımız bunda muvaffak olmaya devam etmekte, kendi yolundan şaşmamakta ve kendisinin itikadında hastalık olduğunu iddia edenlerin tavırlarına aldırış etmemektedir. Cenâb-ı Hakk, onu korusun ve desteklesin! Düşmanını ise bastırsın ve mağlup etsin! Bu duaya, "âmin" diyen kişinin sevincini daim etsin!

Bu, insanları kapsayan bir duadır. Allah'a hamdolsun; Allah'ın salât ve selâmı, kendisinden sonra peygamber bulunmayan Hz. Muhammed'e ve onun pâk ailesinin tamamının üzerine olsun.

Risâle, 1070 yılının Cemâziyelevvel ayının dokuzuncu gecesi, müellifinin -Allah ona lütuf ve keremi ile muamele etsin, varlığı ve lütfu ile kusurlarını affetsin- hattı ile tamamlanmıştır. Her kim, bunun üzerinde düşünürse, müellifin eseri yazma amacının, yalnızca dine ve onun mensuplarına destek olmak olduğunu anlayacaktır. Doğru yola ileten Allah'tır, O bize yeter ve ne güzel vekildir.

MÜLḪİḲÂTÜ'S-SİHÂMİ'L-MÂRİḲA
SİHÂMÜ'L-MÂRİKA'YA İLAVE

[Şiî ve Sünnî Alimlerin Tasavvuf Eleştirileri]

[Şiî Alimlerin Tasavvuf Eleştirileri]

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Risalenin eki olan bu kısım, alimlerimizin (r.a.) ve bu makamdaki diğer kimselerin sözlerini içermektedir. Hakk ehlinin şeyhi, şeyhimiz, eş-Şeyhu'l-Müfîd Mühammed b. Muhammed b. Nu'mân'ın (kaddesallahu rûhahû), *Kitâbü'r-red 'alâ ashâbi'l-Hallâc*[184] isimli eserinde zikrettikleri de bu kabildendir. Eserin bir kısmını ben de gördüm. Eser, meşhurdur ve Tûsî'nin ve Necâşî'nin fihristlerinde zikredilmiştir. *Kitâbü'r-red 'alâ ashâbi'l-Hallâc*'ın gördüğüm sayfalarında şu ifadelere yer verilir:

> Biliniz ki (Allah sizi desteklesin) bu alemin çoğu sözlerinin zahirinde açık bir şekilde imamete bağlı iken fiilleri, özü itibarıyla çirkindir. Takva ve imanlarını ilan eder, küfür ve düşmanlıklarını saklarlar. Din üzerinden dünyaya dalarlar. Allah'ın dinini inkâr ve Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) ailesine karşı inat ederek zayıf ve mazlum müminlerin kalplerine şüphe sokarlar.

---

[184] Bu eser günümüze ulaşmamıştır.

Yine şu cümleler de o risaledendir:

> Bu sebeple Hallâciyye'nin, fırka-i nâciyenin zayıflarını saptırma gayretlerini görünce, zayıflar Hallâciyye'nin sözlerindeki aldatmacalara ve onların kurtuluş yolundan yüz çevirmelerine aldanmasınlar diye, onların dalaletlerini engellemeye ve iddialarını reddetmeye yöneldik. *Kitâbü'r-red 'alâ Ashâbi'l-Hallâc* isimli bu eserin ilk cüz'ünün mukaddimesinde geçtiği üzere, onlar (ashâbü'l-Hallâc) yoldan sapmakta ve saptırmakta, kandırmacayla sözde Allah sevgisinde ısrar etmekte, fiillerinde ve akîdelerinde ise O'na şiddetle düşmanlık yapmaktadırlar.

Mezkûr kitaptan gördüğüm kısım bitti. Allah'tan eserin tamamını görmeyi bahşetmesini dilerim.

Müfîd'in mezkûr kitabında el-Hâdî'den (a.s.) naklen şu rivayeti gördüm. O, kendisine ashâbü'l-Hallâc'ın haline, gınâ dinlemelerine, alkışlarına, rakslarına, bağırmalarına ve şuurlarını kaybetmiş gibi hallerine dair yöneltilen soruya şu cevabı vermiştir:

> Onların tamamı riyakâr ve hilekardırlar. Bu işlerle sadece insanları aldatmak için iştigal etmektedirler. Yaptıkları şeytandandır, onlar da şeytana tabi olmuşlardır. Ona, "Ey Allah Rasûlü'nün oğlu! 'Bu kişiler, o işleri yaparken bazen bizim şuurumuz olmuyor' diyorlar, denilince O (a.s.), "*Onlar Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya çalışırlar. Oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında değillerdir*"[185] ayetini okudu.

Mezkûr kitapta çeşitli tariklerle zikredildiğine göre:

> Câbir el-Ca'fî dedi ki: el-Bâkır'a (a.s.), "Bir kavim Kur'ân'dan ya da hadisten bir şey naklettiğinde onlardan birisi çarpılmış gibi olur; öyle ki biz onun elleri ve ayakları kesilse hissetmeyeceğini düşünürdük." Bunun üzerine Ebû Ca'fer; "Sübhanallah bu şeytandandır. Bu yumuşaklık, rikkat ve korku olarak nitelendirilen durum değildir" diye karşılık verdi.[186]

Yine adı geçen kitapta, onları yermeye dair bahislere yer ver-

---

[185] Bakara 2/9.
[186] *Usûlu'l-Kâfî*, 2/616-617.

miş ve şunu söylemiştir: “Gınâ ve semâyı ilk ihdas eden ve bunlarla iştigal edenlerin Kâbil’in evlatlarıdır.”

Hâdî ila’n-necât min Cem‘î’l-mühlikât isimli kitabında İbn Hamza (Allah ona rahmet eylesin), Şeyh Müfîd ve mütekaddimînden başka alimlerden, onları yeren birçok haber nakletmiş ve şöyle demiştir:

> Hasılı Muâviye, bevl edemez oldu, acısının şiddetinden ayağa kalkıp dönüyordu ve şuursuzca hareketler yapıyordu. Benî Ümeyye’den bir cemaat ve onların büyükleri, Muâviye’ye olan muhabbetlerini göstermek için onun yaptığı gibi yapıp, “Allah! Allah!” diyerek, yere kapanıp onun şifa bulması için Allah’a dua ediyorlardı. Onun acısı dindiğinde de gınâ, def çalmak, alkış tutmak ve raks etmek gibi fiillerle iştigal ediyorlardı ki bu fiiller, cahiliyede meşhurdu. Cahiliyye bid‘atını ihya etmek, Muâviye’nin alışkanlığıydı. O, cahiliye döneminde iken bu fiilleri yapardı ve bunlarla meşhurdu. Benî Ümeyye’nin son zamanlarında Ebû Hâşim el-Kûfî, Muâviye’nin bid‘atını ihya etmek için bu bid‘ata sarıldı ve Muâviye’nin bu fiillerle iştigal ettiğini zikretti. Sonra bununla insanlar arasında meşhur oldu ve Hallâciyye fırkası ortaya çıktı.

Şeyh Ca‘fer b. Muhammed ed- ed-Dûrîstî (Allah ona rahmet eylesin) *Kitâbü’l-i‘tikâd’*da el-Hulûl ve’l-İttihâd bahsiyle ilgili şöyle demiştir:

> Zekilik ve feraset iddiasında bulunanların, bid‘at fırkaların en rezili, Hallâciyye şubelerinin da en aşağısı olan Zerrâkıyye’nin hilelerine aldanmaları ne kadar da gariptir. Onlar Zerrâkıyye’nin çirkin bid‘atları, rezil ve pis işleri hakkında düşünmezler. Onların kaval eşliğinde kendi kendilerine tehlîl yapmalarına, cariyeler gibi şiir teganni etmelerine o şiirleri evrâd ve ezkârla terkip etmelerine, dağdaki ayılar gibi raks etmelerine ve sefihlerden hilelerle çıkar elde etmelerine bakmazlar. Ancak mesele bundan ibaret değildir. “*Bu dünyada kör olan âhirette de kördür; o kimse yolunu şaşırmıştır.*”[187]

---

[187] İsrâ 17-72.

Allâme [el-Hillî]'ye (Allah ruhunu takdis eylesin) nispet edilen *Keşkûl* isimli kitapta, şu uzun sözleri gördüm:

> Onların kendisine müracaat ettikleri ve davalarını götürdükleri, iblisi deccâlden ayıramayan, Hakk ile muhâli tefrik edemeyen, cennet ashabını cehennem ashabından ayıramayan, Allah'ın kullarından az olanların çok olanlar üzerindeki faziletini anlamayan, köyler ve dağlardaki şeyhleri ve onların kerametlerini zikretmekten keyif alan, köy ve şehirlerde uzlete çekilenlerin faziletlerini ve farklı velayet derecelerini dinlemekten hoşlanan, abide kadınların mucizelerini uzun uzun ve abartarak anlatan, fakat Ali, Hasan, Hüseyin ve onların çocukları olan imamlardan ona tabi olanlar hakkında bir kelam işittiğinde yüzünün rengi değişen, gözleri kısılan, yüzü kızaran, dudakları beyazlayan, göz kapakları seğiren ve saçmalamaya başlayan imamları vardır. Onlar şöyle derler: Rafızîlerin hadislerinden ve hayra delalet edenler hariç selefin rivayet ettiği çelişkili hadislerden sıyrılmamız gerekir. Selef, yalnızca hayır üzere idi. Onlar, Muhâcir ile Ensâr arasında geçen münakaşaları, mücadeleleri, yükümlülükleri hafife aldıklarını, ahkâmı bozduklarını ve nebevî velâyet sahibi Ali bin Ebî Talib'e karşı inatlaşarak bazı Haşimîlere karşı Kureyşli Araplara katıldıklarını bilmezler. İşte bu fesad, o fesadın meyvesidir.[188]

Nitekim bu hususta o şöyle söyledi:

> Dervişlere/Kalenderîlere (المتقشف) gelince onlar cahiller nezdinde yapmacık da olsa uzun sakallarıyla, mütevazi duruşlarıyla ve mezhebinin avamından görünmeleriyle, Allah ve O'nun cenneti anıldığında şevkle; cehennem ve azaptan bahsedildiği anda korkuyla kendinden geçmeleriyle, delicesine ve fütursuzca kendini onların arasına atmalarıyla bilinirler. Kimine sağ eliyle, kimine sol eliyle tokat atar, omzuyla bi-

[188] Bu ibareler, *Keşkûl*'ün matbu nüshasında bulunmamaktadır. Fakat Kitabhâne-i Meclis-i Şurâ-yi İslâmî'de bulunan 1289 numaralı yazma nüshada yer almaktadır. bk. Haydar el-Âmulî, *el-Keşkûl fîmâ cerâ alâ âli'r-resûl*, (Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şurâ-yi İslâmî, 1289/2), 316a-b.

> rinin burnunu kırar, tüm vücuduyla başkasının omurgasına vurur, kimisine de köpürterek çoğalttığı salyayı tükürür. Bazısının aptallığıyla alay ederek malını yer; hizmetkârları ve öğrencileriyle, şarkılar ve danslar eşliğinde sarhoş edici şeyler içer. Daha öyle şeyler var ki, burada o saygısızlıkları/edepsizlikleri tüm ayrıntılarıyla yazmak çirkin düşer. O kişi şöyle söyler: "Bir mecliste veya toplantıda ihtilaf meydana gelse biz tabi oluruz [ihtilafın parçası olmayız] ve yeni bir şey ortaya atmayız. Bizden öncekilerin bütün fiil ve hallerinde teslim olmak ve rıza göstermekten başka bir şey yapmayız."[189]

Keşkûl'den yaptığım nakil burada sona erdi.

Allâme'nin *Nehcü'l-Hakk ve Keşfü's-sıdk* adlı eserinde şunları söylediğini gördüm:

> Altıncı bahis: Allah başka bir şeye hulûl etmez. Çünkü katî olarak bilinmektedir ki hal, bir mahale ihtiyaç duyar. Başka bir şeye ihtiyaç duyan her şeyin mümkün olduğu zorunlu bilgidir. Eğer Allah Teâlâ, kendisinden başka bir şeyde mevcutsa, onun vücûbunu değil imkânını gerektirir, bu da imkansızdır. Cumhûr'a mensup sûfîler buna muhalefet etmişler ve Allah'ın, ariflerin bedenlerinde hulûl etmesini caiz görmüşlerdir. Haşa! Allah Teâlâ bunlardan münezzehtir.
>
> Müşahedelerinden dolayı kutsanan bu şeyhlerin, Rabblerine nasıl inandıklarına, hulûl ve ittihada nasıl cevaz verdiklerine, raks, alkış ve gınâyı kulluk maksatlı kullanışlarına bir bak! Yüce Allah, bu tarz inkârcı câhilî anlayışı, "*Onların Beytullah yanındaki duaları da ıslık çalmak ve el çırpmaktan başka bir şey değildir*"[190] ayeti ile kınamıştır: Hangi gaflet, Allah'a kulluk edenleri taktir eden bir kimsenin, kâfirleri kınama konusundaki gafletinden daha evlâdır? "*Kör olan gözler değil göğüs kafesindeki kalplerdir*."[191]

---

[189] bk. Haydar el-Âmulî, *el-Keşkûl fîmâ cerâ alâ âli'r-resûl*, (Necef: Menşûrâtu'l-Matbaati'l-Haydariyye, 1372), 196.

[190] Enfâl 8/35.

[191] Hacc, 22/46.

> Mevlânâ el-Hüseyin'in (a.s.) kabrinde bir grup sûfî gördüm. Akşam namazı kıldılar. Ancak içlerinden birisi namaz kılmayıp oturdu. Bir saat sonra aynı kişi hariç hepsi yatsı namazı kıldı. Onlardan birisine o kişinin namazı kılmama sebebini sordum. Bana cevaben, "Bu şahsın namaz kılmasına ne gerek var! O, Hakk'a vâsıl olmuştur. Onunla Allah arasına perde çekmek caiz mi?" diye sordu. "Hayır" dedim. Bunun üzerine o, "Namaz, kul ile Rabbi arasında bir perdedir" dedi.
>
> Öyleyse ey âkil kimse, bu insanlara ve -daha önce de belirtildiği gibi- onların Allah hakkındaki inançlarına, ibadetlerine ve namaz kılmama hususundaki gerekçelerine bir bak! Buna rağmen onlar nezdinde bu kişiler abdâllardandır, fakat esasta onlar cahilin de cahilidirler.[192]

Nehcü'l-Hakk'ın beşinci bahsi'nde de şunları söylemiştir:

> O, başkasıyla ittihâd etmez. Zorunluluk ittihâdın geçersizliğini gerektirir. Zira iki şeyin tek bir şey olması düşünülemez. Cumhûr'a mensup sûfîlerden bir cemaat buna muhalefet ettiler ve Allah'ın ariflerin bedenlerinde ittihâd ettiğine hükmettiler. Hatta bazıları, "Allah, vucûdun bizzat kendisidir ve her mevcûd Yüce Allah'tır" diyecek kadar haddi aştılar. Bu düşünce küfür ve iihâdın ta kendisidir. Bâtıl hevâ ehlini bırakıp Ehl-i beyt'e uymayı bize lütfeden Allah'a hamdolsun.[193]

Nehcü'l-Hakk müellifinin -makamı yüce olsun- sözü burada bitti. Müellif, "Sûfîlerden bir kesim" ifadesi ile onlardan bazılarının tenasüh, bazılarının hulûl itikadına sahip olduğunu "Cumhûr'dan" ifadesi ile de bu sûfî fırkanın, cumhur içinde yer aldığını dile getirmektedir, onların itikadı bu şekildedir, bunun üzerine düşün!

Muhakkik Ali b. Abdül'âl el-Kerkî'nin oğlu Şeyh Hasan'ın *Umdetü'makâl fî küfri ehli'd-dalâl* isimli eserinde şu ifadeleri gördüm:

---

[192] bk. Allâme el-Hillî, *Nehcü'l-ḥaḳ ve keşfü'ṣ-ṣıdḳ*, (Beyrut: Dârü'l-Lübnânî, Mektebetü'l-Medrese, 1982), 58-59.

[193] Allâme el-Hillî, *Nehcü'l-ḥaḳ ve keşfü'ṣ-ṣıdḳ*, 57.

Allâme el-Hillî'nin *Nehcü'l-hakk* adlı eserinde söylediği gibi sûfîler; Allah'ın, ariflerin bedeni ile ittihâdını ve onların bedenine hulûlunu caiz görmüşlerdir. Hatta bazıları, "Allah, vucûdun bizzat kendisidir ve her mevcûd Yüce Allah'tır" diyecek kadar haddi aştılar.

[Biz de deriz ki]: Onların batıl yoluna meyledenler, onlara karşı taassuba düşer ve onlara evliya derler. Hayatıma yemin olsun ki onlar, fâsık kâfirlerin, büyük zındıkların ve mühlidlerin reisleridirler. Hüseyin b. Mansur el-Hallâc ve Ebû Yezîd el-Bistâmî bu dalalete düşmüş taifenin reislerindendirler.

Babam (Allah ona rahmet eylesin) *Meta'inü'l-mücrimiyye* isimli eserinde İmamiyye'nin sikalarından, onları tenkit eden pek çok haber nakletmiştir.

Nehcü'l-Hakk'ta bildirildiğine göre Allâme, Efendimiz Hüseyin'in kabrinde onlardan bir cemaati gördü. Onlar akşam namazını kıldılar ancak içlerinden bir kişi katılmadı. Bir saat sonra yatsı namazında da aynı durum hasıl oldu. Onlardan birisine, bu kimsenin namazı neden terk ettiğini sordu. O kişi, bu soruya cevaben, "Onun bu namaza ihtiyacı yok, o Allah'a vâsıl oldu, onunla Allah arasında perde yok, namaz Allah ile kul arasında perdedir" dedi. Bu, ancak öncekilerin tavrı değil midir?

Şeyh Müfid (k.s.) onların delillerinin reddi, iptali ve küfür ve taşkınlıklarına dair aklî deliller içeren geniş bir kitap tasnif etti.[194]

Umdetü'l-makâl'de gördüklerim burada sona erdi.

Kâfî'de geçtiği üzere :

Câbir'in, Ebû Ca'fer'den naklettiğine göre Câbir el-Ca'fî dedi ki: el-Bâkır'a (a.s.): "Bir kavim Kur'ân'dan ya da hadisten bir şey naklettiğinde onlardan birisi çarpılmış gibi olur; öyle ki biz onun elleri ve ayakları kesilse hissetmeyeceğini

---

[194] Şeyh Hasan b. Ali el-Kerekî el-Âmilî, *'Umdetü'l-makâl fî küfri ehli'ḍ-ḍalâl*, thk. Mehdî er-Recâî, (Kum: Mektebetu Âyetullah el-Uzmâ el-Maraşî, 1430), 179.

> düşünürdük." Bunun üzerine Ebû Ca'fer; "Sübhanallah bu şeytandandır. Bu yumuşaklık, rikkat ve korku olarak nitelendirilen durum değildir" diye karşılık verdi.[195]

Molla Ahmed el-Erdebîlî'nin *Hadîkatü'ş-Şîa* isimli eserinde, Hallâciyye'yi zemmetme hususunda birçok hadis naklettiğini gördüm. Rıza'dan (a.s) nakledilen şu söz de onlardan birisidir: Rıza (a.s.), "Bir kimsenin tasavvuf hakkında konuşması ancak aldatma, dalalet ve ahmaklıktır. Ancak takiyye amacıyla kişinin kendisini sûfî olarak nitelemesinde bir sakınca yoktur" dedi.[196]

Mezkûr kitapta aktarıldığına göre Molla Ahmed, sûfîleri tenkit için şunları söylemiştir:

> Onlar, mülhidler gibi ayet ve hadisleri tevil ederler ve kendi görüş ve iddialarına uygun düşecek şekilde tefsir ederler. Bu itibarla onlar cebir, teşbih, tecsim, sûret ve rü'yete inanırlar. İlm-i gayb iddiasında bulunurlar ve bunu da keşf olarak adlandırırlar. İmâmiyye'nin mütekaddimîn uleması, sûfîleri yerme, eleştirme ve görüşlerini çürütme hususunda çaba harcamışlardır ve onların reddi ve tekfirine dair hadisler nakletmişlerdir.[197]

Seyyid Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Nimetullah b. Ubeyd el-Hüseynî'nin (Allah ona rahmet eylesin) 485 yılında telif ettiği Farsça *Beyânü'l-milel ve'l-edyân* adlı eserinde birçok sûfî fırkanın zikredildiğini gördüm. Bu ekollerin pek çok ismi olup düşüncelerini Benî Ümeyye'ye tabi olan Ebû Hâşim el-Kûfî'ye dayandırmaktadırlar. Onlar çeşitli gruplara ayrılmıştır:[198]

> Onlardan bazısı -nefis batıl olduğu için- terk-i nefs ettiklerini, Hakk'a daldıklarını iddia eder ve "Biz, hepimiz Hakk'ız" derler. Sûfîler, Ebû Yezîd el-Bistâmî'den "Sübhânî sübhânî

---

195 *Usûlu'l-Kâfî*, 2/616-617.

196 Ahmed b. Muhammed Mukaddes Erdebîlî [?], *Ḥadîḳatü'ş-Şîʿa* (Kum: İntişârât-ı Ensâriyân, 1378), 2/803.

197 Mukaddes Erdebîlî [?], *Ḥadîḳatü'ş-Şîʿa*, 2/803.

198 "Bu ekollerin pek çok ismi olup düşüncelerini Benî Ümeyye'ye tabi olan Ebû Hâşim el-Kûfî'ye dayandırmaktadırlar. Onlar çeşitli gruplara ayrılmıştır" cümlesi *Beyânü'l-Edyân*'da bulunmamaktadır.

ma azama şe'nî"[199] sözünü rivayet ederler. Onlar bu küfür sözünü, Bâyezîd'in kendi nefsini nefyetmesi şeklinde tevil ederler. Yine bu tabakadan el-Hüseyn b. Mansur el-Hallâc, ilahlık iddiasında bulunmuştur. Onların ibadeti ve taati tefekkürdür. Onlar, tefekkürü farz namazlara tercih ederler.[200] Tefekkür onların indinde en büyük ibadettir. Riyâzât hususunda da nefislerine tabi olurlar.

[Onlardan bir zümre] insanlar kendilerini kınasın diye açıktan günah işledikleri için Melâmetiyye olarak isimlendirilmiştir.

[Onlardan bir zümre] cezbe, semâ', eğlence, şaşkınlık, baygınlık gibi içine düştükleri hallerde " Bunlar bâtınen Hakk'tandır, zahirde başkasındandır" derler.

[Onlardan bir zümre] kendileri hakkında, "Biz arifiz" derler. Şiir okurlar ve raks ederler.

[Onlardan bir zümre] yaptıklarını "şevk" olarak adlandırırlar ve sözlerinin şevkten kaynaklı olduğunu söylerler. Kendilerini "uşşâk" olarak isimlendirerek sözlerinin de aşktan kaynaklandığını belirtirler. Çalışmayı terk ederek rahatı tercih ederler. İlm-i gayb ve ferâset ehlinden olduklarını iddia ederler. [Onlardan] Hüseyin el-Hallâc, rubûbiyet iddiasında bulunmuş[201] ve öldürülmüştür.

Onların bazıları zâhid oldukları iddiası ile evlenmez. Birçok akılsız ve avamdan pek çok kişi, onlara aldanarak onların yoluna meyleder ve kendilerine hürmet gösterir. Onlardan bir kısmı -kendileri kabul etmedikleri halde- öyle inanıldığı için, farzları vaktinde eda eder. Onlar, semâ' yapmaya da düşkündürler. Adem-i şuur mertebesine ulaşma iddiasında bulunurlar ki bunun aslı yoktur. Onların çoğu Ehl-i sünnettendir.[202]

---

199 "Kendimi tenzih ederim. Şanım ne kadar da yücedir."

200 "Onlar, tefekkürü farz namazlara tercih ederler" cümlesi *Beyânü'l-Edyân*'da bulunmamaktadır.

201 "Hüseyin el-Hallâc, rubûbiyet iddiasında bulunmuş" cümlesi *Beyânü'l-Edyân*'da bulunmamaktadır.

202 "Onların çoğu Ehl-i sünnettendir" cümlesi *Beyânü'l-Edyân*'da bulunmamakta-

> Onlardan Nûriyye mensupları, "Muhabbet kalbe düşen ve ondan çıkarak saflaşan ezelî bir nurdur" derler.
>
> Hulûliyye ise nefsanî arzuları terk ettikleri için kendilerine ilahi bir cüzün hulul ettiğine ve böylelikle bütün varlıklarıyla Hakk'a vasıl olduklarına inanırlar.[203]
>
> Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin çoğu Sûfiyye'yi reddeder. Şîa'nın ise tamamı, onları reddeder ve onları zemmetme hususunda imamlarından hadisler nakleder. Şîa uleması, onların reddi ve küfrüne dair pek çok kitap telif etmiştir. Bunlardan birisi de Seyyid Murtazâ'nın hocası Şeyh Müfîd'in *Kitâbü'r-red alâ ashâbi'l-Hallâc* olarak isimlendirdiği eserdir. Bu eserde şunları söylemiştir: Sûfîler, esasen Hulûliyye ve İttihâdiyye olmak üzere olmak üzere iki fırkadır. Şîa'nın az bir kısmı hariç, tamamı bu görüştedir. Onlar, Hulûliyye ve İttihâdiyye'yi tek bir fırka olarak kabul eder. Ehl-i sünnet'in büyük çoğunluğu da Hulûliyye ve İttihâdiyye'yi tek bir fırka olarak kabul eder. Şîa'nın tamamı onların küfür ve reddine kânidir. Öyle ki zarurî durumlar dışında onları sûfîyye olarak isimlendirmeyi bile caiz görmemektedirler. Onlar, bu konuda imamlarından birçok söz rivayet emişlerdir.[204]

Seyyid Ebu'l-Meâlî'nin kitabından naklettiklerim burada sona erdi.

[Ehl-i sünnet Alimlerin Tasavvuf Eleştirileri]

Tîbî, *Şerhu'l-mişkât* isimli eserinde şöyle demektedir:

> Mutasavvıfların ihdâs ettikleri, aletlerle semâ' yapmanın haramlığı hususunda ihtilaf yoktur. Hayırlılardan addedilen kimselerin pek çoğu, sûfîlerin mecnunane hareketleri ortaya çıkana kadar bunların tahrîmi hususunda kör olmuşlardı. Onlar, ritmik ve birbirini takip eden hareketler-

---

dır.

[203] bk. Muhammed b. Nimet Alevî Fakîh Belhî Ebu'l-Meâli, *Beyânu'l-Edyân* (Tahran: Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Doktor Mahmûd Efşâr, 1376hş.), 87-88.

[204] "Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin çoğu Sûfiyye'yi reddeder…. Onlar, bu konuda imamlarından birçok söz rivayet emişlerdir" cümleleri *Beyânü'l-Edyân*'da bulunmamaktadır.

> le raks eder ve bu fiillerin doğruluğunu iddia ederler ki bu zındıklıktır.[205]

Demîrî, *Kitâbü hayati'l-hayavân* adlı kitabında şöyle söyler:

> Suyûtî'nin[206] Ebû Bekr et-Tartûşî'den naklettiğine göre; Tartûşî'ye, bir mekânda toplanıp önce Kur'ân-ı Kerîm tilavet edip sonra şiir okuyan, raks eden ve def çalanlarla birlikte bulunmanın helalliği ya da haramlığı hakkında soruldu. O da cevaben şöyle dedi. "Sûfiyye mezhebi batıldır, cahillik ve dalalettir. İslâm, ancak Allah'ın kitabı ve Rasûlü'nün (s.a.v.) sünnetidir. Raks ve tevâcüdü ilk ihdas eden, Sâmirî'nin ashabıdır. Sâmîri'nin, böğüren buzağı yapması üzerine onlar onun etrafında raks etmeye başladılar ve vecde gelmeye çalıştılar. Bu, küffârın dinidir ve buzağıya tapmaktır. Oysaki Allah Rasûlü'nün meclisinde ashabı, vakarlarından dolayı başlarının üzerinde kuş varmış gibi dururlardı.
>
> Sultan ve naiplerinin, mescitlerde ve diğer mekânlarda sûfîlerin bu tür faaliyetlerini engellemeleri gerekir. Allah'a ve ahiret gününe iman eden kimsenin onlarla beraber olması, bâtıl yollarında onlara yardımda bulunması helal değildir. Bu, Müslüman imamlardan Mâlik, Şafîî, Ahmed ve diğerlerinin yoludur.[207]

Bu kitabın başka bir kısmında şu ifadeler yer almaktadır:

> Raks ve vecdi ihdâs edenler, Sâmîrî'ye tabi olanlardır ve onlar buzağıya ibadete çağırıldıklarında raks etmişler ve vecdeye kapılmışlardır.[208]

Molla Câmî, *Nefehâtü'l-üns* isimli eserinin başlarında şunları ifade etmiştir:

---

[205] Bu ibareler *Şerhu'l-mişkât*'ta bulunmamaktadır. Fakat bazı lafız farklılıklarıyla *el-Müfhim*'de yer almaktadır. bk. Kurtubî, *el-Müfhim lima eşkele min telhisi Kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddin Dîb Müstû, Yusuf Ali Büdeyvi, Ahmed Muhammed es-Seyyid, Mahmud İbrahim Nezzam, (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996/1417), 2/534.

[206] *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*'da: "Kurtubî."

[207] bk. Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, thk. İbrâhim Sâlih, (Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 1326), 3/82.

[208] Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ* 3/82.

> Sûfîlere sûfîyye isminin ne zaman verildiğine dair görüşe gelence; İmam Kuşeyrî şöyle demiştir: Biliniz ki (Allah size merhamet etsin) Allah Rasûlü'nün vefatından sonraki dönemde Müslümanlar faziletlilerini sadece Allah Rasûlü'nün sohbetine izafe ederek niteliyorlardı. Zira onun üstünde bir fazilet yoktur. Böylece onlara "sahabe" denildi. Onlardan sonraki dönemde yaşayanlardan sahabenin sohbetinde bulunanlar ise "tâbiîn" olarak isimlendirildi. Daha sonra insanlar çeşitlendi, insanların mertebeleri ayrıştı. Onlardan dinî hassasiyeti yüksek olan seçkin zümreye "zühhâd" ve "ubbâd" denildi. Sonra bid'at zuhur etti ve fırkalar arasında ayrışmalar oldu. Her fırka zâhidlerin kendi içlerinde olduğunu iddia ettiler. Böylece, kendilerinin Allah'la beraber olduklarını ve kalplerini gaflet yollarından koruduklarını düşünen Ehl-i sünnet'in önde gelenleri, tasavvuf adıyla diğerlerinden ayrıldılar. Bu isim önce tasavvuf büyükleri için hicrî ikinci yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlandı.[209]

Daha sonra sûfî olarak zikredilen ilk kişinin, Ebû Hâşim el-Kûfî olduğunu ve ondan önce sûfî isminin kullanılmadığını belirtti.

Şeyh Aziz Nesefî, Farsça yazdığı *Tasfiyetü'l-kulûb*[210] adlı eserinde sûfîleri uzun uzun eleştirmiştir. Ben onun bu tenkitlerinden bir kısmını Arapçaya tercüme ettim. Nesefî, özetle şöyle söylemektedir:

> Onlar hile ve aldatma hususunda döneminin şeytanları, takva elbisesine bürünmüş şakîleridir. Onlar cahil insanları kendilerine hizmet ettiren, dinin yüz karalarıdır. Onlardan her biri avamı kendilerine itaat ettirmek için hilelere başvurur ve yakîn ehlinin suretine bürünür. Onların şiarı fitne ve fesat, kılıfları zındıklık ve ilhâd, dinleri de bid'at ve terk-i salâttır. Süsleri raks ve eğlence, övünçleri, zalimlerle arkadaşlıktır. Onlar "Bir hırka bir lokma" ilkesiyle gösteriş yaparlar. Onların meşguliyeti, bâtınî ibadet ve batıl söz-

---

[209] Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed Molla Câmî, *Nefeḥâtü'l-üns min ḥażarâti'l-ḳuds*, thk. W. Nassau Lees (Calcutta : W. N. Lees Press, 1858), 32.

[210] Azîz en-Nesefî'nin bu isimde bir eserini tespit edemedik.

lerdir. İşleri, hıyanet ve iftiradır. Adetleri, küstahlık ve hayasızlık; ibadetleri, nâme ve gınâdır. Tavırları, sapmak ve saptırmak; sırları, dedikodu ve alaydır. Halleri, sekri izhar etmek; hırsları, zühdü pazarlamak; gece ve gündüzleri, dünya metaına tamahtır. Bu insanlarla hemhal olan bir grup cahil, farzları bozdu. Böylece, bid'at, taşkınlık, küfür ve ibâha, onların yolu ve hakikati oldu. Onlar, dinin ve İslam'ın hükümlerinden uzaklaşarak dalalet batağına düştüler. Allah, kıyamet gününde Müslümanların yöneticilerini, onların işlerindeki ihmal ve kusurları ve bu fesadı engellememeleri ile ilgili olarak hesaba çekecektir. Bu konuda söylenecek söz çoktur. Hülâsa, onların din ilimlerinden nasibi yoktur. Arzuları, eğlence ve zevke yöneliktir. Yolları, fısk ve fücûr; süsleri ise zulüm ve şerdir. Onlar, fâsık ve fâcirlerle arkadaşlık ederek, fâni dünyayı cennet zannettiler. Allah ve Rasûlü'nün emirlerini göz ardı ettiler. Şeytanların ve hevalarının esirleri oldular.

Kelâmî tartışmalar ve felsefî hezeyanlarla meşgul olarak şöhret ve prestij elde etmeye çalıştılar. Din ilimlerinin hakikatlerinden ve Kur'ân ve sünnetin inceliklerinden yüz çevirdiler. Şeriat ve din ilimleri ile ancak makam, itibar ve dünyalık elde etmek amacıyla iştigal ettiler. Ebedi nimetlerden sarf-ı nazar ederek, dünya sevgisiyle meşgul oldular. Nefisleri yoldan çıkanlarla birlikte olmak isterken ruhları da kendileri gibi olanlarla yoldaşlık yapmak suretiyle bâtıla meyletti. Onların müritleri ve onlara inananlar, yardımlaşma gayesinde oldular. Ancak onlar, müritlerini saptırdılar. Onların işleri dünyada yayılmış, zındıklarının gücü artmıştır. Dinin hükümlerinin ve İslâm'ın hudûdunun nurları sönmüş, şeriat-ı Muhammediyye'nin esasları ayaklar altına alınmıştır. Bu meyandaki fasıl uzundur.

[İbnü'l-Arabî, Ahmed el-Gazzâlî ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Dalâletinin İspatı Hakkında]

Şeyh Muhyiddîn (İbnü'l-Arabî) *Futuhât*'ta şunları söylemiştir:

Şeytan Şîa'yı, özellikle de İmamiyye'yi aldatmıştır. Buna gö-

> re şeytan onlara Ehl-i beyt'i sevmenin gerekliliğini öğretti, sonra da onları terk etti. Sonunda haddi aşarak sahâbenin bir kısmına buğz ettiler ve hatta küfrettiler. Ehl-i beyt'in de bu dünyevî makamdan memnun olacağını sandılar. Onlar, bu suretle hem kendileri yoldan saptılar ve hem de başkalarını saptırdılar.[211]

Fevâtih'te nakledildiğine göre, *Futuhât*'ın 73. Bâb'ında İbn Arabî şöyle söyler:

> Şafiî Mezhebi'ne müntesip iki adil adam vardı. Kimse onların Rafızî olduğunu düşünmezdi. Lakin Diyarbakır'da gördüğüm Recebî[212] velilerden bir zat vardı. Bu iki kişi onunla sohbet ederken o, ikisine ""Ben sizi domuz suretinde görüyorum. Bu benimle Allah arasında bir alamettir, o bana Râfizîleri bu surette gösterir" dedi. O iki adam, samimi bir şekilde tevbe ederek Rafızîlikten döndüler. O zat, bu adamlara, "Şimdi tevbe ederek döndünüz; ben sizi artık insan suretinde görüyorum" dedi. O iki adam durumlarını itiraf ederek bu duruma şaşırdılar.[213]

Fevâtih'de İbn Arabî'nin nakledilmiştir ki, o hatmetü'l-velâye konusunda şunu söylemiştir: *Fusûs* Şârihi nakletti ki: O, [İbnü'l-Arabî] halvette 9 ay bir şey yemeden kalmıştır. Daha sonra halvetten çıkması emredildi ve hâtemi'l-velayeti'l-Muhammediyye ile müjdelendi. Ona şöyle söylenmiştir: Allah Rasûlü'nün omuzları arasındaki nübüvvet mührü onun peygamberliğinin alametidir, peki senin omuzların arasında hâtemü'l-evliya olduğunun alameti var mıdır?[214] *Fevâtih*'te bu konu hakkında kendisinden şöyle nakledilir: Gavs olarak isimlendirilen kutup, Hakk Teâlâ'nın nazargâhıdır. Her dönemde bir kutub bulunur. Kutupluk hilafette de tecellî edebilir. Bu nedenle Ebû Bekir, Ömer, Osman, Mua-

---

211 İbn Arabî, *Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemsüddîn, (Beyrût, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye), 1/425.

212 *Şerh-i Dîvân*'da: Recebiyyîn.

213 Meybûdî, *Şerh-i Dîvân Mensûb be Emîru'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, tsh. Hasan Rahmânî (Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1379), 207.

214 *Şerh-i Dîvân Mensûb be Emîru'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, 142.

viye b. Yezid, Ömer b. Abdülaziz ve Mütevekkil gibi bazı halifeler de kutup sayılır.[215][216] Ayrıca o, Şafiî'yi evtâddan saymıştır.

İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhü'n-nehc'de* şöyle dedi:

> Ahmed el-Gazzâlî, Tûs'tan Bağdat'a geldiği zaman insanlara vaaz ediyor ve şeytanı övüyordu. Şeytanın, muvahhitlerin efendisi olduğunu söylüyor ve Musa'dan daha üstün olduğuna delalet eden hikayeler anlatıyordu. Eserde, Ahmed Gazzâlî'den bunun dışında da bu kabilden rivayetler yapılmıştır.[217]

Bazı mümin kardeşlerimizin kitaplarından derlediklerimi bu ekte (Mülhikât) naklettim. İnşallah yenilerini gördükçe eklemeye devam edeceğim. Bu kitaplar bende bulunmadığı için özür dilerim. Ancak bu kadarı bile İmâmiyye ulemasının ve önceki diğer muhalif ulemanın düşmanlıklarını ortaya koymaya kâfidir.

Molla Ahmed (Allah ona rahmet eylesin) *Hadikatü'ş-Şîa*'da, sûfî fırkaların sayısını 21 olarak zikretti ve onların aslında Hulûliyye ve İttihâdiyye olmak üzere iki fırkaya dayandığını ifade etti. Zikrettiği bütün fırkaların fena ve çirkin özelliklerini de ele aldı. Konuyu daha fazla uzatmak risalenin maksadını aşar. Molla Ahmed, onların küfrünü açıkça göstermek maksadı ile bunları beyan etti. Bundan dolayı o "el-Fakih el-Erdebîlî" olarak isimlendirilmiştir. Şeyh Müfîd de, *Kitabü'r-red 'alâ Ashabi'l-Hallâc* -Allah bana bu eseri görmeyi nasip etsin- isimli eseri telif etmesinden dolayı "İnsanların reisi eş-Şeyh el-Müfîd" olarak isimlendirilmiştir.

Molla Rumî, *Mesnevî*'sinde şöyle demektedir:

> *Hakikat ortaya çıktığında şeriat batıl olur*.[218]

Yine bir şiirinde Emiru'l-Müminin, İbn Mülcem'e (Allah ona lanet etsin) şu şiiriyle hitap etmektedir:

---

[215] *Şerh-i Dîvân'*da: …-ilk dört halife, Hasan, Muaviye b. Yezid, Ömer b. Abdülaziz ve Mütevekkil

[216] bk. Meybûdî, *Şerh-i Dîvân Mensûb be Emîru'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, 156-157.

[217] İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhü'n-Nehcü'l-belâga*, (Kum: Mektebetu Ayetullah Maraşi, 1378-1383), 1/107.

[218] Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî*, thk. Tevfik Subhanî, (Tahran: Sazman-ı Çab u İntişarat-ı Vizaret-i İrşad-ı İslamî, 1373), 5/6.

> *Fakat tasalanma, senin şefaatçin benim. Ben ruhun eri ve sultanıyım, ten kulu değil*![219]

Başka bir beyitte:

> *Kerbela'ya körü körüne gitme ki, Hüseyin gibi belaya düşmeyesin.*[220]

Yine *Mesnevi*" de geçen bir beyte göre;
Musa (a.s.) ve Firavun kıssası hakkında da şu şiir geçmektedir:

> *Renksizlik âlemi, renge esir olunca bir Mûsâ öbür Mûsâ ile savaşa düştü*.[221]

Aziz Nesefî, yedi risaleden oluşan *Keşfü'l-hakâik* isimli eserinde bu risalelerin ilkini *Fâtihatü'l-kitâb* olarak isimlendirmiştir. Böyle bir cüreti, başka bir kimsenin göstereceğini zannetmem. Bu risalede şunları zikretmiştir: "Sûfî fırkalar dört tanedir: Tenâsühiyye, Hulûliyye, İttihâdiyye ve Vahdetiyye." Nesefî, daha sonra, bu fırkalardan her birinin usûlünü ve itikâdî görüşünü beyan etmiştir.[222]

[İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin Sûfîlere Yönelik Tenkitleri]

Ehl-i sünnet alimlerinden birisi [İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye] *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi'ş-şeytan* isimli eserinde şunları söylemiştir:

> Çalgı ve eğlence meclisine katılmak, şeytanın insanlar için kurduğu tuzaklarından biridir. Şeytan bununla, ilmi, aklı ve takvası az olan, bâtıla sülûk eden, cehalet ve gaflet ehli kimseleri avlayıp kendi yoluna sürüklemiştir. Islık, el çırpmak ve haram müzik aletleriyle yapılan böyle bir semâ' meclisi, insanları Kur'ân'dan uzaklaştırır. Fâsıklık ve günahkârlığa düşkünlük getirir. Zaten şeytanın bu tuzağına düşen kimseler, böyle semâ' meclislerini kendileri için adeta Kur'ân kabul etmişlerdir. Oysa bu, şeytanın Kur'ân'ıdır. Rahmân'a

---

[219] Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî*, 1/157.
[220] Bu beyit *Mesnevî*'de bulunmamaktadır.
[221] Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî*, 1/106.
[222] bk. Azîz en-Nesefî, *Keşfü'l-Haka'ik*, thk. Ahmed Mehdevî Dâmegânî, (Tahran: İntişarat-ı İlmî ve Ferhengi, 1386), 16-23.

karşı çok kesîf bir perdedir. Livâta ve zinanın da rukyesidir. Bu sayede ahlaksız aşık, sevgilisinden murat elde eder. Şeytan bu sayede kibirli ruhları neredeyse yok eder, hilesini ona güzel gösterir. Bu suretle şeytanın hile ve tuzağına düşen kimse bu uğurda Kur'ân'ı terk eder. Böylesine bir semâ' meclisini Kur'ân edinen bu kimselerin hâline dikkat edersen, görürsün ki hepsi büyük bir sessizlik ve saygı içinde bu semâ'ı takip etmektedir. Hiçbir hareket yok! Tam bir huzur ve huşu içindeler. Hepsi dikkat ve kulak kesilmiş, kalplerinin tamamını buna vermiş, sanki tamamı tek varlık olmuş bir durumdalar. Semâ'ın şarabı ruhlara karışmaktadır; etkisi ise kadehlerdeki şaraptan daha fazladır. Tüm bunlar elbette Allah için değil şeytan için yapılıyor. Öyle ki bu uğurda neredeyse kalpler parçalanıyor, elbiseler yırtılıyor.

Ortaya çıkıp dans edenler de öylesine tepiniyorlar ki, neredeyse yeri parçalayacaklar! Hepsinin duydukları lezzet, haz ve heyecan doruktadır. O kadar süratli, ahenkli ve düzenli olarak raks ediyorlar ki sanki sinek kadar ağırlıkları kalmamış, adeta havada uçuyorlar. Zaten kendileri de bunu, bir nevî uçuş, kendinden geçiş olarak kabul ediyorlar. Bundan o kadar memnunlardır ki, bunu dinlemeyi, Kelâmullâh'ı dinlemeye tercih ediyorlar.

Onlar, bu oyun ve eğlenceyi, kendilerine din edinmişlerdir. Onlara, şeytanların mizmarları Kur'ân sûrelerinden daha sevimlidir. Burada duydukları vecd ve istiğrak ile Hakk'a vâsıl olduklarını bile iddia ederler. Öte yandan Hakk'ın kelâmını, baştan sonuna kadar dinlemiş bile olsalar, herhangi bir vecd ve istiğrak hâlini yaşayamazlar. Onlara şeytanın Kur'ân'ı okunduğu zaman ise kalp ve gözlerinden heyecan fışkırır. Ayakları raks etmeye, elleri alkış tutmaya başlar. Nefes alıp vermeleri artar. Bütün uzuvları bu coşkuya eşlik eder. Adeta şevk ateşleri tutuşur.

Ey bu şeytanın semâ'ına düşkün kişi! İlâhi semâ'ı bırakıp da şeytanın semâ'ına tutunan kimse büyük bir zarar ve aldanma içindedir. Bu zevk ve vecdlerin yeri, Kur'ân meclisleri olması gerekmez mi? Bu ulvî hallerin, sûre ve ayet-

lerle zuhur etmesi gerekmez mi? Ancak her insan kendisine yakışanı arzular ve farklı olana meyleder. En büyük sebep şeytana bağlılık değilse, bu kardeşlik nereden geliyor? İman akdinin ve Rahman'ın ahdinin bozulmasına sebep olan bu uzlaşma da neyin nesidir? Kur'ân'da şöyle buyrulmaktadır: "*Şimdi sizler, beni bırakıp da şeytanı ve onun zürriyetini mi dostlar ediniyorsunuz*? *Oysa onlar, sizin düşmanınızdır. Bu, zalimler adına ne kötü bir tercihtir*!"[223]

Şair ne güzel söylemiştir:

Kur'ân okundu, sessizce dinlediler; huşudan değil.
Bu, gafilce bir sükûnettir, böyle bil!
Şarkı başlayınca nasıl da coştular!
Ancak bunu, Allah için yapmadılar.
Def, ney ve name,
Ne zaman gördün ibadetle beraber eğlence?
Allah'ın kitabını görmek kendilerine ağır geliyor.
Çünkü emir ve yasakların kaydı altına girmek istemiyorlar.
O geldiğinde onun yıldırım gibi etkisini gördüler.
Yasak fiillerle korkuttuğunu bildiler.
Gördüler ki O, nefsin arzularından ayrılıştı,
Sonsuz geçmişi ile bağını koparmaktı.
Semâ, nefsinin hoşuna gidiyordu.
Bu sayede itibar da devşirmişti.
Ancak câhil ve gâfil adam söz dinler mi?
Hevasına bir türlü dur demiyor.
Bedenin şarabı ile olmasa da
Akıl şarabı ile sarhoş olmuştur.
Bir, içki içerek sarhoş olana bak!
Bir de eğlenceye dalarak kendini kaybedene…
Bir elbisesini yırtana bak!
Bir de kalbini yok sayarak eğlenene…
Sonra kalbine danışarak söyle!
Hangi içki Allah tarafında cezalandırılmaya daha layıktır?

Bir başka şair de şunları söyler:

---

[223] Kehf, 18/50.

Semâ ve şarkıdan dolayı kalpleri hastalıklı bazı kimselerden Allah'a sığındık
Kaç kez insanlara "Sahip olduklarınızı mahvetmek üzeresiniz" dedim.
Altında uçurumlar olan eşiklerde mi; orada bizden kaç kişi var?
Onlara tekrar tekrar tekrar nasihat ettik.
Rabbimiz bizi onlar hakkında mazur görsün istedik.
Ne var ki onlar bizim uyarılarımızı hafife aldılar
Biz de bu hususta Allah'a sığındık.
Biz Allah Rasûlü'nün yolunda gittik.
Onlarsa bu hal üzere devam ettiler.

İslam'ı savunanlar ve hidayet rehberi imamlar hala mevcutturlar. Onlar dünyanın her yerinden, bu kesim hakkında sesini duyurmaya çalışmakta ve insanları onlara uymamaları hususunda uyarmaktadır.

İmam Ebu Bekir et-Tartûşî, semâ'ın haramlığı ile ilgili yazdığı eserinin baş tarafında şöyle söylemiştir: Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'adır. Güzel akıbet, takva ehlinindir. Zalimlerden başkalarına düşmanlık doğru olmaz. Yüce Allah, bizlere hakkı hakk olarak göstersin ki ona uyalım. Bâtılı da bâtıl olarak göstersin ki bâtıldan uzak duralım. İnsanlar önceden bir günah işlediğinde, bunu herkesten gizlerdi. Sonra Allah'tan bağışlanma diler ve bu günahından ötürü tevbe ederdi. Ancak sonraları cehalet arttı; ilim ise azaldı. Öyle ki zamanla bazıları, alenen günah işler oldu. Sonra durum, gittikçe daha da kötü oldu. Nihayet durum daha da ciddileşti ve Müslüman kardeşlerimizden bazılarını şeytanlar yoldan çıkardı. Şarkılar, eğlence ve semâ' sevgisi onların akıllarını zayıflattı. Bunu yapmakla Allah'a yaklaşacaklarını sandılar. Bu düşünceye kapılarak Müslümanlarla mücadele ettiler. İslâm fakihlerine ve din alimlerine muhalefet ettiler.

Kur'ân'da Cenâb-ı Allah, "*Yolun doğrusu kendisine belli olduktan sonra Allah'ın elçisine karşı çıkan ve mü'minlerin yolundan başka bir yola uyan kimseyi saptığı yönde bırakırız ve onu cehen-*

neme atarız. Orası varılacak ne kötü bir yerdir"[224] buyuruyor. Ben bu yazdıklarımla, Kur'ân ve sünnetten deliller göstererek hakkı açıklamak ve bazı bâtıl ehlinin şüphelerini tespit etmek istedim. Öncelikle bu grubun; bid'atlarıyla Müslüman alimlere muhalefet ettiklerinin bilinmesi için, dünyanın en uzak köşelerinde haklarında fetva verilen bu alimlerin sözlerinden bahsedeceğim. Muvaffakiyet Allah'tandır.

İmam Mâlik, şarkı söylemeyi ve dinlemeyi uygun bulmamıştır. O, bu hususta şöyle söyler: Bir kimse, satın aldığı cariyenin şarkıcı olduğunu öğrense, kusurundan dolayı bu cariyeyi geri verme hakkına sahiptir.

İmâm Mâlik'e, Medine ehlinden bazılarının şarkı dinlemeye ruhsat vermelerine dair görüşü sorulduğunda, o şu cevabı vermiştir: Medîne ehlinden buna izin verenler vardır, ancak onlar, bize göre fâsıktır.

Ebû Hanîfe ise gınâyı kerih görmüş ve günah saymıştır.

Aynı şekilde Kûfe ehlinden Süfyân-ı Sevrî'nin, Hammâd'ın, İbrahim Nehaî'nin, Şa'bî'nin ve diğerlerinin görüşleri de bu istikamettedir. Gınâ hususunda, bu imamlar arasında ihtilâf yoktur. Mezkûr konuda Basra ehli arasında da herhangi bir ihtilâf olduğunu bilmiyoruz.

Gınâ hakkındaki en sert görüş Ebû Hanîfe'nin mezhebine aittir. Onun bu husustaki açıklamaları da en ağır sözlerden oluşur. Hanefî âlimler, üflemeli yahut -def ve kudüm gibi- vurmalı bütün çalgı âletleri ile yapılan eğlencelerin haramlığına hükmetmişlerdir. Onlara göre bu tür eğlence düşkünleri fâsıktır; onların şahitlikleri de kabul edilmez. Onlar, bu tür eğlencelerden keyif alma hususunda sert sözler söylediler. Bu hususta bir de hadis rivayet ettiler ancak hadisin Hz. Peygamber'e nispeti doğru değildir.

Yine Hanefî alimler, "Bir kimsenin uğradığı bir yerde yahut yakınında çalgılı eğlence varsa, bu sesi işitmemek için gayret göstermesi vaciptir" derler. İmam Ebû Yusuf, şöy-

[224] Nisâ, 4/115.

> le der: Bir yerde çalgı eşliğinde eğlence yapılıyorsa, oradakilerin izni olmaksızın yanlarına girebilirsin. Zira insanları münkerden nehyetmek farzdır. Eğer onların izni olmadan ortama girmek caiz olmazsa, farzı yerine getirmek de mümkün olmaz.
>
> Aynı şekilde Hanefî âlimlerine göre yetkili kimse, bir kişinin evinden bu tür sesler duyarsa ve o kimse bu hususta ısrarcı olursa onu hapsedebilir.
>
> İmam Şafiî ise *Âdâbu'l-kadâ* adlı eserinde, bu konu ile ilgili olarak şöyle der: Gınâ, mekruh bir eğlencedir; bâtıl ve muhâla benzemektedir. Bunu abartan kimse; sefih sayılır ve şahitliği kabul edilmez.[225]

İğâsetü'l-lehfân adlı eserden yapılan nakil burada sona erdi.

[Şiî Alimlerin Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc Hakkındaki Görüşleri]

Bu cemaatin reislerinden ve kutuplarından Hüseyin b. Mansur el-Hallâc, Mehdî'nin tevki' ile kendisine lanet ettiği kimselerdendir. Şeyh Tusî, *el-Gaybe*'de ve diğer eserlerinde; aynı şekilde, Sadûk, Tabersî ve Müfîd gibi alimler kitaplarında Hallâc hakkında bazı rivayetler zikretmişlerdir. Nitekim *el-İtikâd* ve *ihticâc*'ta bazı başka eserlerinde buna benzer nakiller herkes tarafından bilinmektedir. Onların zikrettiklerini detaylı olarak burada ele almak gereksizdir. Allah yol göstericidir. Şunlar Hallâc'ın sözlerindendir:

> Kişi tevhit makamına ulaşmadığı müddetçe şeriat zemininde hareket etmelidir. Tevhit makamına ulaştığında ise ondan teklif düşer ve işin kabuğuyla değil özüyle meşgul olur. Hakikatin özü ona açıldıkça ve manalar keşfolundukça onun (önceki) tevhit anlayışı zındıklık, şeriat algısı da cinnet haline gelir. Eski inancından eser kalmaz. Şeriatı görünüşte kullanır, tevhit hakkında konuştuğunda da galebe haliyle konuşur.

---

[225] İbn. Kayyım el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi'ş-şeytân*, thk. Muhammed 'Azîr Şems, (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1440), 400-405.

> Yeğeni, onun hakkında şöyle dedi: Dayımın hattıyla bir kitap gördüm. "Kim küfürle imanı ayırırsa kafir olur" yazıyordu.[226]

Allah'tan hidayet diler, fitneden Allah'a sığınırız.

Kitabü'l-ihticâc'ta şöyle geçmektedir: Şeyh Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Rûh'tan naklen, Mehdî (a.s.); Ebû Tâhir Muhammed b. Ali b. Bilal, Hüseyin b. Mansur el-Hallâc, Muhammed b. Ali eş-Şilmiğânî ve es-Seriî'yi lanetlediği ve hepsinden teberrî ettiğine dair tevki' yazmıştır.[227]

Tûsî'nin, *Kitâbü'l-gaybe*'sinde şunları gördüm:

> Onlardan birisi de Hüseyin b. Hallac'dır. Hüseyin b. İbrahim'in Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Nûh'tan, o da Ebî Nasr Hibetullâh b. Muhammed el-Kâtib ibn binti Ümmi Gülsûm binti Ebî Cafer el-Amrî'den nakletti ki: Allahu Teâlâ, Hallâc'ın durumunu ve sapkınlıklarını ortaya çıkarıp onu rezil etmeyi murat ettiğinde başına öyle bir şey geldi ki kendisine karşı tuzak kurmak üzere Ebû Sehl İsmail b. Ali en-Nevbahtî, Hallâc'a gitti. Hallâc, Ebû Sehl'in -aşırı cehaleti nedeniyle- bu konuda diğer zayıf insanlar gibi olduğunu ve onu kendine çekip gösteriş yapabileceğini ve kendisine itaat edebileceğini düşündü. Ebû Sehl'in sahip olduğu ilim vesilesiyle de insanlar indinde elde ettiği konumu zayıflatmak için hile ve gösteriş yapmaya devam etti. Ona gönderdiği mektupta, "Ben Mehdî'nin (a.s) vekiliyim. Ben sana tebliğ etmekle ve istediğiniz yardımı yapmakla emrolundum. Sana düşense nefsinden sakınmak ve bu konuda şüpheye düşmemektir" dedi. Bu şekilde önce kendisine cahilleri çeker ve sonra onlara karşı üstünlük kurardı.
>
> Ebû Sehl de ona bir mektup göndererek şöyle söyledi: Sende bulunan delil ve burhanlardan dolayı sana kolay gelecek bir mesele soracağım. Ben cariyeleri seven ve onları arzulayan bir adamım ve benim onlarla birçok hatam var. Ağar-

---

[226] Hüseyin b. Mansûr Hallâc, *Dîvânı'l-Hallâc*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 56-57

[227] el-İhticâc, 2/246.

mış saçlarım beni onlardan uzak tutuyor ve onlar benden nefret ediyor. Saçımdaki akları onlardan gizlemek için her hafta saçlarımı boyamam ve büyük bir zorluğa katlanmam gerekiyor. Aksi takdirde benim durumum açığa çıkar, onlar da benden kaçar. Senden, beni bu dertten kurtarmanı, böylece siyah sakallara sahip olmayı istiyorum. Sana itaat ediyor, sözüne güveniyor, insanları senin yoluna davet ediyor ve senden yardım istiyorum.

Hallâc onun sözlerini ve cevabını duyunca hata yaptığını ve görüşlerini, ona açmakla cahillik ettiğini anladı. Bu nedenle düşüncelerini ona aktarmayı bıraktı ve ona cevap vermedi. Ona herhangi bir elçi de göndermedi. Ebû Sehl, onu şaka konusu yaptı ve onunla ilgili herkesin yanında dalga geçti. Onu -genç, ihtiyar ayırmaksızın- halk arasında meşhur etti. Böylece onun durumu ortaya çıktı ve halk ondan uzaklaştı.

Bir grup insan bana, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin b. Mûsâ b. Bâbeveyh'ten aktardı ki: Hallâc'ın oğlu Kum'a gitti, babasının bir akrabası Ebu'l-Hüseyin'le yazıştığını haber verdi. Onu ve Ebû Hasan'ı, kendisinin imamın elçisi ve vekili olduğunu söyleyerek davet ediyordu: Bu konuda o şunları söyler: Mektup babamın eline ulaştığında onu yırttı ve onu kendisine teslim eden kişiye, "Seni böylesine cahilce bir işe sevk eden şey nedir?" diye sordu. Bunun üzerine adam ona sanırım, halasının yahut dayısının oğlunun bunu kendisine yaptırdığını söyledi. Adam da ona, mektubu neden yaktığını sorduğunda ona güldüler. Sonra babam, arkadaşları ve hizmetçileri ile birlikte dükkânına geçti. Dükkânın bulunduğu yere geldiklerinde, babamın tanımadığı bir adam dışında onu gören herkes ayağa kalktı. Oturup, hesabını ve hokkasını çıkardığında orada bulunan birine yaklaşıp ayağa kalkmayan adam hakkında soru sordu. O da adam hakkında kendisine bilgi verdi. Kendisi hakkında konuşulduğunu duyan adam babama doğru yöneldi ve "Ben burada iken benim hakkımda mı soruyorsun?" dedi. Babam cevaben, "Kardeşim! Senin hakkında so-

> ru sormakla senin değerini büyüttüm" dedi. Bunun üzerine o şahıs, "O halde sen adamsın" karşılığını verdi. Babam adama, "Ey delikanlı! Allah ve Rasûlü'nün düşmanı, kendi ayaklarıyla evden çıkıp gitti. Sen mucize iddiasında mı bulunuyorsun?" diye sordu. Adam, geldiği gibi geri gönderildi. O şahsı daha sonra Kum'da hiç görmedik.[228]

el-Gaybe'den yapılan nakil burada sona erdi.

İbn Arabî, *Fütuhât*'ın başında Hz. Peygamber'e (s.a.v.) salât kısmında şunları söylemektedir:

> Bu girişi yazarken, celâl mertebesinde hakikat ve misâl aleminde, gaybî bir huzur halinde kalbî bir keşifle onu gördüm. Onu, maksatları korunmuş, müşâhedeleri himaye edinilmiş ve desteklenmiş olarak gördüm. Bütün peygamberler, onun önünde sıralanmış -en hayırlı ümmet olan- ümmeti de yanında toplanmıştı. Hizmet melekleri, makam tahtının etrafında dönüyorlardı. Sâlih amellerden doğan melekler de önünde saf tutmuştu. Ebû Bekir Sıddîk sağ yanında, Ömer-i Fâruk da sol yanında duruyordu. Hatem, önünde durmuş kendisine ünsâ hadisesini anlatıyordu. Ali (a.s.) bu anlatılanları kendi diliyle aktarıyordu. Osmân Zinnûreyn ise haya örtüsüne bürünmüş, kendi işiyle meşguldü. En yüce Efendi ve en tatlı kaynak, en açık ve parlak nur, yöneldi ve aynı hükümde olmamız hasebiyle Hatem'in arkasında beni gördü. Yüce Efendi Hatem'e, "Bu senin dengin, oğlun ve dostundur" buyurdu.
>
> Önüme tarfâ ağacından yapılmış bir minber konmasını işaret etti. Sonra şöyle buyurdu: Ey Muhammed! Minbere çık. Beni peygamber olarak göndereni ve beni methet! Sende bana karşı sabrı olmayan benden bir nişane var. O nişane, senin yakınındaki saltanattır. Bana yalnızca bütününle dönebilir. O nişane, elbette bana döner. Zira o, bedbahtlık aleminden değildir. Gönderildiğimden itibaren kendisinde

[228] Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî Tûsî, *Kitâbü'l-Ġaybe*, thk. İbadullah Tahrani, Ali Ahmed Nasıh (Kum: Müessesetü'l-Maârifi'l-İslâmiyye, 1411), 401-403.

> benden bir şey bulunan kimse mutlu, mele-i a'lâda şükredilen ve övülen birisi olmuştur.
>
> Hatem, bu çok mühim müşahede yerine, minberi koydu. Minberin ön cephesinde, en parlak nurla şöyle yazılıydı: Bu en pâk Muhammedî makamdır. O makama yükselen, ona vâris olur. Allah, onu şeriatın saygınlığını korumak için gönderdi ve görevlendirdi. Bana o vakit hikmet mevhibeleri bahşedildi. Öyle ki sanki bana az sözle çok mana ifade etme yeteneği (cevâmiü'l-kelîm) bahşedildi.[229]

Bunlar ve ona ait bu kabilden diğer sözlerin sahih müşahede ürünü olduğunu kim iddia eder ve onların Hakk olduğuna kim inanır? Kendi ifade ettiği inanç ile burada belirtilen itikadî meseleler ve onların gerektirdiği tâbi olma, taklit etme ve boyun eğme hususlarını nasıl birleştirir? Onların sahip olduğu bilgi, haricî delili olmayan varsayımdan ibarettir. Bu bilgilerin sıhhat ve fesat oranları birbirine eşittir. "*Zulmedenler, durumlarının tersine döneceğini bileceklerdir*."[230]

[Ebû Reyhân el-Bîrûnî'nin Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc Hakkındaki Sözleri]

Ebû Reyhân el-Bîrûnî *Tarîh*'inde, nübüvvet ve buna benzer iddialarda bulunan, bid'at ehlinden bir grup hakkında şunları zikretmiştir:

> Daha sonra Fars ehlinden Hüseyin bin Mansur el-Hallâc isminde bir mutasavvıf ortaya çıktı ve ilk olarak insanları Mehdî'ye davet etti. Onun Deylem'de bulunan Tâlekân şehrinden çıkacağını iddia etti. Yakalanarak Medînetüsselam'a getirildi ve hapsedildi. Ancak hapisten çıkana kadar büyüklük tasladı. Kibirli ve yapmacık tavırları olan bir adamdı. Her itikattan ve mezhepten insanın arasına karışırdı. Sonraları ilah olarak adlandırılan Rûhu'l-Kudüs'ün kendisinde hulûl ettiğini iddia etti. Sonra kendisinde ve ona tabi olan-

[229] *Fütühâtü'l-Mekkiyye*, 1/16.
[230] Şuarâ, 26/227.

larda şu lafızların yazdığı kâğıt parçaları bulunuyordu. "O kimdir? O, ezelîdir, evveldir, ayna gibi parlayan nurdur, aslın aslıdır, delillerin delilidir, rablerin rabbidir, bulutları yaratandır, nurun kaynağıdır, Tûr'un rabbidir ve falanca kuluna her surette görünendir."

Arkadaşları ona, yazdıklarını açar ve şöyle söylerlerdi: "Ey yüceler yücesi! Seni tenzih ederiz ey zâtın zâtı, zevklerin nihâî noktası, ey azîm ve en büyük! Şahitlik ederim ki sen yaratıcı, kadîm ve nurun kaynağısın. Sen her zaman ve anda farklı surette görünürsün. Ey gaybı bilen! Zamanımızda da miskin ve fakir kulun, sana sığınan, sana yönelen ve senden merhamet ümit eden Hüseyin b. Mansûr suretinde görünmektesin." Buna benzer başka şeyler de söylerdi.

Hüseyin b. Mansûr, kendi görüşlerini aktardığı muhtelif kitaplar telif etmiştir: *Nûru'l-asl*, *Cemmü'l-ekber* ve *Cemmü'l-asğar,* bu kitaplara örnek niteliğindedir. Muktedir Billah hicrî 301 yılında Hallâc'ı buldu. Ona 100 kırbaç vuruldu, elleri ve ayakları kesildi, boynu vuruldu ve vücudu yanana kadar üzerine neft sürüldü. Daha sonra da külleri Dicle'ye atıldı. Muktedir, ona yapılanlar hakkında tek kelime etmedi. Ardından, Mehdî'nin Tâlekân'dan çıkacağını bekleyen bir kısım takipçileri kaldı.[231]

Ebû Reyhân'ın Hallâc ile ilgili aktardığı sözler burada sona erdi.

[Ehl-i Sünnet Alimlerinin Yezîd'e Lanet Edilmesi Hakkındaki Görüşleri]

İbn Hallikân *Tarîh*'inde, el-Kiyâ el-Harrâsî el-Fakîh olarak bilinen Ali b. Muhammed b. Ali et-Taberî hakkında şunları söylemiştir:

el-Kiyâ'ya Muaviye b. Yezîd hakkında soru sorulduğunda o dedi ki: O, Ömer b. Hattâb zamanında doğduğu için sahabeden değildir. Selefin kendisi hakkında sözlerini değer-

[231] Ebû Reyhân el-Bîrûnî, *el-Âs̱ârü'l-bâḳıye ʿani'l-ḳurûni'l-ḫâliye*, (Tahran: Mîras-ı Mektûb, 1380), 257-259.

lendirdiğimizde Ahmed, Mâlik ve Ebû Hanîfe'den her birinin bu konuda, "işaret" ve "beyan" olmak üzere iki görüşü vardır. Biz ise "işaret" olmaksızın yalnızca "beyan" görüşünü benimsiyoruz. Nasıl böyle olmasın ki sonuçta onun zar ile oyun oynadığı, pars (fühûd) avladığı, alkol bağımlısı olduğu bilinen bir husustur. Şu beyitler ona aittir:

Arkadaşlara, kadehin onları bir araya getirdiğini söylerim;

Onları hevanın kışkırtmalarına çağırırım.

Mutluluktan ve zevkten nasibinizi alın!

Herkes er-geç kaskatı olacaktır.

Uzun bir bölüm yazdıktan sonra sayfayı çevirdi ve şunları yazdı: Boş kağıdım olsaydı, bu adamın rezilliklerini yazmaya devam ederdim. Yazan: Falan b. Falan.

Ebû Hâmid el-Gazzâlî, (bu meselede) bunun aksine fetva verdi. Yezîd'i lanetleyen kişi hakkında Gazzâlî'ye şöyle bir soru soruldu: Böyle bir kimsenin fâsık olduğuna hükmedilir mi ya da bu konuda ruhsat verilmiş midir? O, Hz. Hüseyin'in (r.a.) katlini mi istiyordu yoksa onun maksadı, onu bertaraf etmek miydi? Ona rahmette bulunmak mümkün müdür? Yoksa susmak daha mı faziletlidir? Bu durum şüphelerin ortadan kalkmasıyla emin olunur…

Gazzâlî bu soruya şöyle cevap verdi: Müslümana lanet etmek caiz değildir. Müslümana lanet eden lanetlenmiştir. Rasûllullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Müslüman lanetçi değildir." Hayvanlara lanet etmek yasakken Müslümana lanet okumak nasıl caiz olur? İnsanın saygınlığının Kâbe'ninkinden daha büyük olduğu Nebî'nin (s.a.v.) nassıyla sabittir. Yezîd'in Müslümanlığı kesindir. Hz. Hüseyin'i (r.a.) katlettiği, veya bunun için emir verdiği veya buna rıza gösterdiği konusunda kesinlik yoktur. Onun, Hz. Hüseyin'i (r.a.) öldürdüğü kesin olmadığına göre bunu yaptığını zannetmek de caiz olmaz. Çünkü Müslüman'a sû-i zan beslemek, aynı şekilde haramdır. Allah Teâlâ, bu hususta, "*Zan-*

nın çoğundan sakının. Muhakkak ki zannın bazısı günahtır"[232] buyurmuştur.

Efendimiz (s.a.v.) de bir hadîs-i şerifte, "Allah Taâlâ, Müslüman'ın kanını, malını, ırzını ve ona karşı sû-i zan beslenilmesini haram kılmıştır" buyurmaktadır. Kim Yezîd'in Hz. Hüseyin'in katlini emrettiğini veya buna razı olduğunu iddia ediyorsa bilinsin ki o, ahmaklığın son raddesindedir. Bir kimse değerli birisinin, vezir veya sultanın öldürülmesini istese; o kişiyi öldürmeyi kimin emrettiğini, kimin buna razı olduğunu ve kimin bunu kerih gördüğünü -olaya şahit olacak şekilde, kendi döneminde ve yakınında da olsa- kimse bilemez. Şu hâlde uzak bir yerde, geçmiş bir zamanda olduysa nasıl bu nasıl mümkün olur? Dört yüz seneye yakın bir zaman önce gerçekleşmiş, içine pek çok taassup girmiş ve hakkında çeşitli yönlerden farklı tartışmalar yapılmış bir olay nasıl bilinsin? Bu, hakikati asla bilinemeyecek bir iştir. Madem bilinmiyor, o zaman her Müslümanın bu konuda hüsn-ü zan etmesi gerekir. Kaldı ki bir Müslümanın bir diğerini öldürdüğü kesinlik kazandıysa bile hak mezhebe göre o kişi kafir değildir.

Öldürmek küfür değil, masiyettir. Katil, öldüğünde belki de tövbe ettikten sonra ölmüştür. Kafir küfründen tevbe ederse ona lanet etmek de caiz olmaz. Bu durumda katlinden dolayı tevbe eden kişiye lanet etmek nasıl olur? Şu hâlde Hz. Hüseyin'in (r.a.) katilinin, tevbe etmeden öldüğü nasıl bilinecek? Allah Teâlâ, kullarından tövbeyi kabul eder. Öyleyse, Müslümanlardan ölen kişiler için lânet okumak caiz olmaz. Kim lanet ederse fâsık olur, Allah'a isyan etmiş olur. Şayet Yezîd'e lanet etmek caiz olup da susarsa icma' ile Allah'a asi olmuş olmaz. Bilakis, ömrü boyunca İblis'e lanet okumayan birisine kıyamet gününde, "Niye İblis'e lanet etmedin?" denmez. Ancak lanet edene, "Sen neden lanet ettin? Onun kovulmuş ve lanetlenmiş olduğunu nereden bildin" diye sorulur. Lanetlenen, Allah'tan uzak-

[232] Hucurât, 49/12.

> tır. Kişinin kafir olarak ölüp ölmediği bilinmez. Ancak şeriata göre ona merhamet göstermek caizdir ve mü'minse, her namazda yaptığımız "Allah'ım mü'min erkek ve kadınları bağışla" duası kapsamına girer. En doğruyu Allah bilir. Bu bilgileri, Gazzâlî yazmıştır.[233]

İbni Hallikân'ın anlattıkları burada sona erdi.

Kim bu sözlere basiret nazarıyla ve hakkaniyetle bakarsa, bunların tamamını inat ve taassup olarak görecektir. Ben başka herhangi birisinin, bağnazlık, inat ve iftirada bu seviyeye ulaşacağını zannetmiyorum. Bu derece geniş bilgisine rağmen, Hüseyin'in (a.s.) Yezîd (Allah ona lanet etsin) ile olan meselesi kendisine nasıl gizli kalır. Üstelik kendisi Sûfiyye'nin imamlarındandır ve onlar nezdinde saygın bir şahsiyettir. [.....] Yukarıda da benzeri bir örneği geçtiği üzere, buna inanmak İmâmiyye'nin öğretisine aykırıdır. [.....] Her biri Müslüman olduğu halde, Şafiî, Hanefî, Malikî, Hanbelî ve her Müslüman tel'în etmişlerdi. Dedi ki: Kim bir Müslümana lanet okursa, [....] farkında olmadan kendine lanet etmiştir.[234]

---

233 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a῾yân*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1398), 3/287-288.

234 Esas aldığımız Şiraz Allâme Tabâtabâî nüshasının bu kısmı zarar gördüğü için bazı kelimeler silinmiştir ve okunamaz durumdadır. Örnek olarak bk.

